

सुभाषित आणि विनोद.

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर,

बी. ए., एल् एल्. बी.,

संपादक केसरी व मराठा, पुणे.

प्रकाशक

‘रसिकरंजन’ ग्रंथप्रसारक मंडळी, पुणे.

सन १९११.

किंमत १२ आणे.

Printed by Dattatraya Ganesh Khandekar at his
Law Printing Press, 449 Shanwar Peth, Poona,
and published by Wasudev Ramchandra Desh-
pande for the Rasikaranjana Grantha Prasa-
rak Mandali at Sadashiv Peth, 444, Poona City.

• ❁ अर्पणपत्रिका ❁ •

हा लहानसा निबंध माझे विनोदी मित्र

रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांस अर्पण केला आहे.

न. चिं. केळकर.

प्रस्तावना.

कांहीं वर्षांपूर्वी एका भ्रष्टाचा व माझा वादविवाद चालला असतां सहज ' विनोद विनोद ह्यणतां, पण विनोद ह्यणजे तरी काय ? करा पाहूं त्याची व्याख्या ' असें एकजण दुसऱ्यास ह्यणाला; व या व्याख्येवर पुन्हां वादविवाद होऊन दोघांनाही अखेर असें कबूल करावें लागलें कीं, विनोदाची व्याख्या समर्पक करणें सोपें नाहीं. हा वादविवाद लक्षांत ठसला असल्या कारणानें पुढें कांहीं दिवस असें होऊं लागलें कीं, ज्या ज्या प्रसंगीं मला हंसूं येई, त्या त्या प्रसंगीं "मीं कां हंसलों ! हंसूं येण्याचें या ठिकाणीं कारण कोणतें ? येथें विनोदस्वरूप कशानें सिद्ध झालें ? " असा प्रश्न आपोआप मनामध्ये उत्पन्न होई. पुढें या विषयावर संस्कृतांत व इंग्रजींत काय काय लिहिलेलें आहे हें पाहण्याची इच्छा मला झाली. या दोन वाङ्मयांत, विशेषतः इंग्रजीमध्ये, हास्य व विनोद यांवर बऱ्याच ग्रंथकारांनीं लिहिलेलें आहे. तथापि तें वाचूनही विनोद शब्दाची व्याख्या ठरविणें खरोखरच फार कठिण असून तिजवर एकमत होणें शक्य नाहीं हें माझे मत दृढ झालें. परंतु समर्पक व्याख्या न मिळाली तरी या विषयासंबंधीं विचारांचे अनेक नवीन मार्ग मला दिसून आले; व या मार्गांपैकीं कित्येकांच्या दृष्टीनें सदरहू विषयाची चर्चा प्रस्तुतचे निबंधांत करण्याचा प्रयत्न मीं केला आहे.

हल्लींच्या या निबंधांत विषयाचें विवेचन संपूर्ण झालेलें नाहीं. तथापि त्या विवेचनाचा पाहिला दृष्टा ह्यणून हा निबंध प्रसिद्ध केलेला आहे. आणि टीकाकारांकडून या विषयावर थोडी बहुत चर्चा होईल तर पुढील भाग प्रसिद्ध करण्यास मला उत्तेजन मिळेल व मदतही होईल.

पुणें.
चेत शु० १
शके १८३३.

न० चि० केळकर.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.	पृष्ठें.
भाग १ :— कांहीं व्याख्या	१-१६
भाग २ :— सुभाषित आणि विनोद यांचें संस्कृत वाङ्मयांतील स्थान ...	१७—४६
भाग ३ :— कोटि व विनोदवचन ...	४७—८५
भाग ४ :— हास्यरस	८६-१७८
हास्यरसाचा दर्जा	८६-१०२
हास्याची उत्पत्ति	१०३-११२
हास्याचा इन्द्रियविज्ञानदृष्ट्या विचार ...	११३-१३२
हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग ...	१३३-१७३
देशीभाषा व हास्यविनोद	१७३-१७८

सदरहु पुस्तकावरील अभिप्राय.

—:SSS:—

[सदर पुस्तकावर डकन वहरनक्युलर ट्रॅन्सलेशन
सोसायटीतील परीक्षकांचे अभिप्राय खालील-
प्रमाणें आहेत.]

(१) सुभाषित आणि विनोद :—The above is the title of an essay written by Mr. N. C. Kelkar on the subject of Wit and Humour. The author has treated the subject of his essay very ably. He has supported his positions with reference to the opinions of many critics and by numerous quotations from Sanskrit poets as also from English authors, including celebrated poets, dramatists and novelists.....As the subject is treated by Mr. Kelkar in a philosophical and scientific manner—and the treatment exhibits a good deal of learning and scholarship—the language is not simple but rather stiff and elaborate.

[“सुभाषित आणि विनोद” हें रा. न. चि. केळकर यांनी ‘विनोद’ या विषयावर लिहिलेल्या निबंधाचें नांव आहे. सदर निबंधातील विषयाचें प्रतिपादन रा. केळकर यांनी फारच उत्कृष्ट रीतीने केलेलें आहे. अनेक टीकाकारांच्या मतांचा आधार देऊन त्यांनी आपले सिद्धांत सिद्ध केले आहेत. व या कार्मी संस्कृत कवि व ग्रंथकार आणि तसेंच प्रख्यात इंग्रज कवि, नाटककार, कादंबरीकार वगैरेच्या ग्रंथांतील उतारे व अवतरणें यांचाही उपयोग केला आहे. विषयाची मांडणी सशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानपद्धतीस अनुसरून आहे; एकंदरीने आणि तिजवरून रा. केळकर यांचों विद्वत्ता व विद्याव्यासंगित्व हीं बरींच दिसून येतात. तथापि यामुळें भाषा मात्र जितकी सोपी हवी तितकी सोपी न पडतां थोडीशी महन झाली आहे. ”]

(२) Mr. Narsinha Chintaman Kelkar has certainly placed both authors and readers under great obligations by opening up, so to say, quite a new department of literature. The author has great critical acumen, wide variety of reading in Sanskrit and English, and, what is still rarer, a refined taste.

[रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं सदरहु निबंध लिहून मराठी भाषा-मंदिराचें अगदीं नवीन व पूर्वी कोणी न पाहिलेलें असें एक दालनच खुलें केलें आणि त्या योगानें मराठी वाचकवर्ग आणि ग्रंथकार या उभयतांवरही मोठाच उपकार केला आहे असें निःसंशय ह्मणण्यास हरकत नाही. सदर लेखकाचें बुद्धिकौशल्य अर्थात् चिकित्सक बुद्धि किती सूक्ष्म व तीक्ष्ण आहे, संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाचा त्यांचा अभ्यास किती विस्तृत आहे, व त्यांहून ही विशेष ह्मटलें ह्मणजे, ग्रंथकारवर्गांत फारच क्वचित् आढळणारी अशी जी सुसंस्कृत व शुद्ध अभिवृत्तिही त्यांच्या अंगां कशी वास करीत आहे, हें या पुस्तकावरून दिसून येईल.]

(३) हा निबंध मराठी भाषेंत लिहिलेला अपूर्व आहे. विषयाचें निरूपण सर्वांगीणें येथल्या व परदेशांतल्या नामांकित साहित्य-शास्त्रकारांचे विचार जमेस धरून स्वतंत्र रीतीनें केलें आहे. निबंधकारांचीं सर्वच मते प्रत्येकास मान्य होतील असें नाही. सुभाषिताची व्याख्या अव्याप्ति दोषास पात्र आहे असें वाटतें. दुसरेही कांहीं विचार वादग्रस्त आहेत. तरी ज्यांकरितां हा निबंध लिहिला आहे-ह्मणजे विनोदी लेख लिहिण्यास ज्यांची स्फूर्ति अथवा इच्छा आहे-त्यांनीं अवश्य वाचण्याजोगा आहे. विनोदी स्वभाव थोडक्यांचाच; विनोदी भाषण करण्याचा गुण त्याहून विरळा; व खरें विनोदी सुभाषित रचण्याची कला ज्यांस उपजत अथवा संस्कारानें साधली आहे असे लाल त्याहून विरळे.

प्रास्ताविक शब्द.

महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या अभिवृद्धयर्थ यत्न करावा, ग्रंथकारांस ग्रंथप्रकाशनाचें कामीं साहाय्य करावें व महाराष्ट्र वाचकवर्गास शक्य तितक्या कमी किंमतींत मनोरंजन व बोध यांची जोड करून देणारे ग्रंथ उपलब्ध करून द्यावे या हेतूनें शके १८३२ च्या विजयादशमीचे सुमुहूर्तावर पुणे येथें “रसिकरंजन ग्रंथ-प्रसारक मंडळी” या नांवाची संस्था स्थापन झाली.

या संस्थेतर्फेचें पहिलें पुस्तक आज प्रसिद्ध होत आहे. तें रा. न० चि० केळकर, बी.ए., एल्. एल्. बी. संपादक केसरी, यांनीं लिहिलें “सुभाषित व विनोद” हें होय.

श्रीमद्शंकराचार्यकृत उपदेशसहस्री नामक वेदांतपर ग्रंथाचें मराठी भाषांतर हें दुसरे पुस्तक मंडळीतर्फे लवकरच प्रसिद्ध व्हावयाचें असून त्यास हुबळी येथील श्रीमद्शंकराचार्य उत्सव कमेटीकडून बक्षीस मिळालें आहे. भाषांतरकार रा. सी० म० फडके बी. ए. यांनीं आपलें भाषांतर विशेष सुबोध केलेलें असून मूळासकट प्रसिद्ध होणार आहे.

त्याचप्रमाणें सुप्रसिद्ध कै० हरि महादेव पंडित यांच्या स्मारका-प्रीत्यर्थ ल. विलेल्या बक्षिसास पात्र झालें सुवर्ण कृत्याहार पुस्तकही मंडळीकडून प्रसिद्ध होणार असून तेंही रा. सी० म० फडके यांनींच लिहिलें आहे.

ग्रंथप्रकाशनाचें काम जबाबदारीचें असून त्यास ग्रंथकाराच्या कृतीरूप साहाय्याची जशी जरूरी आहे तशी त्यास वाचक वर्गाच्या द्रव्य साहाय्याचीही आवश्यकता असते. वाचक वर्गाच्या आश्रया-

खैरीज ग्रंथ लेखनाचे व ग्रंथ प्रकाशनाचे काम लंगडेंच पडावयाचे. तेव्हां “ रासिकरंजन ग्रंथ प्रसारक मंडळीस ” महाराष्ट्र वाचक-वर्ग भरपूर आश्रय देईल अशी आशा आहे. मानवी प्रयत्न चुकीस पात्र आहे. तेव्हां मंडळीने शक्य ती काळजी घेतली असतांही त्रिजकडून ग्रंथाच्या निवडणुकांत, छपाईत वगैरे चूक होण्याचा संभव नाहींच असें नाहीं. तथापि हा संभव कमी व्हावा, किंवा बहुता मंडळीकडून कोणत्याही प्रकारची चूक होऊंच नये, याकरितां महाराष्ट्र भाषेच्या विद्वान् व रासिक भक्तांनी सूचना करून अवश्य साहाय्य करावें अशी मंडळीची सविनय प्रार्थना आहे. आजपर्यंत मंडळीस ज्यांनी साहाय्य केले त्या सद्गृहस्थांची मंडळी अत्यंत ऋणी असून त्यांचे प्रेम असेंच मंडळीवर कायम राहिल अशी मंडळीस आशा आहे.

मिति चत्र शु० १
शके १८३३.

३

रासिकरंजन-ग्रंथ-प्रसारक-
मंडळी.

पुणे येथे

मौठमोठ्या विद्वान् सद्गृहस्थांच्या

आश्रयाखाली स्थापन झालेली

“रसिकरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळी.”

विद्वान्, पदवीधर, प्रसिद्ध कादंबरीकार, नाटककार वगैरे कसलेल्या रसिक व मार्मिक लोकांनी लिहिलेले-पसंत केलेले-ग्रंथ या मंडळीकडून प्रसिद्ध करण्यांत येतील.

मंडळीचे सर्व ग्रंथ मार्मिक, नैतिक, सामाजिक, औद्योगिक, ऐतिहासिक, शास्त्रीय व पौराणिक वगैरे विषयांस धरून (कादंबऱ्या, नाटकें, काव्यें, चरित्रें, निबंध, वगैरे) सर्व अबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांस वाचण्यास योग्य असेच सोप्या आणि मनोरंजक भाषेत प्रसिद्ध होतील.

आमच्या सर्व महाराष्ट्र “बंधुभगिनीनी” या संकल्पनास हातभार लावून महाराष्ट्र वाङ्मयाची सेवा करण्याचे पुण्य पदवी घेऊन आम्हांला उत्तरोत्तर पुढे पाऊल टाकण्यास प्रोत्साहन द्यावे अशी त्यांस सविनय विनंति आहे.

महाराष्ट्रवाङ्मयनिर्घोषाचा प्रसार करण्याचे कामी महाराष्ट्रातील प्रत्येक स्त्रीपुरुषांच्यांचा अल्पांश तरी वाटेकरी आहे-जबाबदार आहे-हें जाणून महाराष्ट्रबंधुभगिनी-रसिकजन-या संकल्पनास लेखनद्वारां, द्रव्यद्वारां किंवा अज्ञाच-प्रकारानें हस्ते परहस्ते मदत करतीलच-या आशेवर आम्ही महाराष्ट्र वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचे जू मोठ्या आनंदानें आपल्या खांद्यावर घेण्यास तयार झालों.

आहोत; त्याचें चीज करण्याचें काम सर्व महाराष्ट्र बंधूभगिनींकडे आहे व ते उत्तम प्रकारानें श्रेवटास नेतील यांत कांहीं शंका नाही.

रसिकरंजन ग्रंथप्रसारक मंडळींचे नियम.

१. एक रुपाया भरून मंडळींचे वर्गणीदार होतां येतें.
२. एक रुपाया भरणारास कायमचा वर्गणीदार समजून व्यास मंडळींच्या सर्व सवलतींचा फायदा देण्यांत येईल.
३. कायमचे वर्गणीदारांस मंडळींचा प्रसिद्ध होणारा प्रत्येक ग्रंथ पाऊणपट किंमतीस देण्यांत येईल.
४. एका वर्षांत तीन किंवा चार ग्रंथ प्रसिद्ध होतील.
५. एका वर्षांत निदान तीन रुपयांचे ग्रंथ कायमचे वर्गणीदारांनी घेतले पाहिजेत.
६. प्रत्येक ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचे आधीं कायमचे वर्गणीदारांकडे त्या पुस्तकाचें माहितीपत्रक सूचनादाखल पाठविण्यांत येईल.
७. परगांवचे वर्गणीदारांस व्ही. पी. नें ग्रंथ पाठविण्यांत येतील.
८. जर कोणी व्ही. पी. चा स्वीकार न करितां ती परत आमचेकडे पाठवून दिल्यास त्या वर्गणीदाराचें नांव वर्गणीदारांचे पटांतून काढून टाकण्यांत येईल, व त्यास मंडळींच्या कोणत्याही सवलतीचा फायदा मिळूं शकणार नाही व रुपाया परत मिळणार नाही.
९. ज्या गांवीं आमचे एजंट आहेत तेथील वर्गणीदारांस एजंटमार्फत ग्रंथ मिळण्याची व्यवस्था करण्यांत येईल.

१०. आमची मुंबईची सोल एजन्सी हिंद एजन्सीकडे आहे. मुंबई संबंधाने हरएक पत्रव्यवहार त्यांजकडे करावा.

११. गांवोगांवीं एजंट पाहिजेत. एजन्सीचे नियम समक्ष अगर पत्रद्वारे.

अवश्य लक्ष द्या.

मंडळांच्या प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकांत व्यापारी, कारखानदार वगैरे लोकांच्या जाहिराती विशेष सवलतीने घेतल्या जातील. जाहिरातींचा ठराव समक्ष अगर पत्रद्वारे.

मुंबई—

सोल एजंट,
हिंद एजन्सी,
माधवबाग. }

म्यानेजर,
रसिकरंजनग्रंथप्रसारकमंडळी.
पुणे पेठ सदाशिव, घ. नं. ४४४.

सुभाषित आणि विनोद.

भाग १ ला.

कांहीं व्याख्या.

तमोगुणविनाशिनी सकलकालमुद्योतिनी
धरातलविहारिणी जडसमाजविद्वेषिणी ।
कलानिधिसहायिनी लसदलोलसौदामिनी
मदंतरवलंबिनी भवतु कापि कादंबिनी ॥

(१) वाणी ही मनुष्यास ईश्वराची सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे. बहुधा इच्याच योगानें मनुष्यमात्र व इतर सर्व चराचर विश्व यांजमधील फरक पडतो. मनुष्याचा सर्व ऐहिक किंवा पारमार्थिक व्यवहार चालण्यास वाणी हेंच मुख्य साधन होय. “ विचित्रो यस्य विन्यासो विदधाति जगत्पटं ”—ज्याच्या विचित्र रचनेमुळे हा सर्व जगत्पट तयार होतो असा सूक्ष्म ‘वाक्त्वतंतु,’ असें जें वाणीचें वर्णन कवींनीं केलेलें आहे, तें यथार्थ नाहीं असें कोण झणेल ? वेदान्तांत ‘वाक्’ व ‘ब्रह्म’ हे शब्द समानार्थकतेनें योजण्यांत आलेले आहेत, व प्रीक भाषेतील लोगॉस Logos (वाक्) हा शब्दही ईश्वरवाचक आहे.

(२) ही ईश्वर-स्वरूप वाणी मनुष्याच्या मनांतील विचार व अंतःकरणांतील भाव व्यक्त करण्यास उपयोगी पडते. आजपर्यंत

जगांत झालेला ज्ञानप्रसार व सुधारणा हीं सर्व वाणीचींच फळें होत. ज्ञानाची वृद्धि जसजशी होत जाते व अंतःकरणाचा विकास जसजसा होऊं लागतो, तसतशी वाणीस अधिकाधिक रमणीयता येत जाते; व जसजशी वाणीची रमणीयता अधिक तसतशी तिची कार्यसाधकताही अधिक, असें मनुष्यमात्राच्या अनुभवास आजपर्यंत येत गेले आहे. वाणी ही एक चित्-शक्ति असल्यामुळे, जसा तिचा सदुपयोग तसाच तिचा दुरुपयोगही मनुष्यमात्रांनीं पूर्वीं केलेला आहे व अद्यापिही ते करीत आहेत; परंतु प्रस्तुत आपल्यास त्या दुरुपयोगासंबंधीं विचार कर्तव्य नसून, सदुपयोगास साधनीभूत अशा वाणीच्या रमणीयतेचें महत्त्व व गौरव दाखवून त्या रमणीयतेची फक्त एका अंगापुरती मीमांसा करावयाची आहे. हें अंग ह्यणजे ' सुभाषित व विनोद ' हें होय.

(३) मनुष्य पुण्यशील असो अगर पापी असो, सद्गुणी असो अगर दुर्गुणी असो, शहाणा असो अगर मूर्ख असो, रमणीय वाणी उच्चारण्याचा त्याचा प्रयत्न आमरण चालूं असतो. या प्रयत्नांत सर्वास सारखें यश येत नाही, व हें यश सारखें नाही ह्यणूनच जगांत विषमता उरलेली आहे. तथापि सर्वांचा प्रयत्नमात्र या कार्मां एकसारखाच चालूं असतो ही गोष्ट निर्विवाद होय. रमणीय वाणी बोलण्याची कोणीही कधीं इच्छा करीत नाही. आपल्या वाणींत जी काय रमणीयता असेल ती वाढविण्याचीच त्याची इच्छा असते, व त्या मार्गानें त्याचा प्रयत्नही सतत चाललेला असतो. या रमणीयतेचा विचार करणारें शास्त्र प्रत्येक भाषेत आहे. भाषेच्या रमणीयतेस तिच्या शुद्धतेची अपेक्षा असतेच असें नाही, व यामुळे भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेचा विचार करणारें जें व्याकरणशास्त्र तें या दृष्टीनें पाहतां साहित्यशास्त्रापेक्षां कमी महत्त्वाचें ठरतें. प्रस्तुत आह्मांस साहित्यशास्त्राचा सांगोपांग विचार करावयाचा नाही, फक्त शब्दार्थाच्या रमणीयत्वाचा

विचार करितांना त्या शास्त्राचा जितका निर्देश अगर उपयोग करणें जरूर पडेल तितकाच आद्री करणार आहों.

(४) सुभाषित व विनोद यांतच वाणीच्या रमणीय अशा अंगाचा मुख्यत्वेकरून संग्रह असतो. सर्व देशांच्या दाह्यांतून सुभाषितास अगर विनोद वचनांस एकच विवक्षित स्थान मिळेल हें अर्थातच शक्य नाही. कारण सुभाषित व विनोद हा विषय निरनिराळ्या लोकांच्या दृष्टीनें निरनिराळ्या स्वरूपाचा व महत्त्वाचा भासेल. इंग्रजी दाह्यांत याचा अंतर्भाव Rhetoric या शास्त्राखालीं होतो व संस्कृतांत साहित्यशास्त्रांत होतो. इंग्रजी साहित्यशास्त्रांत Wit किंवा Humour यास स्वतंत्र असें स्थान नाही. त्याचप्रमाणें संस्कृत साहित्यशास्त्रांतही सुभाषित किंवा विनोद ही वस्तु पृथक्पणानें मानलेली नसून तीस स्वतंत्र असें स्थान नाही. तथापि आपणास Wit & Humour किंवा सुभाषित व विनोद याची जी कल्पना आलेली आहे तिच्या अनुरोधानें इंग्रजी व संस्कृत साहित्यशास्त्र पहात गेलें असतां त्यांतील कोणत्या पोटभेदांत किंवा वर्गांत ही जोडी स्थापित करितां येईल हें कळण्यासारखें आहे. तरी प्रथमतः इंग्रजी साहित्यशास्त्राविषयी थोडेसें लिहून नंतर संस्कृत साहित्यशास्त्राकडे वळूं.

(५) इंग्रजींतील सर्व साहित्यशास्त्र बहुधा ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्टाटल याचे साहित्यशास्त्राला धरून आहे. आरिस्टाटलच्या साहित्यशास्त्राचें भाषांतर व पृथक्करण मूळारंभों Hobbes हाक्स या तत्त्ववेत्त्यानें केले. व त्यानंतर आर्चबिशप व्हेटले व प्रो० वेन यांनीहि या विषयावर ग्रंथ लिहिलेले आहेत. हॉक्सच्या मताप्रमाणें, मनुष्यवाणीच्या परिणामांतून चार शास्त्रें उद्भवतात. पैकी पहिलें काव्यशास्त्र Poetics, दुसरें दक्त्वशास्त्र Rhetorics तिसरें तर्कशास्त्र Logic, व चवथें व्यवहारशास्त्र Science of Justice. काव्याचा हेतु प्रतिष्ठा वाढविणें किंवा प्रतिष्ठा कमी करणें Magnifying or Vilitying हा

होय; Rhetorics किंवा वक्तृत्वशास्त्राचा हेतु दुसऱ्याचें मन वळविणें किंवा परानुनय करणें हा आहे; तर्कशास्त्राचा हेतु तर्क प्रतिपादन करणें व सत्यसिद्धांत ठरविणें हा होय; व व्यवहार-शास्त्राचा हेतु विधिनियमांच्या योगानें मनुष्यमात्राच्या व्यवहारास मदत करणें—ह्मणजे न्यायाची प्रवृत्ति व अन्यायाचा निरोध करणें—हा होय. पैकां वक्तृत्वशास्त्रासंबंधानें पाहतां आरिस्टाटलच्या मताप्रमाणें त्याचा उपयोग मुख्यतः चार प्रकारचा आहे. एक कुतर्काची दुरुस्ती करणें, दुसरा शिक्षण देणें, तिसरा भ्यंग्यार्थ सुचविणें, व चवथा वादविवादांत आत्मरक्षण करणें. हे चारही उपयोग परानुनय करण्याचे कामीं घडून येतात. यामुळें आरिस्टाटलनें वक्तृत्वशास्त्राची व्याख्या The faculty of discerning in every case the available means of persuasion ह्मणजे 'कोणत्याही विवक्षित प्रसंगी, सर्व परिस्थिति ध्यानांत आणून, परानुनयाचें कार्य घडवून आणण्यास किंवा सिद्ध करण्यास आपणाजवळच्या साधनसामुप्रापैकीं कोणतीं साधनें उपयोगी पडतील हें जाणण्याची शक्ति—' अशी केलेली आहे. याच तत्ववेत्त्याच्या मताप्रमाणें वक्तृत्व हें तीन प्रकारचें असतें. एक Deliberative ह्मणजे विवादात्मक, दुसरें Epidictic किंवा Ornamental ह्मणजे अलंकारिक, व तिसरें Forensic ह्मणजे न्यायविषयक. ज्यास आपण सुभाषित किंवा विनोदवचन असें ह्मणूं तें आरिस्टाटलच्या काव्यशास्त्राखालीं येत नाहीं, तर वक्तृत्वशास्त्राखालीं ह्मणजे Epidictic किंवा अलंकारशास्त्राखालीं येतें; व त्याचें विवेचन त्यानें याच पोटभागांत केलेलें आहे. Diction ह्मणजे शब्दरचना किंवा शब्दप्रयोग पद्धति. आरिस्टाटलच्यामतें शब्दप्रयोगाचे गुण विशदपणा, औचित्य वगैरे असून, क्लिष्टत्व, समासप्रचुरत्व व अप्रसिद्धत्व व अप्रयोजकत्व हे त्यानें दोष ह्मणून गणले आहेत. पद्य, व गद्य ह्मणजे मात्र व अक्षर यांच्या दृष्टीनें नियमबद्ध किंवा नियमरहित शब्दरचनायांचा

विचार शब्दरचना किंवा भाषाप्रयोगपद्धति याखालींच त्याने केला आहे. उपमा व रूपक हे मुख्य अलंकार असे त्याने गणिलेले असून, Vivacity ह्याणजे भाषणाची प्रफुल्लता अगर तज-स्विता या सदराखालीं, ज्यास आपण सुभाषित व विनोद ह्यां, त्याचा समावेश त्याने केलेला आहे. Smart sayings किंवा चटकदार शब्दप्रबंध असाही एक स्वतंत्र वर्ग त्याने याच ठिकाणीं नमूद केलेला आहे. परंतु 'चटकदार शब्दप्रबंधा'चे लक्षणांत हास्यरसाचा उल्लेख त्याने स्पष्टपणे केलेला नाही. आपल्या इकडील रसविचाराप्रमाणें प्रीक भाषेतील काव्यशास्त्रांत किंवा वक्तृत्व-शास्त्रांतही 'रसा'चा विचार केलेला नाही. वक्तृत्व सुफल परिणामी होण्यास प्रमेयरूप सिद्धांताची सत्यता, ऐकणाराची अनुकूल मनःस्थिति, व स्वतः बोलणाराचें चातुर्य किंवा त्याची प्रसन्न मनःस्थिति या तीन गोष्टींची अपेक्षा असते. पैकीं बोलणाराच्या मनःस्थितीचा विचार करितांना मनोविकारांचा विचार आरिस्टाटलने केलेला आहे; परंतु मनोविकार हे ज्याचे स्थायीभाव आहेत, अशा रसांस आपल्याइकडे जितकें महत्त्व दिलेलें आहे, तितकें महत्त्व त्यांस आरिस्टाटलने दिलेलें नाही. हे 'चटकदार शब्दप्रबंध' लोक फार वाखाणतात, ते अनुभविक व चतुर मनुष्यांनीं रचलेले असतात, व मुख्यतः साधर्म्य, वैधर्म्य व विशद स्वभाववर्णन इत्यादिकांमुळे ते उत्पन्न होतात, असें त्याचें मत आहे. ज्याचें स्वरूप आपल्या-इकडील सुभाषित व विनोद यांच्या जवळ जवळ येतें, त्या चटकदार शब्दप्रबंधांस हास्यरस अवश्य आहे असें तो ह्याणत नाही. मात्र अर्थचमत्कृति अवश्य आहे असें बहुधा त्याचें मत असावें असें दिसतें. 'चमत्कृतिजनक रूपक' या नांवाचा एक विशिष्ट प्रकार आरिस्टाटल यास फार आवडता असून, 'पूर्वी दिसून न आलेलें असें आनंददायक साम्य हुडकून काढणें' असें त्या प्रकाराचें त्यानें वर्णन दिलेलें जाहे. तथापि, अशा चमत्कारिक व आनंददायक शब्दप्रयोगापासून हास्यरसोत्पत्ति बहुधा झालीच पाहिजे, व हा

प्रकार निःसंशयैकरून इंप्रजीतांल Wit किंवा मराठींतील 'कोटि' याचाच प्रतिकृति होय, असें ह्यणण्यास फारशी हरकत दिसत नाही.

(६) प्रो० बेन यांचा ग्रंथ वक्तृत्वशास्त्राविषयावर आहे असें ह्यणण्यापेक्षां मुख्यतः लेखनकलेसंबंधानें आहे असें झटलें तरी चालेल. त्यांच्या ग्रंथांत शब्दांचा अनुक्रम कसा असावा, शब्दसंख्या अधिक असावी की कमी असावी, वाक्य कसें असावे, त्यास तालबद्धता कशा येते, कमीजास्त जोर कोठें कोठें द्यावा, वाक्यांत अर्थेक्य कसें आणावे, वेगरे गोष्टींचा विचार करून नंतर भाषेतील अलंकार त्यानें साविस्तर रीतीनें वर्णन केलेले आहेत. या सर्व प्रकरणांत आपल्या इकडच्या 'रसांचा' विचार कोठेंच केलेला नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. त्याची बहुधा सर्व भिस्त अर्थचमत्कृति किंवा अलंकार यावरच आहे. त्यानें निरनिराळ्या तत्वांना अनुसरून अलंकारांचे निरनिराळे वर्ग केलेले आहेत. हीं तत्वे ह्यणजे बुद्धितत्व व भाव किंवा मनोविकारतत्व, हीं होत. बुद्धितत्वावरून बनलेल्या अलंकारांत 'साधर्म्या'वर व 'वैधर्म्या'वर अवलंबून राहणारे अलंकार, असा मुख्य पोटभेद केला आहे. व अलंकारांनंतर, भाषापद्धतीचे गुण कोणते हें सांगितलेलें आहे. तात्पर्य, या ग्रंथांतही Wit व Humour यांस विवक्षित स्वतंत्र असें स्थान नाही. Epigram हा एक प्रकार बेननें स्वतंत्र सांगितलेला आहे. परंतु Wit व Humour यांची ध्याप्ति Epigram याचे व्याप्तीपेक्षां फार मोठी आहे हें उघड आहे.

(७) इंप्रजी भाषेतील वक्तृत्वशास्त्राची ही जी माहिती सांगितली ती सांगण्याचा मुख्य हेतु सुभाषितास व विनोदास या शास्त्रांत साधारणतः कोठेंसें स्थान मिळेल हें स्थूलमानानें पाहतां यावे हा होय. Wit व Humour यांस वरील ग्रंथांतून जरी स्वतंत्र असें स्थान दिलेले नाही तरी या दोन

बस्तूचा स्वतंत्र विचार इतर कांहीं आंग्ल ग्रंथकारांनीं केलेला आहे. हे ग्रंथकार Addison, (अडिसन) Leigh Hunt (ले हंट), Hazlit (हाझलिट), Sydney Smith (सिडने स्मिथ) वगैरे होत. या ग्रंथकारांनीं Wit व Humour यांमध्ये सर्रास भेद केलेला आहे असें दिसून येत नाही, व रूढीमुळे ' काटि ', ' चतुरालाप ' व ' विनोद वचन ' या सर्व प्रकारांस त्यांनीं कोठें कोठें Wit and Humour या जोड सदराखालींही घातलेलें आहे. याचें कारण हास्यरसोत्पत्ति हें तत्व दोघानांहीं साधारण आहे हेंच असावें असें दिसतें. तथापि Wit व Humour दोन्हीही मिळून जरी एकविषयांतर्गत आहेत तरी ते स्वभावतः दोन भिन्न पदार्थ आहेत. व त्यांच्या लक्षणांत फरक आहे, असें वरील ग्रंथकारांनीं मानिलें होतें यांत संशय नाही. अडिसनच्या Six papers on Wit या लेखांत Wit किंवा काटि हाच मुख्य विषय ह्मणून धरलेला असून पद्धतशीरपणानें Wit व Humour यांचें त्यांत पृथक् विवेचन नाही; तथापि Wit व Humour हे पदार्थ एकच न मानतां एक दुसऱ्याहून भिन्न असून दोघांचें परस्पर कांहीं विवाक्षित नातें आहे व ते बहुधा परस्परांवर अवलंबून असतात असें त्याचे मत आहे. Humour वरील आपल्या निबंधांत त्यानें खालीलप्रमाणें वंशावळ दिलेली आहे:--

"Truth was the founder of the family and the father of good sense. Good sense was the father of Wit who married a lady of a collateral line called Mirth, by whom he had issue Humour. Humour being the youngest of this illustrious family, and descended from parents of such various dispositions, as very various and unequal in his temper. Sometimes you see him putting on grave looks and a solemn habit, sometimes airy in his behaviour"

and fantastic in his dress, in so much that at different times he appears as serious as a Judge and as jocular as a Merry Andrew. But as he has a great deal of the mother in him, whatever mood he is in, he never fails to make his company laugh. ”

याचा अर्थ असा कीं “ विनोदाच्या महानुभाव घराण्याचा मूळ पुरुष ‘सत्य’ हा आहे. ‘सत्या’ स ‘शोभनार्थ’ नांवाचा मुलगा झाला. व त्यास पुढे ‘कोटी’ हा पुत्र झाला. ‘कोटी’ नें आपल्याच वंशांतील ‘आनंदी’ नांवाच्या मुलीशी लग्न केलें; व या दंपत्यापासून ‘विनोद’ हें पुत्ररत्न झालें. ‘विनोद’ हा निरनिराळ्या स्वभावांच्या मातापितरांपासून उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचा स्वतःचा स्वभावही तन्हेवाईक बनला आहे. केव्हां तो दिसण्यांत गंभीर, तर केव्हां चंचल व विलासी असा दिसतो. परंतु एकंदरीनें त्याच्यामध्ये त्याच्या आईचाच स्वभाव अधिक उतरला असल्यामुळे, तो कोणत्याही प्रकारच्या चित्तवृत्तींत असला तरी दुसऱ्यांस सपादून हांसविल्याशिवाय सोडीत नाही. ” या छोटेखानी कादंबरीचें तात्पर्य इतकेंच कीं, अॅडिसनच्या मताप्रमाणें Wit ‘कोटी’ मध्ये सत्य व प्रौढ असा अर्थ असला पाहिजे. ती निव्वळ बाष्कळपणाची असूं नये. कोटीमध्ये आनंदीपणाची भर पडली ह्मणजे अस्सल विनोद तयार होतो, व कोटीच्या स्थितींत जें ‘हास्य’ स्मित असतें, तें विनोदाच्या स्थितींत प्रगट व खळबळून सोडविणारें हास्य असें होतें. हाच अर्थ त्यानें अन्यत्रही सालीलप्रमाणें व्यक्त केला आहे. तो ह्मणतो:—“ If humour would pass for the offspring of wit without mirth, or mirth without wit, you may conclude it altogether spurious and a cheat. ” ह्मणजे जेथें जेथें आनंद किंवा गंमत अगर मौज, आणि कोटी यांचा मिलाफ होत नाही, तेथें तेथें तो विनोद अगदीं खोटा असें समजावें. तसेंच “ True wit is that which can be translated in different languages; if it bears

the test you may pronounce it true but if it vanishes in the experiment you may conclude it to be a pun." ह्यणजे " खरी कोटी अशी असते कीं, तिचें भाषांतर परभाषांतून होऊं शकतें; भाषांतर करतांना जर तिचें स्वारस्य कमी होईल तर ती कोटि नसून फक्त शब्दश्लेष असें मानावें " असा नियम अँडिसन यानें घातलेला आहे. यावरून त्याचें मत अर्थचमत्कृति हाच ' कोटी ' चा मुख्य घटक असावा असें उघड होतें. अँडिसनची Wit ची व्याख्या अशी आहे:—" Wit is the resemblance or contrast of ideas that give the reader *delight* and *surprise*, especially the latter. " ह्यणजे ज्याचे योगानें ऐकणारास किंवा वाचणारास आनंद किंवा मौज व चमत्कृति, व त्यांतल्या त्यांत विशेषतः चमत्कृतीच वाटेल—असें जें पदार्थामधील संबंधदर्शन त्यास कोटि ह्यणावें. अँडिसनचे पूर्वी कवि ड्रायडन Dryden यानें Witची ह्यणजे कोटीची व्याख्या ' Propriety of word and thought adapted to the subject ' ह्यणजे " विषयपरत्वे विचाराचें व भाषाप्रयोगाचें औचित्य " अशी केली होती. परंतु ही अँडिसननें खोडून काढली आहे. त्याचें ह्यणणें असें कीं, ड्रायडनच्या या व्याख्येप्रमाणें जर कोटी ह्यणजे नुसतें " औचित्य " तर मग युक्लिडचे सिद्धांत ह्यणजे एक " कोट्यां " चें भांडागारच ह्यणावें लागेल. कारण विषयाचे मानानें पाहतां भूमितीचे पुस्तकांतील युक्लिडची भाषा विषयास जितकी उचित आहे तितकी दुसरी कोणतीही आहेसैं वाटत नाही.

ले हंटचे मताप्रमाणें, "साधर्म्य अगर विरोध दासविण्याच्या हेतूनें विषम कल्पना अर्थाअर्थी संबंध नसतां एके ठिकाणीं जवळ-जवळ मांडणें" याचें नांव कोटि wit. ज्याप्रमाणें परस्परांस शत्रूप्रमाणें मानणाऱ्या मनुष्यांची एकत्र अवचित गांठ पडली असतां, खटका उडेल असें वाटत असून, अखेर त्यांचा सलोसाच

व्हावा; त्याप्रमाणें, कोटीच्या योगानें विषम कल्पना एकत्र येऊन धडकतात, परंतु परिणामी त्यांची एकवाक्यता होते. कोटिबाज मनुष्याच्या भाषणानें असंबद्ध पदार्थांची सुसंबद्धता दृष्टीस पडते; व एका पदार्थावरून दुसऱ्या पदार्थावर, अंधेरांत सूर्यकिरण एकदम पडल्याप्रमाणें, उजेड पडतो. अशा विषम कल्पना एकत्र येऊनही मनावर दुःखकारक आघात न होतां त्याच्या योगानें उलट गंमतच वाटते. मात्र ज्याप्रमाणें लग्नाला एक वधु व एक वर अशीं दोन माणसें लागतात, त्याचप्रमाणें 'कोटि' सिद्ध होण्यास निदान दोन कल्पनाविषय लागतात. व हा विषम कल्पनांचा प्रीतिसंबंध जितका अधिक सुखी, तितकें त्यांपासून उत्पन्न होणारें विनोदात्मक अपत्यही अधिक गोड असेंच निपजतें.

(Wit is the arbitrary juxtaposition of dissimilar ideas for some lively purpose of assimilation or contrast, generally of both. It is the clash and reconciliation of incongruities, the meeting of extremes round a corner, the flashing of an artificial light from one object to another, disclosing some unexpected resemblance or connection. It is the detection of likeness in unlikeness, of sympathy in antipathy, or of extreme points of antipathies themselves made friends by the very merriment of introduction. Two ideas are as necessary to wit as couples are to marriage, and the mind is happy in proportion to the agreeableness of the offspring.)

ले हट्टेचे मताप्रमाणें विनोदी मनुष्य त्याला ह्मणावें, कीं ज्याच्या मनाची प्रवृत्ति थोडीशी एककली असते, किंवा ज्याचे विचार व मनोभाव दोन्हीही सरळ व अपेक्षित अशा मार्गानें न जातां ज्या दिशेनें आनंद किंवा मौज वाढेल अशाच दिशेकडे वळतात; ह्मणजे उद्देश्य तेच, परंतु तिकडे जातांना टपालाच्या घोड्याप्रमाणें तडक न जातां रमत गमत व गंमत करित जातात. अर्थात्

फलाची हानि यत्किंचितही न होतां मार्गाचे आक्रमणापामून त्रास नव्हे तर उलट सुखच होतें. ज्याप्रमाणें कोर्टाचा विषय पदार्थाची असंबद्धता हा आहे, त्याप्रमाणें विनोदाचा विषय मानवी स्वभाव व परिस्थिति यांच्यासंबंधी जी असंबद्धता ती होय. या दोन वस्तु जितक्या अधिक असंबद्धतादर्शक, तितका विनोद अधिक सरस. (Humour is a tendency of mind to run into particular directions of thought and feeling, more amusing than accountable. The more the incongruities the better, but two at any rate are as necessary to humour as two ideas are to Wit; and the more strikingly they differ yet harmonise, the more amusing the result *e. g.* love and war; the gullible and manly; the accidental and permanent; the objectionable and the agreeable; flat and sharp-witted; honesty and knavery; pretention and non-performance; folly and wisdom; shrewdness and dotishness.) अँडिसनप्रमाणेंच ले हंट हाही Wit व Humour हे पदार्थ स्वभावतः भिन्नलक्षणात्मक आहेत असें मानितो; व अँडिसनप्रमाणेंच, त्या दोहोंचा संयोग व मिलाफ झाला असतां दुधांत साखर पडल्याचें श्रेय येतें असें त्याचें मत आहे. (Wit and Humour are to be found sometimes apart, but their richest effect is produced by their combination. Wit apart from humour is an element to sport with; in combination with humour it runs into the richest utility and helps to humanise the world.)

वुइलिअम हँड्रिलिट नांवाचा एक प्रसिद्ध भाषाविषयक टीकाकार होऊन गेला, त्यानेंही Wit व Humour यांतील भेदाचें निरीक्षण केलें आहे. तो ह्मणतो:— Wit व Humour दोन्हीही हास्यकारक विषयांचा परामर्ष घेतात, परंतु Humour मध्ये त्या हास्यकारक विषयाचें दर्शन स्वभावोक्तीनें केलें जातें;

Wit मध्ये तेंच वर्णन कांहीं तरी वक्रोक्तीनें केळें जातें; ह्यणजे तें करितांना उपमा, विरोधदर्शन वगैरे प्रकार अमलांत आणावे लागतात. Humour मध्ये जी चमत्कृति असते ती स्वाभाविक असते, परंतु Wit ला एक प्रकारची सुसंस्कृत कल्पनाशक्ति व कलाज्ञान लागतें. (Humour is describing the ludicrous as it is in itself; Wit is the exposing it by comparing or contrasting it with something else. Humour is as it were the growth of natural or acquired absurdities of mankind or of the ludicrous in accidental situation and character; Wit is the illustrating and heightening the sense of that absurdity by some sudden and unexpected likeness or opposition of one thing to another which sets off the thing we laugh at or despise in a still more contemptible or striking point of view). दुसऱ्या एका इंग्रजी ग्रंथकारानें Wit व Humour यांतील भेद खालील वर्णनानें दर्शविला आहे. तो ह्यणतो:—

“Wit is the light from heaven that dispels darkness; it is the diamond that needs light in order that it may sparkle. Humour holds the torch and lights up the interior; Wit stands on the threshold and says clever things about what it sees. Humour makes the breach in the otherwise impregnable walls; Wit darts and coruscates all around like willow-of-the-wisp and grows every moment with the spoils which it appropriates. Humour is the child of the imagination; Wit is the darling of the intellect. Humour spreads good temper on every side of it when it takes up its stand in a crowd. All of a sudden Wit springs upon its shoulders and shoots needle-points in the upturned faces. Humour can, however, manage sometimes to put the imp in its pocket.”

ह्यगजे:--“ विनोद हा सूर्यकिरणाप्रमाणें स्वयंप्रकाशी आहे. ' कोटी ' ला हिऱ्याची उपमा साजेल, कारण ती स्वतः स्वच्छ व सुंदर असते; परंतु तिच्यांतून चमक निघण्यास बाहेरचा प्रकाश तिजवर येऊन पडावा लागतो. ज्याप्रमाणें एखादा बत्तीवाला अंधान्या घराचे तोंडीं उभा राहिला असता आपणांस घरांतील सर्व भाग स्वच्छ पाहण्यास सांपडतो, त्याच-प्रमाणें विनोदाची गोष्ट आहे; ह्यगजे विनोदाच्या मदतीनें मनुष्य-स्वभाव किंवा सृष्टिवैचित्र्य हें आपणास स्पष्टपणें दिमून येतें. परंतु ज्याप्रमाणें घराच्या उंबरठ्यावर, ह्यगजे प्रेक्षक व घरांतील वस्तु यांच्या दरम्यान उभा राहून आंतील एकेक वस्तु पाहून तिचें आपणांस चटकदार वर्णन देतो, त्याच प्रकारचें काम ' कोटि ' ही करते. अगदीं अभेद्य अशा तन्वंदीच्या किल्यावर ज्याप्रमाणें तोफत्तान्याच्या गोळ्यांचा परिणाम व्हाव-याचा, त्याचप्रमाणें विनोदाच्या योगानें अगदीं मी मी ह्यगवि-णाच्या अशा गंभीर मनोवृत्तीवर परिणाम होऊन ती आनंदपर बनते. व ज्याप्रमाणें भुताची दिवटी आतां इथें तर मग तिथें अशा रीतीनें नाचून मनास चकवून टाकते, त्याचप्रमाणें कोटिवाज भाषणाचा मनुष्याच्या मनावर परिणाम होतो. प्रत्येक क्षणीं कोटीमुळें होणाऱ्या परिणामाचा उपयोग तिचें स्वरूप अधिकाधिक रमणीय करण्याकडेच होतो. ” इंग्लंडांतील प्रख्यात कोटिवाज ' भटजी ' सिडने स्मिथ यानें Wit ची मीमांसा सविस्तरपणें केलेली आहे. त्याचे मताप्रमाणें कोटी-मध्ये चमत्कार किंवा अद्भुतपणा असल्याशिवाय मुळीच चाला-वयाचें नाहीं; व यामुळें एकदां कोणचीही कोटि ऐकली असतां तोंच फिरून ऐकण्यांत कांहीं गंमत वाटत नाहीं. तसेंच जी कोटि ह्यगून आहे, तिजमध्ये काव्यास अलंकारभूत असें जें सौंदर्य तें असतां कामा नये; किंवा तींतील प्रमेय, ज्यास आपण साधारणतः उपयुक्त असें ह्यगतीं-ह्यगजे, ज्याच्या

परिणाम केवल आपल्या बुद्धितत्वावर होतो, असें असूं नये. बुद्धिमत्तेचा कोटीत उपयोग तर झालाच पाहिजे. परंतु तिचा तो उपयोग पदार्थांमधील सुंदर किंवा उपयुक्त असे संबंध हुडकण्याकडे न होतां जो संबंध अनपेक्षित, अद्भुत व चमत्कृतिजनक असेल, तोच हुडकून काढण्याकडे झाला पाहिजे.

(८) इंग्रजी भाषेंत हास्यरसोत्पादक अशा सर्व शब्दप्रबंधांचा समावेश स्थूलमानानें *Wit and Humour* या दोन शब्दांखालीं होतो. Anagram, Epigram, Witticism वगैरे इतर थोडे बहुत शब्द आहेत, परंतु ते विशेषार्थदर्शक असल्यामुळें त्यांचा जातिवाचक अशा नात्यानें उपयोग करितां येत नाहीं. *Wit and Humour* हे शब्द जितके रूढ आहेत, तितके इतर कोणतेही नाहींत. संस्कृत भाषेंतील एतद्विषयक शब्द पाहतां ते सुभाषित, सुप्रलाप, सुवचन, (अमरकोश, पहा) सूत्रत, सूक्ति, चतुरालाप, विनोद-वचन इत्यादि होत. निवळ मराठी शब्द झटला ह्मणजे 'कोटि' हा ह्मणतां येईल. या सर्व शब्दांत सुभाषित हाच शब्द सर्वांत अधिक व्यापक व रूढ आहे. इंग्रजीतील *Wit* व *Humour* हे दोन्ही वेगळे वेगळे शब्द आहेत, व त्या दोहोंसही व्यापणारा असा एकच शब्द सांपडत नाहीं. परंतु आपल्या सुभाषित किंवा विनोद या शब्दांखालीं या दोहोंचाही समावेश करितां येईल असें वाटतें. *Wit* या शब्दाची प्रस्तुत विषयोपयोगी व्याख्या इंग्रजीत खालीलप्रमाणें आहे:—
 "Felicitous association of objects, not usually connected, so as to produce a pleasant surprise." ह्मणजे "ज्यांचा सकृद्दर्शनीं बहुधा कांहींएक संबंध नाहीं अशा अनेक पदार्थांचा असा समर्पक व मनोरम संबंध जोडून दाखविणें, कीं ज्या संबंधदर्शनासून मनास चमत्कृति व ह्मणा आनंद किंवा मौज वाटे."*

मराठीतील कोटि या शब्दापासून प्रायः हाच बोध होतो. Humour ची व्याख्या अशी आहे:—“That quality of the imagination which gives to ideas an incongruous or fantastic turn and tends to excite laughter or mirth.” ह्यणजे ‘जिच्या योगानें विचारास किंवा कल्पनेस असंबद्ध, विकृत किंवा अद्भुत स्वरूप येऊन एकंदर परिणाम हास्यरसोत्पादनपर होतो अशी कल्पनाशक्ति.’ यास समानार्थक असा आरब्बा इकडील शब्द ह्याटला ह्यणजे विनोद हा आहे, व अशा शक्तीपासून उत्पन्न होणारें वचन त्यास विनोदवचन ह्यणतां येईल. अशा रीतीनें खालील प्रकारचे परिभाषासमीकरण तयार होतें:—

Wit and Humour = सुभाषित.

(हास्यरसोत्पादक शब्दप्रबन्ध).

Humour = विनोद (वचन).

Wit = कोटि, वेदगध्य.

Wit and Humour या दोन शब्दांचें समर्पक व व्यापक भाषांतर ह्याटलें ह्यणजे ‘हास्यरसात्मक शब्दप्रबन्ध’ असें होईल. परंतु हा असा प्रयोग अवजड असून रूढही नाही; व सुभाषित हा शब्द रूढ असून सुबक व व्यवहारसुकर असा आहे. या परिभाषेची समर्पकता किंवा तिचा उचितपणा षाहाबयास प्रथमतः हें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, Wit व Humour या दोहोंचेंही पर्यवसान हास्यरसोत्पत्तिमध्ये आहे. कोटि (Wit) या शब्दाचे व्याख्येत अनपेक्षित व चमत्कृतिपूर्ण असा अनेक पदार्थांचा संबंध दाखवावा लागतो, व अशा रीतीनें चमत्कृति उत्पन्न झाली असतां हास्यरसोत्पत्ति झालीच पाहिजे, हें पुढें येणाऱ्या हास्याच्या शारीर मीमांसेमध्ये स्पष्टपणें कळून येईलच. Wit किंवा कोटि केली असतां जरी Laughter किंवा ‘प्रस्फुटित हास्य’ उत्पन्न होणें अवश्य नसलें, तरी Smile

किंवा स्मित तरी उत्पन्न झालेंच पाहिजे. व स्मित हें हास्यरसाचें अंगभूत आहे. Humour किंवा विनोदवचन यामध्ये तर स्फुट हास्यच प्रायः उद्भवते. तेव्हां त्याचेंही पर्यवसान हास्यरसोत्पत्तीमध्ये आहे हें उघड आहे. Wit व Humour या दोन्ही पदार्थांत हास्यरसोत्पादन हा साधारण धर्म आहे. पण त्या दोहोंचाही समावेश करणारा असा एक शब्द इंग्रजींत मिळत नाही. संस्कृतांतील 'विनोद' हा शब्द उभयार्थव्यंजक असा असल्याने, तो कोटी चतुरालाप, विनोदवचन या सर्वांवर व्याप्ति असणारा, जातिवाचक असा आह्मी योजिला आहे. Wit व Humour या शब्दांच्या समर्पक व्याख्या इंग्रजी कोशांत दिलेल्या आहेत. परंतु 'सुप्रलाप', 'सुवचन', 'सूक्ति,' 'सुभाषित' 'विनोदवचन' हे संस्कृत शब्द, किंवा मराठींतील 'कोटी' हा शब्द, यांच्या व्याख्या त्या त्या भाषेंत कोठें चांगल्याशा दिलेल्या नाहीत. अशा स्थितींत साधारणपणें रूढार्थ लक्षांत घेऊन, व Wit आणि Humour किंवा हास्यरसोत्पादक वचनांचे स्थूल विभाग लक्षांत आणून केलेल्या परिभाषासमीकरणासंबंधानें मतभेद होण्याचा संभव आहे हें आह्मी जाणून आहों. तथापि शब्दार्थ जोंपर्यंत निश्चित नाहीत, तोंपर्यंत असा मतभेद झाल्यास त्यांत विशेष कांहीं वावगें आहे असे आह्मांस वाटत नाही. व एकंदरीनें या विषयाची पुढें केलेली चर्चा जर वाचकवर्गास पसंत पडली तर आह्मी दिलेल्या समीकरणांतील शब्दार्थही कदाचित् पुढें मागें रूढ होऊन बसतील. व शब्दार्थ रूढ होण्यास तो वाच्यार्थसंनिध व व्यवहारास सुकर असला ह्मणजे नेहमीं पुरें होतें.

भाग २ रा.

सुभाषित आणि विनोद यांचें संस्कृत वाङ्मयांतील स्थान.

(९) आतां सुभाषितास आणि विनोदास संस्कृत वाङ्मयांत कोणतें स्थान मिळालेलें आहे हें पाहूं. संस्कृतभाषाविषयक शास्त्राचे मुख्य दोन भेद आहेत; एक व्याकरणशास्त्र, व दुसरें साहित्यशास्त्र. संस्कृत भाषेंत इतर भाषांप्रमाणेंच शब्दप्रबंध दोन प्रकारचे असतात, एक गद्य व दुसरें पद्य. गद्य ह्यणजे मात्रा, छंद वगैरे संबंधाचे ज्यास कांहीं नियम नाहींत ते; पद्य ह्यणजे छंदानुवर्ती शब्दप्रबंध. परंतु गद्य व पद्य हा भेद गौण मानिलेला असून भाषेतील मुख्य भेद काव्य व अकाव्य (ह्यणजे काव्य नाहीं ते) असा आहे; व साहित्यशास्त्रांत मुख्यतः काव्याविषयांचे विचार केलेला असतो. लौकिक समजुतीनें पद्य व काव्य यांची साधारणतः समव्याप्ति आहे असें मानिलेले असतें. कारण बहुतेक काव्य पद्यांतच संप्रथित आहे. परंतु तात्विक दृष्टीनें विचार करितांना पद्य व काव्य यांना पृथक् लेखिलें पाहिजे. कारण संस्कृत साहित्यशास्त्राप्रमाणें काय किंवा इतर कोणत्याही भाषेतील साहित्यशास्त्राप्रमाणें काय, काव्याची “ विशिष्टगुणयुक्त व सरस शब्दप्रबंध ” अशी व्याख्या असल्यानें, काव्यांत गद्याचाही समावेश होतो, एखादा शब्द-

प्रबंध गद्य आहे किंवा पद्य आहे ही विचक्षणा अर्थातच विशेष महत्वाची नाही; तर तो शब्दप्रबंध सगुण आहे किंवा गुण-रहित आहे, सदोष आहे की निर्दोष आहे, सरस आहे की निरस आहे. अथवा सालंकार आहे की निरलंकार आहे, हीच विचक्षणा विशेष महत्वाची आहे. एखाद्या मनुष्याविषयी आपल्यास जिज्ञासा उत्पन्न होते ती तो डोक्यास पागोटें घालतो की टोपी घालतो अशा प्रकारची होत नाही; तर त्याच्या आंगचे गुणदोष काय आहेत, तो विद्वान् आहे की अविद्वान् आहे, रसिक आहे की अरसिक आहे, हें जाणण्याविषयी होते. साहित्यशास्त्रांतही काव्याचा आत्मा व त्याचे गुणदोष यांचेच मुख्यतः विवेचन असते.

(१०) काव्याचे दोन प्रकार आहेत. एक श्राव्यकाव्य व दुसरे दृश्यकाव्य. श्राव्यकाव्य ह्मणजे ऐकण्याचे काव्य, व दृश्य ह्मणजे प्रयोगद्वारा पाहण्याचे. परंतु हा भेदही गद्य व पद्य यांतोळ भेदाप्रमाणे बहुधा निरर्थक आहे, कारण दृश्यकाव्य झाले तरी ते बहुधा श्राव्य असतेच, निवळ मुक्या आविर्भावांस किंवा विशिष्टार्थदर्शक शरीररचनेस (Pantomime) काव्य असे ह्मणतां यावयाचे नाही; तर श्राव्यकाव्यच, त्यास आविर्भावांची मदत झाली असतां, दृश्य होतें. श्राव्यकाव्यांत महाकाव्य, उपकाव्य, क्षुद्रकाव्य, संडकाव्य, कथा, उदाहरण, चक्रवाचक, भौगावली, विरुदावली, तारावली, विश्वावली, रत्नावली, वगैरे भेद असून, दृश्यकाव्यांत प्रकरण, महानाटक, नाटक, भाण, प्रहसन, डिम वगैरे भेद आहेत.

(११) पण काव्याचे खऱ्या महत्वाचे प्रकार झटले ह्मणजे उत्तम, मध्यम, व अधम हे होत. उत्तम काव्यांत व्यंग्यार्थ प्रधान असतो; मध्यम काव्यांत व्यंग्यार्थ गौण असतो; व अधम काव्यांत फक्त शब्दांचा वाच्यार्थच चमत्कृतियुक्त असल्यामुळे प्रधान असतो. काव्याची व्याख्या अनेक प्रकारची आहे. कोणाच्या

मते रस हाच काव्याचा आत्मा असल्याने ज्यामध्ये रसाचा उत्तम परिपाक झाला आहे ते खरे काव्य अशी ते त्याची व्याख्या करितात. दुसऱ्या कित्येकांच्या मताने काव्य द्वणजे सगुण व निर्दोष असा शब्दप्रबंध होय. पण गुण झाले तरी ते रसांच्या अंगचे धर्म मानिलेले असल्यामुळे काव्याचा व रसाचच विशेषतः अवलंबी व अवलंब असा संबंध येतो. अलंकारांशिवायही रसपरिपाक होऊ शकत नाही, तथापि अलंकारांशिवाय काव्यास अर्थचमत्कृती येऊ शकत नाही. जगन्नाथ पांडितांनी ' रसगंगाधरान्त ' काव्याची व्याख्या " रमणीयार्थ-प्रतिपादकः शब्दः काव्यं " अशी केलेली आहे. अलंकारांशिवाय नुसत्या रसपरिपाकाने अर्थ तितका ' रमणीय ' होऊ शकत नाही. यस्तव अलंकार हे काव्यास अंगभूत परंतु अत्यावश्यक अशी उपाधि होऊन राहिलेली आहे. साहित्यशास्त्रकारांची अलंकारांस गौण मानण्याची रीति पडून गेली आहे इतकेच काय ते. परंतु पुष्कळ वेळां सरी विद्वत्ता व रसिकता अलंकाररचनेतच दिसून येते. अलंकारांशिवाय नुसता रसपरिपाक फारसा हृदयंगम होऊ शकत नाही

(१२) साहित्यशास्त्रकारांचे मताप्रमाणे काव्योत्पत्तीचीं कारणे—

“शक्तिः निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासः ” ॥ ११११२

अशी आहेत. पैकीं शक्ति द्वणजे कवित्वबीजरूप संस्कारविशेष. Poets are born, not made अशी एक इंग्रजीत द्वण आहे, तिजवरून तरी वरीलच अर्थ निघतो. बुद्धि ही जशी ईश्वरी देणगी आहे तशीच कवित्वशक्ति ही होय. या कवित्वशक्तीस प्रतिभा असे द्वणतात. प्रतिभेची व्याख्या 'नवनवोन्मेषशालिनी' प्रज्ञा द्वणजे ' प्रतिक्षणी विकास प्रावत जाऊन कल्पनासृष्टीस नवीन नवीन देखावे दाखविणारी

शक्ति ' अशी आहे. ही शक्ति अर्थातच इश्वरी देणगीने मिळेल, मानवी उपायाने मिळणे शक्य नाही. ती पूर्वजन्मीच्या सुकृतसंस्कारानेच अंगी येते, व ती अंगी येण्यास अदृष्ट चांगले पाहिजे अशी समजूत आहे.

(१३) काव्यशक्ति अंगांत असूनही प्रत्यक्ष रमणीय अशी कविकृति निपजण्यास खालीलपैकी एखाद्या फलाची अपेक्षा हा हेतु असावा लागतो, असे साहित्यशास्त्रकारांचे मत आहे. मम्मट या नांवाच्या प्रसिद्ध अलंकारिकांनीही काव्यफले खालील प्रकारची असतात झणून लिहिले आहे.

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कांतासंमिततयोपदेशयुजे ॥

या फलांपैकी व्यवहारविज्ञान व धन हीं लौकिकफले व अनर्थ निवारण हे भ्रममूलक फल असे जरी कोणी मानले तरी-१ यश, २ काव्यरसास्वादनापासून उत्पन्न होणारा व इतर सर्व ज्ञानविषयाचा क्षणभर लय करणारा असा आनंद, व ३ सरसता उत्पन्न करून मोठ्या गोडीने दिला जाणारा उपदेश, हीं फले तरी महत्त्वाचीं अशीं शिल्लक राहतात.

(१४) अलंकार व गुणदोष यांच्या विवेचनाचे आधीं रसाविषयीं दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. अंतःकरणाच्या धर्माचे विचार व भाव असे दोन भेद आहेत. ज्ञानेंद्रियाच्या योगाने झालेल्या अनुभवावरून प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति व शाब्द या चार प्रमाणांच्या साहाय्याने बनविलेला जो सिद्धांत, तो विचार होय; व अंतःकरणाची जी सहज व स्वाभाविक वृत्ति तिला भाव असे झणतात. भाव हे आंतर व शागीर असे दोन प्रकारचे आहेत. मनुष्याच्या ठिकाणीं कांहीं आंतरभाव स्थायी झणजे कायमचे व दृढ असतात; व कांहीं फक्त तात्पुरते किंवा अनिश्चल असे असतात, हे स्वायीभाव परिपूर्णतेस किंवा उत्कर्षास गेले झणजे त्यांसच रस

असें ह्यणतात. "रसानुकूलविकृतिःभावः" अशीहि भाव याची व्याख्या केलेली आढळते. (मंदारमरंदचंपू. पान ९१) विरुद्ध किंवा अनुकूल यांपैकी कोणच्याही प्रकारच्या इतर भावांनीं स्थायीभावाचा विच्छेद होत नाही, एवढेंच नव्हे, तर अशा इतर भावांना, जोपर्यंत रस कायम आहे तोपर्यंत, आपल्या मध्येच तो लीन करावयास लावतो. हे स्थायीभाव ह्यणजे प्रीति, हर्ष, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय व शांति हे होत. व या नऊ स्थायी भावांवर अवलंबून राहणारे नवरस ह्यणजे शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत व शांत हे होत. कित्येकांच्या मते " रसो वै सः " इत्यादि श्रुतिवचनामुळे रस फक्त एकच आहे, व तो फक्त शृंगारच असें मानिले गेले आहे. कित्येकांच्या मते मुख्य रस चारच आहेत. ह्यणजे शृंगार, रौद्र, वीर व बीभत्स भरतनाट्यशास्त्रांत यास खालीलप्रमाणे आधार आहे.

शृंगाराद्धि भवेत् हास्यो रौद्राच्च करुणो रसः

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः बीभत्साच्च भयानकः ॥

इतर कित्येकांच्या मतानें रस फक्त आठच आहेत; व ते शांतरस मानित नाहींत. दुसऱ्यांच्या मते वात्सल्य किंवा अपत्यविषयक प्रीति (स्त्रीपुरुषविषयक नव्हे) हा ज्याचा स्थायी भाव आहे असा ललित नांवाचा दहावा रस मानावा.

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैः विच्छिद्यते न यः

आत्मभावं नयत्यन्यान् स्थायीभावाद्रसस्थितिः ॥

(१५) स्थायी भावांशीं भेददर्शक असे व्यभिचारी व सात्विक असे दोन प्रकारचे भाव आहेत. पैकीं व्यभिचारी भावांचें लक्षण असें आहे कीं, ते रसास अवश्यक नसून फक्त सहचरीभूत असतात. मात्र ज्या वेळीं ते असतात, त्यावेळीं रसोत्कर्षास मदत करितात. रस उत्पन्न करण्यास नेहमीं कांहीं तरी पुरोगामी प्रत्यक्ष असें कारण लागते; व या कारणास विभाव असें ह्यणतात.

हीं कारणें आलंघनरूप किंवा उद्धीपनरूप असतात. शृंगारांत श्रीपुरुष वगैरे आलंघनविभाव होत. तसेंच हास्यांत विदूषक, बहुरूपी, मुखे मनुष्य, वगैरे हास्यास्पद पदार्थ हे हांत. शृंगारांत उद्धीपनरूप विभाव ह्यणजे, ज्या गोष्टींपासून कामोद्धीपन होतें त्या. उदाहरणार्थ चंद्रोदय, उद्यान, कौकिलशब्द इत्यादि. अनुभाव ह्यणजे रस किंवा स्थायीभाव यांचा संचार झाला असतां मनुष्याकडून जीं कृत्ये होतात तीं. जसें शृंगारांत कटाक्षप्रेक्षण, भुजक्षेप, इत्यादि. हास्यांत हंसणें, टाळ्या वाजविणें वगैरे,

रसानुभवगोचरत्वं नयंति ये

प्रयत्नजा देहधर्माः अनुभावाश्चते मताः ॥

सात्विक भाव ह्यणजे सुखदुःखादि भावांनीं भावित असें जें अंतःकरण त्यापासून उत्पन्न होणारे जे भाव ते. यांत रोमांच, स्वेद, वैवर्ण्य, वेपथु, अश्रु व वैस्वर्य इतके गणले जातात.

(१६) निरनिराळ्या सर्व रसांचे स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव व व्यभिचारीभाव यांचीं उदाहरणें देत बसलों असतां विस्तार होईल. परंतु भावांसंबंधानें जातां जातां इतकेंच सांगणें जरूर आहे कीं, एका रसाचे स्थायीभाव दुसऱ्या रसाचे व्यभिचारी भाव होऊं शकतात व परस्पर अनुकूल अशा रसांत अशा तऱ्हेनें एकमेकांचे स्थायीभाव मिसळले असतां रसोत्कर्ष होतो. शुद्ध रसाचे प्रकार नऊ आहेत. परंतु साहित्य शास्त्रकारांच्या मते कित्येक प्रसंगीं कांहीं विशिष्ट रस एकत्र आले असतां ते परस्पर उत्कर्षास कारणीभूत होतात, व अशा ठिकाणीं रससंकर वहारीचा होतो.

(१७) कोणता रस कोणत्या रसाशीं विरुद्ध आहे व कोणता उपकारी आहे, ह्यणजे कोणच्या कोणच्या रसांचा संकर झाला तरी चालेल, हें खालील तक्त्यावरून दिसून येईल.

रस	विरुद्ध रस	उपकारी रस.
शृंगार.	करुण, वीभत्स, रौद्र वीर, भयानक.	हास्य.
हास्य.	भयानक, करुण.	शृंगार.
करुण.	हास्य, शृंगार,	...
रौद्र.	हास्य, शृंगार, भयानक, अद्भुत.	करुण.
वीर.	भयानक, शांत.	अद्भुत.
भयानक.	शृंगार, वीर, रौद्र, हास्य, शांत.	...
वीभत्स.	शृंगार.	भयानक.
अद्भुत.	रौद्र.	...
शांत.	वीर, शृंगार, रौद्र, हास्य, भयानक.	...

(१८) वरील. विवेचनानें वाणीचें एक रमणीय अंग जें काव्य त्याच्या मुख्यांगाचें विवेचन केल्यासारखें झालें. आतां गुणदोष ह्मणजे काय हें थोडक्यांत पाहूं. गुण हे रसाचे धर्म आहेत हें मागें एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. गुण फक्त तीन प्रकारचे आहेत, ते माधुर्य, ओज व प्रसाद हे होत. ज्या शब्दार्थगुणामुळे अंतःकरण द्रवीभूत होतें तो गुण माधुर्य होय. ओजोगुणानें अंतःकरणाचें दृष्य होतें. ज्या गुणाच्या योगानें शब्दाचा अर्थ सुलभ असा असून तो अंतःकरणस एकदम व्यापून ठाकितो किंवा त्यांत भिनतो, त्यास प्रसाद असें ह्मणतात. कित्येक साहित्यशास्त्रकारांच्या मतानें शब्द व अर्थ यांचे मिळून आणखी ३१ गुण आहेत. पण त्यांचा समावेश वरील तीन मुख्य गुणांत होत असल्यानें त्यांचा निराळा विचार करावयाचें कारण नाही. ज्या पदानें, शब्दानें, अर्थानें, वाक्यानें किंवा अलंकारानें

रसहानि होते, तो दोष असें ह्मणतात. हे दोषही अनेक प्रकारचे आहेत; परंतु त्यांचें विवेचन यथे विस्तारानें करण्याचें कारण नाही. चांगल्या काव्यांत वरील गुणांपैकीं एखादा ना एखादा गुण ठळकपणानें असलाच पाहिजे, व त्याचप्रमाणें तें या बहुतेक दोषांपासून अलिप्तही असलें पाहिजे.

(१९) रसांचे खालोखाल किंवा त्यांच्या बरोबरीच्या महत्त्व-बुद्धीनें अलंकारांचाही विचार केला पाहिजे. कारण अर्थास जी चमत्कृति व जी रमणीयता येते, ती सर्वच रसानें येत नाही, तर ज्या अलंकार-रचनेनें तो अर्थ व्यक्त केलेला असेल ही त्यामुळें येते. रस हा निवळ द्रव्यरूप आहे, व अलंकार ही त्याजवरील कारागिरी होय. एखादा दागिना करावयाचा झाला तर प्रथमतः उत्तम सुवर्ण पाहिजे खरें, परंतु नुसता सोन्याचा गोळा ह्मणजे कांहीं दागिना नव्हे. तर त्याजवर निरनिराळी नक्षी करावी तेव्हांच त्यास दागिना हें नांव येईल. हेंच उदाहरण रस व अलंकार यांच्या परस्पर सापेक्ष महत्त्वासंबंधानें घ्यावयाचें आहे. व जसें एकाच सोन्याच्या गोळ्याचे निरनिराळ्या नक्षीनें व कारागिरीनें निरनिराळे दागिने करितां येतील, त्याचप्रमाणें एकच रस उत्पन्न करणारा अर्थ, किंवा तो रस उत्पन्न करणारे शब्द देखील निरनिराळ्या अलंकारांच्या साच्यांतून ओततां येणें शक्य आहे. अलंकाराची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत “ज्याच्या-योगानें काव्यास शोभा येते तो” अशी मोघम केलेली आढळते. शब्दाचे अलंकार ८ व अर्थाचे १२० मिळून १२८ अलंकार मानिलेले आहेत. तथापि ही संख्या निश्चित आहे असें नाही. शब्दालंकारापेक्षां अर्थालंकार अर्थातच अधिक महत्त्वाचे मानिले जातात. व काव्यास खरी चमत्कृति किंवा खरी रमणीयता अर्थालंकारांनीच येते. या १२० अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या तत्त्वांच्या दृष्टीनें केलें असतां पांच चार प्रकारांनीं होतें. अलंकारांचें मुख्य काम ह्मणजे निरनिराळ्या वस्तूंच्या धर्मांच्या

किंवा स्वरूपाच्या साहाय्याने त्यांतील चमत्कारिक व अकल्पित असे संबंध हुडकून काढणे हें होय. वस्तुजातांतील मुख्य संबंध दोन प्रकारचे असतात. हे संबंध झटले ह्मणजे साधर्म्य व वैधर्म्य; सम-पणा व विरोध. आणि बहुतेक अलंकार या दोन तत्त्वांच्या दृष्टीने पाहतां साम्यमूलक व विरोधमूलक या दोन मुख्य सदरांखालीं पडतील. परंतु अध्यवसाय, वाक्यन्याय, लोकव्यवहार, तर्कन्याय, रचनावैचित्र्य, अपन्हव, विशेषणवैचित्र्य इत्यादि निरनिराळ्या सूक्ष्म तत्त्वांच्या दृष्टीने पाहतां अलंकारांचें वर्गीकरण निरनिराळ्या रीतींनीं होऊं शकतें. परंतु वस्तुसंबंध कोणत्याही प्रकारचा दाख-वावयाचा असला तरी अर्थवैचित्र्य हा अलंकाराचा असा भाग आहे की, त्याशिवाय अलंकार शक्यच नाही असें झटलें तरी चालणार आहे. हें अर्थवैचित्र्य असाधारण किंवा अद्भुत शब्दार्थयोजनेनें येतें. या अद्भुतशब्दार्थयोजनेचे मुख्य चार प्रकार आहेत; एक पर्यायोक्ति, दुसरा अतिशयोक्ति, तिसरा अन्योक्ति, व चवथा साम्य-विरोध-दर्शनोक्ति. सर्व अर्थांलंकार बहुधा या चार प्रकारांपैकी एखाद्या ना एखाद्या प्रकाराखालीं आलेच पाहिजेत.

(२०) सुभाषित, कोटी, विनोदवचन वगैरे गोष्टी ही कोणत्याही भाषेत वाणास रमणीयता आणण्याची मुख्य साधने आहेत. ह्मणून त्यांपैकी प्रत्येकाचा आपण थोडाबहुत विचार करूं.

(२१) सुभाषित या शब्दाचा योगिकार्थ पाहिला तर तो— 'चांगलें भाषण'—असा होतो. परंतु 'चांगलें भाषण' यानें निश्चितार्थबोध मुळांच होत नाही. रूढार्थाकडे पाहिलें तरी तीच स्थिति आहे. सुभाषित या शब्दाची व्याख्या संस्कृत साहित्यशास्त्रांत केलेली नाही; व व्यवहारामध्ये तर तो वाटेक त्या रीतीनें उपयोगांत आणिलेला आहे. परंतु व्यवहारांत शब्दाची ज्या प्रमाणानें व्यापकता अधिक, त्या प्रमाणानें त्याचा अर्थबोध

कमी, असा सामान्य सिद्धांत आहे. हल्लीं सुभाषित या शब्दाची व्यापकता किती मोठी झाली आहे हे पहावयाचे असल्यास 'सुभाषितरत्नाकर' किंवा 'सुभाषितरत्नभांडागार' यासारख्या पुस्तकांत पाहावे झणजे कळेल. सुभाषितरत्नभांडागारांतलं संग्रह विपुल आहे. परंतु तो नुसता पद्यांचा संग्रह आहे. त्यांत गद्याचे वेंचे मुळींच नाहीत. व यावरून सुभाषित हे पद्य असलेच पाहिजे अशी 'सुभाषितरत्नभांडागार'कार वगैरेंची समजूत होती हे उघड दिसते; परंतु कोट्या व विनोदवचनें संस्कृत वाङ्मयांतर्गत गद्यांतही बरीच आढळतात, हे संस्कृत वाचकांस माहित आहेच. लहानसेच उदाहरण द्यावयाचे झाले तर शाकुंतलांतलं विदुषकाने केलेली कोटी घ्या. 'कृतं त्वया उपवनं तपोवनं,' झणजे-हे राजा ! हे तपोवन तूं उपवनच करून टाकलेस-हे सुभाषित असून गद्यांतच आहे. या ठिकाणी तपोवन व उपवन या परस्पर भिन्न, किंबहुना परस्पर विरोधी, पदार्थांचा संबंध दुष्यंताचे विलासी कृतीने जुळवून दाखवून कवीने चमत्कृति उत्पन्न केलेली आहे.

अशा वचनांचा संग्रह वास्तविक सुभाषितरत्नभांडागारा-मध्ये व्हावयास पाहिजे. व तो केलेला नाही यावरून सुभाषिताच्या अर्थाची कल्पना एका बाजूने पाहतां अव्याप्तिदोषदूषित आहे असे दिसून येईल. दुसरे पक्षी, सदर भांडागारांत जीं पद्ये दिलेलीं आहेत, त्यांवरून ती कल्पना अतिव्याप्तिदूषित आहे असेही दिसून येते. कारण हीं पद्ये इतक्या निरनिराळ्या जातींचीं आहेत कीं, त्यांवरून सुभाषिताचे व्याख्येस उपयोगी असा कांहीं एक नियम किंवा निर्बंध ठरवितां येणे शक्यच नाही; किंबहुना हे भांडागार झणजे गारोज्याची एक पोतडीच आहे असे झटले तरी चालेल. यामध्ये, परब्रह्मनमनवर्णन, व विशिष्ट देवतांचीं वर्णने व स्तोत्रे, दशावतारस्तुतिपाठ, निरनिराळ्या शाखांची स्तुति व निंदा, वर्णाश्रमवर्णन, व्यवहारस्तुति, व्यवहारनिंदा, सामान्य व विशिष्ट राजप्रशंसा, राजसभा व त्यांतील घटक यांचीं वर्णने,

नवरसवर्णन, अन्योक्तिकलाप, चित्रकाव्याची उदाहरणे, वगैरे शेंकडो विषय आलेले आहेत. व यांतील प्रत्येक पद्य जर सुभाषिताच्या लक्षणास पात्र आहे असें झटले, तर मग सामान्यतः असें कोणतेही पद्य संस्कृत वाङ्मयांत सांपडणार नाही की, ज्यास सुभाषित हें पद तितक्याच उचितपणानें लावतां येणार नाही. आतां केवळ विषयवैचित्र्य अतिशय, एवढ्यावरूनच आमचा हा वरील आक्षेप केलेला नाही; कारण अमुक एखादें पद्य सुभाषित होणें किंवा न होणें हें त्यांतील विषयावर अवलंबून नसून त्या पद्याच्या रचनेवर-झणजे त्यांतील अर्थचमत्कृतीवर-अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, परब्रह्मासारख्या नीरस किंवा गंभीर विषयाचें वर्णन करावयाचें असतांही तद्वर्णनपर पद्य सुभाषिताचे लक्षणास सर्वथैव योग्य असें एखाद्यास रचितां येईल. दुसरे पक्षी पाहतां, विषय 'राजयशोवर्णन' किंवा 'मदनचरित्र' असा, झणजे प्रायः सरस व सुभाषितानुकूल असला तरी, तद्वर्णनपर पद्यही अ-सुभाषित या वर्गांत येऊन पडण्यासारखे कोणी रचण्याचा संभव आहे. परंतु आमच्या वरील आक्षेपाचा भावार्थच असा आहे की, सुभाषितरत्नभांडागारांत, कसल्याही विषयावर कां पहाणा, अशीं अनेक पद्ये आहेत की, ज्यांमध्ये कसल्याही प्रकारची मुळांच चमत्कृती नाही. व यामुळें जर असलीं पद्येही सुभाषिताखालीं गोंवावयाचीं, तर मग संस्कृतांतील बाटेल तो शब्दप्रबंध सुभाषितामध्ये गणितां येईल.

(२२) खुद्द सुभाषितरत्नभांडागाराची अशी स्थिति असल्यामुळें-झणजे जेथें मुख्य विषयच सुभाषिताचा तेथेच-जर 'सुभाषित' या पदार्थाची कल्पना इतकी अनियमित व अव्यवहारोपयोगी आहे, तर मग-संस्कृत भाषेंत इतर ठिकाणीं-झणजे काव्य, नाटक, कादंबरी वगैरे प्रबंधांमध्ये-जेथें अगदीं तुरळकपणें या शब्दाचा उपयोग करण्यांत आलेला असेल, तेथें सुभाषिताची योग्य व्याप्ति ठरविण्यास कांहीं साधन मिळेल, अशी आशा

बाळगण्याचें कांहीं कारण नाही. बाणभट्टाचे ' कादंबरी ' त वैशंपायन शुकाचें वर्णन करितांना, " वेदिता गीतश्रुतीनां, काव्यनाटकाख्यायिकाप्रभृतीनां अपरिभितानां, सुभाषितानां अध्येता, स्वयंच कर्ता " असें लिहिलेले आहे. यावरून काव्य, नाटक व आख्यायिका वगैरे सर्व प्रकारच्या रसिक शब्दप्रबंधांस सुभाषित हा शब्द लाविलेला आहे असें दिसते. तसेंच उज्जयिनीतील पौरजनांचें वर्णन करतांनाही " सुभाषितव्यसनी " इणजे ' सुभाषिताची आवड असणारे ' असें वर्णन आहे. तेथेही त्या शब्दाचा अर्थ वरीलप्रमाणें अतिव्यापकच आहे हें उघड दिसते. अमरकोशाकडे पाहवें तर त्यांत ' सुभाषित ' हा शब्दच मुळीं सांपडत नाही. परंतु वाग्वर्गांत " सुप्रज्ञापं सुवचनं " या वचनावर टीका देतांना ' द्वे सुभाषितस्य ' इणजे हे दोन शब्द सुभाषिताचे वाचक आहेत, असें टीकाकारानें लिहिलेले आहे. परंतु हा नुसता त्याच भाषेत तर्जुमा झाला व त्यावरून 'सुभाषित' या शब्दाचा अर्थ निश्चित करितां येणार नाही हें उघड आहे. अशी स्थिति होण्यास, शब्दाची व्यापकता जितकी अधिक, तितका त्याचा खरा अर्थबोध कमी हाच सिद्धांत कारणीभूत आहे.

(२३) आतां प्रस्तुत पदार्थाची व्याख्या इतर कोणत्या तरी रीतीनें ठरवितां येते किंवा कसें हें पाहूं. ही रीति इणजे पृथक्करणाची. ' सुभाषित ' इणावें कशाला हा प्रश्न खरोखरच फार चिकट आहे. तथापि निरनिराळीं उदाहरणें घेऊन, त्यांतून बहुजनमतानें सुभाषिताच्या लक्षणास अयोग्य अशीं जीं दिसतील तीं टाकून, बाकी जीं उरतील त्यांवरून काय दिसते हें पाहूं. सु-चांगलें, व चांगलें इणजे सुखोत्पादक किंवा आनंददायक. परंतु मनुष्यास आनंद किंवा सुख हें इतक्या निरनिराळ्या रीतीनीं होऊं शकतें कीं, " केवळ सुख किंवा आनंद देणारा शब्दप्रबंध इणजे सुभाषित " असेंच जर आपण इणूं लागलों तर पुष्कळ वेळां निखालस अप्रयोजकपणा पदरीं

बांधून घ्यावा लागेल. मनुष्यास सुख किंवा आनंद मुख्यतः दोन तीन प्रकारांनी होऊ शकतो. पैकीं एक प्रकार झगला झगजे मनोविकारांचें समाधान होणें हा. खाली दिलेल्या प्रकारच्या शब्दप्रबंधांनी मनोविकारांचें समाधान निःसंशय होतें; परंतु त्यांस सुभाषित असें कोणीही समंजस मनुष्य झगणार नाही. ते शब्दप्रबंध अशा प्रकारचेः--आपल्या लहानग्या मुलां उच्चारलेले बोंबडे बोल; यांचे योगानें वत्सल-तेच्या भावाची जागृती होऊन समाधान होतें. प्रेमकलहाच वेळीं स्त्रीपुरुषांनीं परस्परांस दिलेलीं विशेषणें किंवा संबोधनें; यांनीं रतिभाव दीप्त होतो. आपल्या शत्रूस दुसऱ्यानें दिलेली चटकदार शिवी ऐकूनही मनास बरें वाटतें. परीक्षेचा निकाल सांगत असतांना युनिव्हर्सिटीच्या रजिस्ट्रारनें आपलें नांव उच्चारलेलें ऐकून आनंद होतो. हा अनुभव पुष्कळ विद्यार्थ्यांस आहेच. नवीनच पदवी मिळाली असतां ती लावून उच्चारलेलें आपलें नांव ऐकून फारच आनंद वाटतो, हें युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांस व सरकारच्या पदवीधरांस माहीत असेलच. शर्यतीवर घोडा पाठविला असतां त्यानें शर्यत जिंकली अशाबद्दलची आलेली तार वाचून, किंवा आपण सोडतात घेतलेल्या तिकिटास बक्षिस मिळाल्याचें ऐकून, सहजच आनंद होतो. या सर्व उदाहरणांमध्ये अंतःकरणांतलें भाव प्रदीप्त होऊन सुख होतें व आनंद वाटतो. परंतु तेवढ्या-वरून वरील उदाहरणांसंबंधाच्या शब्दप्रबंधास सुभाषित असें कोणीही समंजस मनुष्य झगणार नाही.

(२४) वरील उदाहरणासंबंधानें कदाचित् कोणी असें झणेल कीं, त्या त्या प्रसंगी स्वतःच्या हिताचा संबंध असल्या-मुळे आनंद अगर सुख होतें. ठीक आहे. तर मग आतां असे शब्दप्रबंध घेऊं कीं, ज्यांचा आपल्या हिताहिताशीं अर्थाअर्थी संबंध नाही, परंतु ज्यांच्या योगानें फक्त आपल्या कल्पना-

शक्तीवर परिणाम होऊन आनंद किंवा सुख होतें. पण अशा शब्दप्रबंधांस तरी सुभाषित हें नांव देतां येईल कीं काय? वर्तमानपत्रांतून प्रत्यहीं नव्यानव्या बातम्या इतक्या चमत्कारिक प्रसिद्ध होत असतात कीं, त्या वाचून आपल्या कल्पनाशक्तींस फार सुख होतें:--“ अमुक अमुक गांवीं एका ह्मशीस चार रेडकें झालीं. तीं सर्वां दोन दोन पायची अमून प्रत्येकास दोन दोन डोक्यां होती; ” “ सुरतेस चारा तासांत १२ इंच पाऊस पडला व रस्त्यांतून हिडण्यास होड्या घालाव्या लागल्या; ” “ आपण पिपांत बसून व पिपाचें तोंड बंद करून-क्ष साहेब हा नायगारा नदीच्या धबधब्यांतून पार गेला; ” “ डेन्मार्कच्या राजाराणीचें खडाजंगीचें भांडण होऊन राजा द्वंद्वयुद्धांत जखमी झाला; ” “ बोअर लोकांच्या सक्त पाहण्यांतून विटसन चर्चिल हा अंधाच्या रात्रां पळून गेला. ” इत्यादि बातम्या ऐहून आपणांस किती तरी गंमत वाटते. परंतु ज्यामध्ये या बातम्या प्रथित असतात त्या शब्दप्रबंधांस सुभाषित असें कधीं कोणो ह्मणेल काय ?

(२५) जें शब्दप्रबंध कल्पनेला उद्देशून लिहिलेले नसतात, पण ज्यांचा रोंख मनुष्यमात्वाच्या बुद्धीकडे असतो, अशापासूनही फार सुख होतें, किंवा आनंद वाटतो. आणि बुद्धिशक्तीच्या समाधानापासून होणारा हा आनंद वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या आनंदाहून, ह्मणजे आपल्या अंतःकरणांतील भाव किंवा कल्पनाशक्ति यांचे समाधानापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षां, अत्यंत श्रेष्ठ आहे. परंतु केवळ ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधांस सुभाषित ह्मणतां येईल कीं नाहीं हें खालील उदाहरणावरून तेव्हांच कळून येईल. ‘ दोहोंत दोन मिळविले असतां चार होतात ’ हा अंकगणितशास्त्रांतील एक सिद्धांत आहे. व अंकांच्या धर्माचा विचार करणाऱ्या

शास्त्राचे दृष्टीने या सिद्धांतास महत्व आहे. किंवा 'शून्यास शून्याने भागिले असता अनियमित संख्या येते' हा सिद्धांततरी चमत्कार वाटण्यासारखा आहे. किंवा दुसरे उदाहरण घ्याः--सूर्याचे पाठीवर डाग आहेत; चंद्रावर लोकवस्ती आहे; ग्रहणे आकाशस्थ गोल व पृथ्वी यांचे परिभ्रमणामुळे होतातः- इत्यादिकांमध्ये ज्ञानानंद नाही असे कोण झणेल? तथापि या शब्दप्रबंधास सुभाषित झणू लागला तर मग, केरोपंती अंकगणित, युक्लिडची भूमिता, हॉल व नाईटचे बीजगणित, वगैरे पुस्तकांस सुभाषितसंग्रहच झणावे लागेल. केवळ शास्त्रविषयक असे याहूनही उच्च दर्जाचे ग्रंथ घेतले तरी त्यांचीही गती तीच होणार. कारण हर्षलचे ज्योतिःशास्त्र, न्यूटनची प्रिंसिपिया, किंवा विद्युत्शास्त्रातील अद्भुत चमत्कार वर्णकरणारे एखादे पुस्तक, यांपासून बुद्धिशक्तीचे समाधान होऊन आपणांस मौज वाटते व आनंदही होतो. परंतु त्यांतील सिद्धांत प्रतिपादणारीं वाक्ये काढून, 'हो ग्या सुभाषितार्ची उदाहरणे' असे कोणी झणेल काय? इतिहासांतही अशीच सत्य प्रमेये प्रथित असतात; व तीं सर्व मनुष्यजातींशीं संबद्ध असल्यामुळे इतिहासवाचनापासून जितका आनंद होतो तितका कदाचित् शास्त्ररहस्यवर्णने वाचूनही होणार नाही. परंतु इतिहासांतील ज्ञानप्रद शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित झणणार नाही. तीच गोष्ट नीतिबोधप्रद तात्विक ग्रंथांचीही समजावी. वेदान्त ग्रंथ, सांक्रिटिसांचीं प्लेटोने लिहिलेलीं संभाषणे, ख्रिस्ताने पर्वतावरून केलेला बायबलांतील उपदेश, किंवा आपल्या इकडील भारतांतील गीताशास्त्र, किंवा योगवासिष्ठांतील बोधप्रद वेंचे, वगैरेसही सरसकट सुभाषित ग्रंथ झगतां यावयाचे नाही.

(२६) आतां वरील सर्व उदाहरणासंबंधाने असा कोणी आक्षेप काढतील कीं, त्यांतील विषय बोधप्रद, ज्ञानप्रद, किंवा कल्पनाशक्तीस आनंददायक असा होता; परंतु केवळ विषयचम-

स्कृतीने कोणताही शब्दप्रबंध सुभाषित होऊं शकणार नाही; तो विषय ज्यांचे द्वारे प्रतिपादित केलेला आहे अशा शब्दामध्येच चमत्कृति पाहिजे. असो; तर मग आता निवळ शब्दचमत्कृतीची उदाहरणे घेऊन पाहू. प्रथमतः 'चमत्कृति' याचा अर्थ काय हे पाहिले पाहिजे. चमत्कृति झणजे एक प्रकारचे विपरीतत्व होय. कारण वस्तु आहे तशीच दिसण्यांत चमत्कृति कांहीं नाही. घाला-बयाचे त्या रीतीने, झणजे पुढच्या अंगास कोची करून, पागोटें डोक्यास घालून तुम्ही आम्ही रोज रस्त्यांतून येतो जातां; परंतु त्याकडे कधी कोणाचे लक्ष वेधले आहे काय ? परंतु तेच पागोटें एखादे दिवस उलटें घाला-झणजे कोची पुढें करावयाची ती मागे करा-किंवा पागोट्याचा पदर सुटून मागे जग लोंबत राहूया, कीं पहा रस्त्यांतील सर्व जाणारायेभारांस चमत्कृति वाटून सर्वांच्या नेत्रप्रहाराचे तुम्ही विषय होऊन बसाल ! तात्पर्य, नित्य क्रमाशी विरोध किंवा त्याचा विपर्यास हे चमत्कृतीचे मूळ बीज आहे, व या दृष्टीने निवळ शब्दचमत्कृतीचे साहाय्य झाले असतां सुभाषित व्हाऊन होतें कीं काय हे पाहू.

(२७) शब्दचमत्कृतीचे प्रकार पुष्कळ आहेत. परंतु आपण अगदीं मूळापासून प्रारंभ करूं. शब्दचमत्कृतीचे सर्वांत साधे उदाहरण झटले झणजे अक्षरस्खलन होय. आपण नेहमीं अक्षरांचा उच्चार साफ व एका अक्षरास एकच उच्चार असा ऐकतो. यामुळे एखादा मनुष्य बोबडे बोलत असला, झणजे र च्या ठिकाणीं द झणत असला, किंवा अडखळत असून 'माझे' एवढे झणण्याचे ऐवजीं- 'म-म-म-म-माझे' इतक्या विस्तारानें बोलत असला, तर हा एक प्रकारचा नित्यक्रमाशी विरोध किंवा विपर्यासच होय. परंतु या चमत्कारिक शब्दप्रबंधास कोणीही सुभाषित झणावयाचा नाही. याच्याही पुढें जाऊन अक्षराच्या उलटापाल-टीची उदाहरणे घेऊं. " पिंपळगांवचा शिपी " झणण्याचे ऐवजीं " शिंपळगांवचा पिंपी " असें झणण्यांत शब्दचमत्कृति आहे;

परंतु त्यास सुभाषित झणतां येत नाही. तीच गोष्ट खालील उदाहरणांची:—“आप्पाबळवंताचे गेटाजवळ” झणण्याऐवजी “गेटाबळवंताचे आप्पाजवळ” असें झणणे, किंवा संबंध शब्दांचीच उलटापालट करून “सकाळीं नदीवर स्नानास गेलों होतो, तेथे वाघ आला, मग काय, घामणभट बावरला आणि नदी (धोतरें) झांघावर टाकून धोतरांच्या (नदीच्या) कांठानें पळत पळत चालला ’ असें झणणे, इत्यादि. परंतु हीं चुकीमुळे होणाऱ्या चमत्कृतीचीं उदाहरणे आहेत असें कोणीं झणेल. तर मुद्दाम केलेल्या चमत्कृतीचीं उदाहरणे घेऊं. बोलण्यामध्ये किंवा लिहिण्यामध्ये एकच वर्ण वरचेवर व विशेषतः ठराविक अंतरानें येणें हें नित्य क्रमास विरुद्ध आहे. कारण नेहमींच्या लिहिण्याबोलण्यांत तें घडून येत नाही. व झणून एकच वर्ण अशा प्रकारानें येणें यांत चमत्कृति उघड आहे. अशा प्रकारचीं उदाहरणे चित्रकाव्यांत आढळतात. पैकीं पहिलें व सर्वांत साधें उदाहरण ह्मणजे ‘यमकाचें.’ यमक याचा अर्थ “अक्षरांची क्रमानें पुनरुक्ति होणे ” असा आहे. व चरणाचे शेवटीं येणाऱ्या एका अक्षराच्या पुनरुक्तीपासून यमकाची मजल इतकी वाढली आहे की, खाली दिलेल्या उदाहरणांतील प्रसिद्ध आर्येप्रमाणें चरणाचे चरणही त्याच अक्षरांनीं केलेले आढळतात.

“ साधु झणावे झणती नर माधवदास साधु याला जे”

“ अतिसारी पट ज्याचे न रमाधव दाससा धुया लाजे॥”

याच्याही पुढची पायरी खालील आर्येत आहे:—

“ अनलस मी हित साधी राया बारा महीवरा कामा ”

“ अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा॥”

एकच वर्ण चरणाचे शेवटीं न येतां मधूनमधून येणें यास “अनुप्रास” झणतात. अनुप्रासांची मजलही कोठवर गेली आहे पहा:—

कल्पांत क्रूर केलिः क्रतुकदनकरः कुंद करूर कांतिः
क्रीडन् कैलासकूटे कलितकुमुदिनीकामुकः कांतकायः
कंकालक्रीडनाटकः कलितकलकलः कालकालीकलत्रः
कालिंदीकालकंठः कलयतु कुशलं कोऽपिकापालिको नः॥
कित्येक पद्यें तर फक्त दोन तीन अक्षरांचीच केलेली
भसतात. जसेः--

नमामि मा मनोनुन्न मानं मुनि म मानिनं ।
नाना मम ममा नाम मों नामान मुमेन मुम् ॥

किंवाः--

तार तार तरैरैतै रुतरोत्तरतो रूतैः ।
रतार्त्ता तित्तिरी रौति तीरे तीरे तरौतरौ ॥

किराताचे पंधराव्या सर्गांत एकाच अक्षराचे बाराखंडांतून सर्व
श्लोक तयार केलेला आढळतोः--

ननु ननुन्नो नुन्नानो । नानानाना नना ननु ।
नुनो नुन्नो ननुन्नानो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥

परंतु या अशा व्युत्पत्तिज्ञानाचे प्रदर्शनास सुभाषित कोण झणेले ?

(२८) चित्रबंधकाव्यांतही चमत्कृतींची उदाहरणे आहेत.
आपण नेहमी बोलतो किंवा लिहितो तें अमुक एका साच्यांत
बसेल असें लिहित किंवा बोलत नाहीं. दर एक वाक्य अमुक
एक इंच लांबीचें बोलावयाचें, किंवा अमक्या आकाराचें बोलाव-
याचें हा कांहीं नित्य क्रम नाही. यास्तव अशा ठराविक लांबी-
रुंदीची व विवक्षित आकृतींत बसण्यास ज्यांची अक्षरे सोईची
आहेत, अशीं वाक्ये निःसंशय 'चमत्कृति'जनक झालीच पाहिजेत.

संस्कृत चित्रबंध काव्यांत अशी चमत्कृति उत्पन्न करणारे अनेक बंध किंवा सांचे आहेत. जसे-नाग, पथ, गज, चक्र, छत्र, चामर, मर्दल, रथ, गोमूत्रिका, चतुरंग, मयूर, क्षीर, हार, इत्यादि बंध प्रसिद्ध आहेत. हे बंधाचे प्रकार इंद्रजीतही आहेत, व त्याची उदाहरणे, अंडबंध, पक्षबंध, कुठारबंध, तमाखुनलिकाबंध, स्थंडिलबंध, वगैरे होत. परंतु या सर्व प्रकारांतील चमत्कृति केवळ शब्दात्मक असून हे काम रिकाम्या वेळेचे व शब्दब्रह्मांतील क्लिष्ट गुह्ये हुडकून काढणाराचे होय. त्यापासून सहृदय मनुष्यास आनंद होण्याचा संभव नाही; त्यापासून हास्य-रसोत्पत्ति किंवा ज्ञानप्राप्ति वगैरे कांहीं होत नाही; आणि त्यास सुभाषितही कोणी झणणार नाही.

(२९) आपणास सुभाषित झणावें असा वाद सांगणारे दुसरेही कित्येक शब्दप्रबंध असे आहेत कीं, ज्यांमध्ये निवळ शब्दचमत्कृति आहे असें झणतां यावयाचे नाही; व यामुळे ते शब्दप्रबंध सुभाषित नव्हेत असें ठरविण्यास थोडेसें अवघड पडते- हे शब्दप्रबंध झणजे समस्यापूरणाचे श्लोक, प्रहेलिका, कूटश्लोक गुप्तपदश्लोक, मात्राच्युतक, विंदुच्युतक, अक्षरच्युतक, विसर्ग-च्युतक, व्यंजनच्युतक, अंतरालाप, बहिरालाप, वगैरे. हे सर्व प्रकार सुभाषिताखालीं येतात अशा समजुतीनें 'सुभाषितरत्न-भांडागारा'मध्ये ते दिलेले आहेत. यास्तव त्यांचे एकेक उदाहरण दिलें असतां ते सुभाषिताच्या लक्षणास योग्य आहेत कीं काय हे तेव्हांच कळून येईल.

समस्या-या प्रकारांत श्लोकाचा एक व बहुधा शेवटचा किंवा पहिला चरण दिलेला असतो, व त्यावरून इतर तीन चरण जुळवावयाचे असतात. दिलेल्या चरणांतील अर्थ सकृद्दर्शनी चमत्कारिक किंवा असंबद्ध दिसतो, परंतु त्याचे समर्थन बाकीच्या चरणांनीं करावयाचे असते. " मृगात् सिंहः पलायते " हा चरण दिला असतां, मृगाला भिऊन सिंह पळाला, असा विपरीत अर्थ

निघतो. परंतु “ असमाने समानत्वं भवता कलहे मम ” झणजे ‘ तुझे माझे भांडण लागलें असतां ज्यांची बरोबरी नाही त्यांची बरोबरी केल्यासारखी होईल, व तुझ्याशीं कज्जा करणें हें मलाच अपमानकारक आहे, सद्य मी निघून जातो कसा ! असें सिंहानें झटलें व तो निघून गेला, ’ अशा अर्थाचा चरण जोडला झणजे मग

असमाने समानत्वं भवता कलहे मम

इतिमत्वा ध्रुवं मानी मृगात् सिंहः पलायते.

ही समस्या पूर्ण झाली. परंतु खुद्द समस्यापूरणक्रियेंत जी चमत्कृति आहे ती कांहीं सुभाषितपर नाही. अर्थात् समस्या हें सुभाषित नव्हे. समस्येंत एका चरणांतील अर्थाचें समर्थन करण्यासारखे इतर चरण तयार करावयाचे, इतक्यापुरती नजर असते; व नुसती एवढीच नजर ठेविली, झणजे मग अर्थचमत्कृति साधेल किंवा नाही याची शंकाच आहे. उदाहरणार्थ, “ राहुर्दिवा प्रसति पर्वविना किलेंदुं ” झणजे “ ग्रहण-पर्वकाळ नसतां दिवसा राहुनें चंद्रास प्राप्तून टाकिलें ” असा समस्यापुराणास विषय दिळा असतां, खालील तीन चरणांनीं त्या विपरीतार्थाचें समर्थन होऊं शकतें:-

काचित् दिनार्धसमये रविराश्मिततां

नीलां-शुकांचलनिलीनमुखेंदुर्विबाम्

तां तादृशीं समनु वीक्ष्य कविर्जगाद

“ राहुर्दिवा प्रसति पर्वविनाकिलेंदुं. ”

झणजे, कोणी सुंदर स्त्री भर दोनप्रहरां चालली असतां सूर्याचे प्रखर किरणांनीं संतप्त झाल्यामुळें तिनें आपलें चंद्रबिंबासारखें मुख आपल्या निळ्या शाळूच्या पदरानें झांकून घेतलें. या ठिकाणीं मुख व चंद्र यांच्या नेहर्माच्या उपमानोपमेय संबंधदर्शनानें

“ भर दोनप्रहरीं व पर्वकाळ नसतां राहून चंद्रास प्राप्त
टाकलें ” या विपरीतार्थाचें समर्थन झालें- परंतु तें सुभाषित
झणतां येईलसें वाटत नाहीं.

प्रहेलिका झणजे कोडे; इचें लक्षण ‘विदग्धमुखमं-
डनांत दिलें आहे तें असें:- “व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य
गोपनात् । यत्र बाह्यांतरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका” ॥
झणजे-जेथें आंतला एक व बाहेरचा एक असे दोन
अर्थ असतात, परंतु वस्तुस्वरूप गुप्त ठेवण्याकरितां कुठचा
तरी एक अर्थ व्यक्त करून दुसरा गुप्त ठेवितात, त्यास ‘प्रहेलिका’
झणतात. या व्याख्येप्रमाणें पाहिलें असतां, प्रहेलिका मुख्यतः
श्लेषात्मक असते. मग तो श्लेष शब्दश्लेष असो किंवा अर्थश्लेष
असो. व त्यामुळें निष्पन्न होणाऱ्या दोन अर्थांपैकीं एक व्यक्त
करून एक गुप्त ठेवण्याचा असतो. अर्थात् जेथें निवळ शब्द-
श्लेष आहे तेथें अर्थचमत्कृति नाहीं, व झणूनच शब्दश्लेषात्मक
प्रहेलिका सुभाषित होऊं शकणार नाहीं. प्रहेलिका व कूट प्रश्न
यांमध्ये फारसें अंतर नाहीं. सुभाषिताचे लक्षणास्वालीं न येणारें
असें कूट प्रश्नाचें उदाहरण ह्याटलें झणजे हें :-

द्वंद्वोहं द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः ॥

एका अर्थानें यांत समासांचीं नांवें आलीं आहेत. परंतु श्लोकाचा
दुसरा अर्थ असा आहे कीं, मी द्वंद्व आहे, झणजे घरीं नवरा
बायको दोघेजण आहों. द्विगु आहे-झणजे घरीं दोन गायी
बाळगल्या आहेत. अव्ययीभाव आहे-झणजे घरीं खर्चायाला
काहीं नाहीं. तर या बायकोच्या व या दोन गाईंच्या पोटाला-
काय घालूं? तत्पुरुष झणजे तस्मात् हे गृहस्था, दाल्या, कर्मधारय
झणजे असें एखादें काम मला सांग, कीं ज्याचेंयोगानें मीं बहुव्रीहि

होईन, ह्यणजे घरीं धान्यसमृद्धि होईल. कूट प्रश्नाचें मराठींतील उदाहरण पुष्कळांस माहित असेल तें हें:—

“कोणी एक वनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।
पात्रीं जेवण जेवितां अतिबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ॥
त्याची जे वनिता वनांत फिरतां सूर्यास प्रार्थी तदा ।
बोले विठ्ठल हा पदार्थ उमगा षण्मासिंचा वायदा” ॥

वनामध्ये कमलांतील मधु प्राशन करीत असतांच सायंकाळ झाल्यानें कमळ मिटून भ्रमर आंत सांपडला. व कमळ उमलून जाईपर्यंत त्याची सुटका होणें शक्य नव्हतें. याकरितां त्याची स्त्री भ्रमरी, प्रकाश पाहून कमळ फुलाविण्यास व अशा रीतीनें स्वपतीची सुटका करण्यास सूर्याची प्रार्थना करीत होती.

क्रियापद गुप्त—यामध्यें सकृत दर्शनीं क्रियापद गुप्त असतें. परंतु कांहीं संधींचा विग्रह, किंवा समस्त पदांचें पृथक्करण, किंवा शब्दश्लेषाचा खुलासा केला असतां क्रियापद कोठें तरी असतें तें सांपडतें. जसें:—

पंपा सरसि रामेण सस्नेहं सविलासया ।

सीतया किं कृतं सार्धं अत्रैवोत्तरमीक्ष्यतां ॥

यामध्यें ‘सस्नेहं’ असें जें समस्त पद आहे तें श्लिष्ट आहे. व त्याचीं ‘सस्ने हंसविलासया’ अशीं पदे पाडलीं असतां गुप्त क्रियापद ‘सस्ने’ हें प्रगट होतें. पंपासरोवरामध्यें रामानें विलासिनी अशा सीतेसह काय केलें तर ‘सस्ने’ ह्यणजे झान करितां झाला. यामध्यें शब्दश्लेषापेक्षां अधिक गम्मत काहीं एक नाहीं. व ह्यणून हें सुभाषित ह्यणतां घेणार नाहीं. कर्तृगुप्त, कर्मगुप्त, करणगुप्त, संप्रदानगुप्त, अपादानगुप्त, संबंधगुप्त, अधिकरणगुप्त, कर्तृक्रियागुप्त, कर्तृकर्माक्रियागुप्त, संधिगुप्त, समासगुप्त, लिंगगुप्त,

सुच्चनगुप्त, तिद्वचनगुप्त इत्यादि अनेक प्रकारांचीही तीच गति आहे. व ह्यणून आह्मी त्यांची या ठिकाणी उदाहरणेही देत नाही.

मात्राच्युतक-ह्यणजे एखाद्या शब्दांत एखादी मात्रा कमी करतांच त्या शब्दाचा अर्थ बदलतो. व इतर शब्दांचेही अर्थ नवीन शब्दार्थास अनुसरून पालटतां येतात. जसे:-

तुषारधवलः स्फूर्जन् महामणिधरोऽनघः

नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥

यामध्ये नागराज ह्यणजे शेष याजकडे एक अर्थ लागतो. व दुसरे पक्षी नागराज या शब्दांतील एक मात्रा काढून घेऊन नागराजाचा नगराज ह्यणजे हिमालय केला असतां इतर शब्दांचे वर्णनही हिमालयाकडे लागते. शेष व हिमालय दोघेही तुषारधवलकांति आहेत. एकाची कांति तुषाराप्रमाणे धवल व दुसऱ्याची तुषारा-मुळे धवल. एक महामणिधर ह्यणजे मस्तकांत मोठा नागमणि धारण करणारा आहे व दुसरा बहुमूल्य अशीं रत्ने पोटांत (खाणीत) धारण करितो. शेष व हिमालय दोन्हीही पृथ्वीचे धारण करण्यास सारखेच समर्थ आहेत. याचप्रमाणे बिंदुच्युतक बगैरेची गोष्ट समजावी. त्यांचे स्वरूपांत अर्थचमत्कृति फारशी संभवत नाही.

‘अंतरालापा’ मध्ये पहिल्या तीन ओळींत निरनिराळे प्रश्न विचारलेले असतात, व त्या प्रत्येकाचे उत्तर चवथ्या ओळींत दिलेले असते व चवथ्या ओळींतील सर्व उत्तरे एकत्र करून ओळ वाचली असतां तिच्यांतून कांहीं तरी संपूर्ण अर्थ निघतो व तो विपरीत भासतो. परंतु त्या अर्थाचे समर्थन नसते. जसे:-

का शैलपुत्री किमु नेत्ररम्यं
शुकार्भकः किं कुरुते फलानि ।
मोक्षस्य दाता स्मरणेन को वा
गौरीमुखं चुंबति वासुदेवः ॥

येथें-१ गौरी, २ मुखं, ३ चुंबति, ४ वासुदेवः—हीं उत्तरें असून पृथक आहेत. त्या शब्दांचा परस्पर कांहीं एक संबंध नाही. शैलपुत्री कोण ?—तर गौरी. नेत्ररम्य असें काय दिसतें ?—तर मुखं. पोपटाचें लहान पोर फळ पुढें आलें असतां त्याचें काय करतें ? तर चुंबन करतें—नुसती चोंच लावतें. कारण, त्याला फळ फोडतां येत नाही. व स्मरणमात्रेंकरून मोक्ष कोण देतो ? तर वासुदेव. या अर्थाअर्थी संबंध नसलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें एकत्र केलीं असतां ' गौरीमुखं चुंबति वासुदेवः ' ह्यणजे वासुदेव-पार्वतीचें मुख-चुंबन घेतो, असा विपरीत अर्थ निघतो. प्रहेलिकेमध्ये अशा विपरीतार्थाचें समर्थन तरी असतें. तसें समर्थनही या प्रकारामध्यें नाही. अर्थात् हा भाषाप्रकार सुभाषित होण्यास मुळींच योग्य नाही. हा शब्दचित्रांतील निवळ पोरखेळ दिसतो.

बहिरालापामध्ये चार चरणांत निरनिराळे प्रश्न विचारलेले असतात व त्या सर्वांचें उत्तर एकाच शब्दप्रबंधानें द्यावयाचें असतें. अर्थात् या कामीं श्लेषावर सर्व भिस्त असते व तीहि शब्दश्लेषावर ; अर्थाचा कांहीं एक संबंध नसतो. जसें:—

समयमिह वदंति कं निशीथं
शमयति कान् वद वारिवाहवृंदं ।
वितरति जगतां मनस्सु कीदृक्
मुदमतिमात्रमयं महातडागः ॥

निशीथ कशाला ह्यणतात ? ज्या काळीं सूर्य नसतो अशा

काळास (अरविं.) मेघमंडळ काय शमवितें ? दवान् ह्यणजे दावानलास. कोणच्या प्रकारचा तडाग सर्व जगाच्या मनाला आनंद देतो ? तर अरविंदवान् ह्यणजे ज्यामध्ये कमलें उगवलेलें आहेत असा. अशा रीतीनें (अरविं, दवान् व अरविंदवान्) अशीं तीन उत्तरे अरविंदवान् या एका शब्दांत साधलीं गेलीं. अर्थात् यांत नुसता शब्दच्छल आहे. अर्थचमत्कृति कांहीं एक नाही. व ह्यणून बहिरालाप सुभाषित होऊं शकत नाही हें उघड आहे. प्रश्नोत्तर ह्यणून आणखी एक प्रकार आहे. त्यांत बहिरालापप्रमाणें उत्तर वाचकानें हुडकून काढून यावयाचें नसून प्रश्न व उत्तर श्लोकांतच दिलेले असते. जसें :—

भारतं चक्षुदंडं च सिंधुं इंदुं च वर्णय
पादमेकं प्रदास्यामि ' प्रतिपर्वरसोदयः' ।

प्रश्न असा आहे कीं—भारत, इक्षुदंड ह्यणजे ऊंस, सिंधु ह्य० समुद्र व इंदु ह्य० चंद्र, या सर्वांचें वर्णन पाहिजे आहे. उत्तर देणारा सर्व उत्तरे एका पदांत देतो, तीं अशीं—“ प्रतिपर्वरसोदयः ” भारतांत प्रत्येक पर्वांत अधिकाधिक रस उत्पन्न होतो. उसांच्या प्रत्येक पेऱ्यांत अधिकाधिक रस (गोड पदार्थ) उत्पन्न होतो. समुद्राचे ठिकाणीं प्रत्येक तिथीस अधिकाधिक भरती येते. व चंद्रासही प्रत्येक तिथीस अधिकाधिक तेज येतें. या प्रकारांतही श्लेषावरच मुख्य भिस्त आहे. व तीही बहुधा शब्द-श्लेषावरच. व ह्यणून प्रश्नोत्तर या प्रकारासही सुभाषित असें ह्यणतां यावयाचें नाही.

(३०) तात्पर्य, हे सर्व प्रकार शब्दवैचित्र्याचे होत. व निवळ शब्दवैचित्र्यानें झालेली चमत्कृति अर्थचमत्कृतीपेक्षां कमी सरस असते, हें सहृदय मनुष्यास सांगावयास नकोच. कारण, शब्दचमत्कृतीत जी काय गंमत आहे, तिचें पर्यवसान कर्णांतच होते. ती बुद्धिशक्तीस किंवा अंतःकरणास प्रसन्न करूं शकत नाही.

(३१) इंप्रजी भाषेकडे पाहिले असतांही अशा चित्रका-
व्यास किंवा कूटांस किंवा शब्दश्लेषास महत्व देत नाहींत, व
अशा प्रकारांचा False Wit या सदराखाली संग्रह करितात.
ॲडिसन याने आपल्या Six Papers on Wit या निबं-
धांत याचे बरेच प्रकार वर्णिलेले आहेत ते असे:-

Lippo Gramatism किंवा Letterdropping,
अथवा ' अक्षरच्युति ' या प्रकारांतलि खुबी येवढीच की, त्यांत
कांहीं इष्टाक्षरें पद्धतशीर रीतीने वगळली जावयाचीं. Tripphi-
odorus या नांवाचा ग्रीक कवि होऊन गेला. त्याने Odys-
sey नांवाचा एक पद्यग्रंथ रचिला होता. त्यामध्ये पहिल्या
सर्गांत ' अ 'कार दुसऱ्यांत ' ब 'कार अशा निरनिराळ्या चौवीस
सर्गांत मिळून ग्रीक भाषेतील सर्व मुळाक्षरें क्रमाक्रमानें वग-
ळलीं होतां. आपल्या इकडे मोरोपंतांचीं निरोष्ठ रामायणें वगैरे
याच तत्वावर रचिलीं आहेत. निरोष्ठरामायणांत सर्व ' प ' वर्ग
वगळलेला आहे, व हें सर्व रामायण वाचीत असतां ओंठाला
ओंठच मुळां लागत नाहीं.

Rebus Writing.-किंवा चित्रसमस्या. या प्रकारांत
वाक्यांतील कांहीं शब्द गाळून त्यांचे जागी तदर्शक अशीं चित्रे
काढावयाचीं. जसे ' राम वनांत गेला ' असे लिहावयाचें असतां
राम-(यापुढें वनदर्शक † चित्र काढून त्यापुढें) गेला असे लिहा-
वयाचें. Rose Hill नांवाची एक कुमारिका होती. तिजवर
प्रीति करणाऱ्या एका तरुणानें आपल्या आंगरह्यावर Rose
Hill I love well ह्मणजे रोज हिलवर माझी फार प्रीति
आहे असा अर्थ व्यक्त करण्याकरितां खालील चित्रें काढिलीं होती.

† किलेक प्राचीन भाषांचीं मुळाक्षरें चित्रात्मक होतीं, व
यावरून पुढें चित्रांचे जागीं अक्षरांची योजना झाल्यावरही गम-
तांखातर मध्येच एकादें चित्र घालण्याचा प्रघात पडलेला असावा.

Rose स्त्रीचें नांव किंवा गुलाब, सचच गुलाबाचें चित्र; त्यापुढें Hill आडनांव किंवा टॅकडी असा अर्थ होतो, सबब टॅकडीचें चित्र; I याच उच्चाराचा शब्द Eye ह्मणजे डोळा आहे, सबब डोळ्याचें चित्र; Love ह्म० प्रीति याच्या सारखाच जवळ जवळ उच्चार हांणारा शब्द Loaf ह्म० भाकरी किंवा रोठ हा आहे सचच भाकरीचें चित्र; व Well ह्म० चांगलें या शब्दाचा दुसरा अर्थ विहीर असा होतो सबब विहिरीचें चित्र; तात्पर्य 'मी रोज हिल या कुमारिकेवर फार प्रीति करितों' हें लिहिण्याचे ऐवजां गुलाब, टॅकडी, डोळा, भाकरी व विहीर इत्यादि पदार्थांच्या चित्रांची परंपरा काढणाऱ्या तरुणाची धन्यच मनिली पाहिजे. *

Anagram-शब्दाचीं अक्षरें उलटीं ह्मणजे पुढें सुरवात करून मागे वाचीत जाण्याचा प्रकार जसें God हा शब्द उलट वाचला ह्मणजे Dog असें होतें. ह्मणजे "ईश्वराचा" "कुत्रा" बनविला असें झालें. Anagram याचाच दुसरा अर्थ एकाद्या शब्दांतील अक्षराची आलटापालट करून दुसरा शब्द तयार करणें असा आहे. जसें, Times यांतून Smite ह्म० टाईम्स वर्तमान पत्रांतून मारणें अशा अर्थी शब्द तयार करणें, किंवा Post टपाल यांतून Stop थांबणें इ० इ०

* या तरुणाचा हा चित्रविचित्र आंगरखा त्याच्या प्रियपात्रानें पाहिला कीं नाही, व पाहिला तरी या अद्भुत चिताऱ्याचे मनांतील हितगुज तिला कळलें किंवा नाही, याची आम्हांस माहिती नाही. परंतु हीं चित्रें पाहिलीं असल्यास व तिच्याही डोक्यांत थोडीशी कल्पानाशक्ति असल्यास तिला त्या चित्रांवरून खालील प्रमाणें अर्थ भासला असण्याचाही संभव आहे. 'मी प्रीतीच्या गुलाबी रंगाकडे नजर देऊन व्यर्थ फसलों; कारण त्या प्रेमरूपी गुलाबाचे मला कांटे लागले, व यामुळें मी वेडा होऊन टॅकडीवर भ्रमण करितां करितां माझे डोळे फुटले व पोटास भाकरीही न मिळतां शेवटीं विहिरीत पडलों!'

Acrostic-या प्रकारांत गद्याची किंवा पद्याची आद्याक्षरे ओळीने घेतली असता त्यापासून कांहीं तरी सार्थ असा प्रबंध सिद्ध होतो. किंवा पहिलांच अक्षरे न घेतां कांहीं ठरीव नियमानें मधलींमधलीं अक्षरे घेतलीं असतां तोच परिणाम होतो. हीवू माषेतील एक काव्य असें आहे कीं, त्याचें प्रत्येक ओळीचें पहिलें अक्षर घेतलें असतां मूळाक्षरें-एका पुढर्ची एक अशीं- निष्पन्न होतात. शेक्सपीअरच्या कांहीं नाटकांतील निरनिराच्या ओळींमधून कांहीं ठरीव नियमानें अक्षरे घेऊन त्यावरून शेक्सपीअरच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेलीं नाटकें खरोखर लॉर्ड बेकन, ज्याची पदवी लॉर्ड व्हेरुलॅम अशी होती, त्यानेंच लिहिली आहेत, अशाबद्दलचा वाद कांहीं वर्षांपासून उपस्थित झालेला होता व तो अद्यापिही सुरू आहे. आपल्या इकडील कवि मोरोपंत याच्या मंत्ररामायणामध्ये पहिलीं, किंवा पहिलीं व तिसरीं वगैरे अनुक्रमानें अक्षरे घेतलीं असतां त्यापासून श्रीराम जयराम जयजयराम वगैरे मंत्र सिद्ध होतात हें प्रसिद्ध आहेच. *Double Acrostic* ह्याणून एक प्रकार आहे, त्या मध्ये आद्यंत अक्षरे घेऊन निरनिराळे शब्द बनवितां येतात व अशीं फोडीं ज्यांत आहेत, असे श्लोक आपल्याकडे बरेच आहेत.

Cronogram-या प्रकारांत एखाद्या शब्दांत कांहीं अक्षरें विशेष ठळक रीतीनें मांडलेलीं असतात, व त्यांचा अर्थ संख्यापर असून तीं एकत्र केलीं असतां त्यांतून कालनिर्णय होतो. गस्टेव्हस अँडोल्फस नांवाच्या राजानें एक पदक पाडलें व त्यावरील अवतरणांत किंवा वचनांत Chr 1st Vs. DV X, ergo tr IV Mph Vs असें लिहिलें होतें. नेहमींच्या पद्धतीनें लिहिलें असतां हेंच Chritus Dux ergo Triumphus असें पाहिजे. वर जो अक्षरें विशेष जाड लिहिलेलीं आहेत, तीं एकत्र केलीं असतां इष्ट संख्या निष्पन्न होते. आपल्या इकडेसुद्धां संख्येकरितां असंख्यवाचक असे

सांकेतिक शब्द घालण्याची पद्धत होती. जुन्या प्रथांचे शेवटीं वगैरे ठिकाणीं शक घावयाचा तो अशा शब्दांच्या द्वारे लिहीत. रुद्र झणजे ११, आदित्य झणजे १२, दिक् झणजे ८, पांडव झणजे ५, असे संख्याविषयक संकेत ठरून राहिलेले आहेत, व 'अंकानां वामतो गतिः' हा नियम लावून या शब्दांमधून शकसंख्या काढावयाची असते.

Bouts-rimes:—या प्रकारांत यमकाचे शब्द दिलेले असतात व त्यांवरून कवितांच्या ओळी तयार करावयाच्या. प्रतिभेशिवाय कविता करण्यास हें एक फार चांगलें साधनच आहे झणावयाचें, कवितेकरितां यमक असें न मानितां यमकाकरितां कविता आहे असें मानण्यांत कविता झणजे शब्दपांडित्याच्या पहिलवानभिरीतींल एक पक्कड अगर पेंच इतकेंच महत्त्व कवितेस दिल्यासारखें झालें. मोरोपंत हा मोठा कवि होता. तथापि त्यानेंही यमकांस इतकें वृथा महत्त्व दिलेलें होतें कीं, त्यांचा वेळ पडेल तसा उपयोग करण्याकरितां तीं घरीं भिंतीवर लिहून ठेविलेलीं असत असें झणतात.

Paragram किंवा *Pun* झ० नुसती शब्दावरील कोटी. ही बहुधा श्लेषाचे साहाय्यानें केली जाते.

Epigram हा प्रकार शब्दचिंतात्मक असतो तेव्हां त्यांतील खुबां अशी असते कीं, एकच शब्दप्रबंध तो उलटसुलट वाचला असतां त्यांतून निरनिराळे अर्थ निघतात. *Witche's Prayer* झणून एक शब्दप्रबंध आहे, तो डावीकडून उजवीकडे वाचीत गेल्यास त्यांतून आशीर्वचन निघतें, परंतु तोच उजवीकडून डावीकडे वाचीत गेलें असतां शापवचन निघतें.

याशिवाय किरकोळ *Clinches*, *Conundrum*, *Ploce*, *Antanaclaxis* इत्यादि प्रकार आहेत. या सर्वांतही अर्थाची चमत्कृति कांहीं एक नसते. क्वचित् शब्दश्लेष असतो, व कांहीं तरी वेच्यावांकच्या पर्यायानें गांवढळ व अज्ञानास रुचेल अशीच चमत्कृति उत्पन्न केलेली असते.

(३२) वरील सर्व उदाहरणांवरून हें लक्षांत येईल कीं, शब्दचमत्कृति हा सुभाषिताचा आत्मा नसून तो आत्मा द्व्यणजे अर्थचमत्कृति हा होय. खरी अर्थचमत्कृति ओळखणें हें इतर कित्येक गोष्टींप्रमाणें मनुष्याच्या सहृदयत्वावरच अवलंबून आहे.

(३३) भाषेस रमणीयता आणणारें 'सुभाषित' हें जें एक साधन त्याजविषयीं येथवर आपण विचार केला. आतां दुसरें एक अंग जें विनोद, द्व्यणजे कोट्या, चतुरालाप, विनोदवचनें वगैरे त्या संबधानें विचार करूं. सुभाषिताप्रमाणें विनोदाससुद्धां अर्थचमत्कृतीची अपेक्षा असते. परंतु, या दोहोंतील मुख्य भेद असा आहे कीं, सुभाषितांतील अर्थचमत्कृति हास्यरसोत्पादक नसली तरी चालते, परंतु विनोदांतील अर्थचमत्कृति हास्यरसोत्पादक असली पाहिजे.

भाग ३ रा.

कोटी व विनोदवचन.

(३४) ज्या ठिकाणी बोलणाराच्या वचनांत अर्थचमत्कृति असते व ती अर्थचमत्कृति केवळ आत्मगुणानेच हास्योत्पादक होते, अशा वचनास कोटी किंवा चतुरालाप असें झणतात. विनोदवचनामध्ये व कोटीमध्ये हा मुख्य फरक आहे कीं, विनोदवचनांत जें हास्य उत्पन्न होतें, तें केवळ अर्थचमत्कृतीच्या आत्मगुणाने होत नाही, तर तदंतर्गत जे पदार्थ त्यांच्या परस्पर असंबद्धतेनें, किंवा परिस्थितीच्या व त्यांच्या मिळून उत्पन्न होणाऱ्या असंबद्धतेनें उत्पन्न होतें. कोटी व विनोदवचन यांमध्ये दुसरा एक फरक आहे, तो हा कीं, कोटी ही होतां होईतो फार थोड्या शब्दांत प्रथित असत; Brevity is the soul of wit. (Shakespeare) किंबहुना ती जितक्या थोड्या शब्दांत प्रथित असेल, तितकी तिची बहार अधिक, असा नियम आहे. विनोदाचे तसें नाही. विनोद बहुधा एकाद्या दुसऱ्या वचनांत किंवा वाक्यांत संपूर्ण किंवा पक्क असा क्वचितच होतो. व तो परिस्थितिजन्य असंबद्धतेवर जेव्हां अवलंबून असतो तेव्हां तर, जितक्या विस्तृत वचनांत प्रथित असेल तितका तो अधिक बहारदार असतो. हा भेद अन्य रीतींनींही व्यक्त करितां येईल. कोटीचा संबंध बहुधा बुद्धि व कल्पना यांशीं असतो. विनोदाचा संबंध मनोभावांशीं विशेष असतो. कोटींत बुद्धितेज चमकतें व विनो-

दांत मनोभावांची जागृती होऊन तद्द्वारा अर्थ हृदयांत शिरतो. दुसऱ्या एका दृष्टीनें असें ह्मणतां येईल कीं, कोटीचें स्वारस्य तिच्या चापल्यांत असतें. एकाद्या सुरंगाप्रमाणें तिचा बार इतक्या अनपेक्षित रीतीनें उडून जातो कीं, तो होऊन गेल्यावर ऐकणारा डोळे चोळून आपणावर ह्मणजे आपल्या बुद्धीवर हा एकदम कसा घाला पडला, असें आश्चर्य करीत राहतो. व क्षणांत दृश्य होऊन फिरून अदृश्य झालेल्या विद्युत्तेजाप्रमाणें कोटी ही बुद्धीस चकविते. जी गोष्ट आपण एरवीं कबूल करण्यास पुष्कळ आढेवेढे घेतले असते, तीच गोष्ट कदाचित् कोटीचे द्वारानें आपल्या मनांत प्रविष्ट झाली असतां आपल्यास चटादर्शी पटते. कोटीचा आदि व तिचा अंत, हीं दोन्ही एका क्षणांतच होतात. व तसें होणें जरूरही असतें. कोटी करावयाची ह्मणून होत नसते. तिला अवचित प्रसंग मिळावा लागतो. व हा प्रसंग जाणून बुजून आणितां येत नाहीं, तर बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत अगदीं ओघानेंच यावा लागतो. कोट्या करण्यांत अगदीं प्रवीण किंबहुना हातखंडा असा जो फ्रेंच प्रहसनकार मॉलिअर, त्यानें असें ह्मटलें आहे कीं, *Improptu is precisely the touch-stone of wit.* ह्मणजे 'प्रत्युत्पन्नमतित्व हाच खऱ्या कोटीचा कस होय.' तरळबुद्धीच्या मनुष्यासच कोट्या करितां येणें शक्य आहे. वेळ निघून गेल्यावर जरी कोटी सुचली, तरी वरातीमागून जाणाऱ्या घोड्याप्रमाणें ती हास्योत्पादक न होतां हास्यास्पदच होते. विनोदवचनांची गोष्ट तशी नाहीं. विनोदाचें ज्ञान संपूर्ण रीतीनें एका क्षणांत होत नाहीं. तर तें हळू हळू होत जातें; व जसजसें विनोदी परिस्थितीचें वर्णन वाढत जातें, तसतसा विनोदास भर येत जातो. एकाद्या दिव्याच्या ज्योतींत जितकी उष्णता आहे तितकीच एका तपेली भर पाण्यांत सांठविलेली आहे असें जर कल्पिलें, तर कोटीतील हास्यशक्ति ज्योतींतील उष्णतेप्रमाणें एकवटलेली व विनोदवचनां-

तील हास्यशक्ति तांच्याभर प्राण्यांत साठविलेल्या उष्णतेप्रमाणें प्रसृत असते असें द्वागतां येईल. प्रख्यात विनोदी लेखक मार्क ट्वेन (Mark Twain) यानें हाच भेद निराळ्या रीतीनें एके ठिकाणीं सांगितला आहे. तो असा:—How to tell a story ह्मणजे ' गोष्ट सांगण्याचे प्रकार ' या नांवाच्या एका लहानशा लेखांत त्यानें खालीलप्रमाणें आपलें मत दिलें आहे. तो ह्मणतो--“ The humorous story is American, the Comic story is English, the Witty story is French. The humorous story depends for its effect upon the manner of the telling ; the comic story and the witty story upon the matter. The humorous story may be spun out to great length and may wander around as much as it pleases and arrive no where in particular ; but the comic and witty stories must be brief and end with a point. The humorous story bubbles gently along ; the others burst. The humorous story is strictly a work of art—high and delicate art—and only an artist can tell it ; but no art is necessary in telling the comic and the witty story ; any body can do it. The humorous story is told gravely, the teller does his best to conceal the fact that he even dimly suspects that there is any-

thing funny about it ; but the teller of the comic story tells you beforehand that it is one of the funniest things he has ever heard, then tells it with eager delight and is the first person to laugh when he gets through. And sometimes if he has had good success he is so glad and happy that he will repeat the nub of it and glance around from face to face collecting applause and then repeat it again."

(३५) 'निरनिराळ्या वस्तूमधील चमत्कारिक व अनपेक्षित असे संबंध जोडून दाखविणे' असें झटलें असतां कोटी किंवा चतुरालाप याची थोडक्यांत व्याख्या झाली. मनुष्यमात्राचें मुख्य ज्ञान झटलें ह्मणजे त्याला इंद्रियगोचर होणाऱ्या वस्तुजातामधील संबंधाचें ज्ञान हेंच होय. ज्यांत कांहीं तरी ज्ञानप्रद अर्थ आहे असें लहानसें वाक्य घेतलें तरी त्यांत कर्ता, क्रिया व कर्म यांचा संबंध दाखविलेलाच असतो. मात्र सर्वच वस्तूंचे सर्वच संबंध चमत्कृतिजनक होऊं शकत नाहींत. उ० देवघर व देव यांच्या कल्पनांचा संबंध, जेवण्याचे कामीं नित्य घडून येणारा हात व तोंड यांच्या कल्पनांचा संबंध, गाडी व घोडा यांच्या कल्पनांचा संबंध, इत्यादि संबंध आपल्या पाहण्यांत प्रत्यहीं येत असतात व त्यामुळें त्यांपासून कोणतीच चमत्कृति वाटत नाहीं. परंतु, या संबंधांत फरक पडला ह्मणजे मात्र आपलें लक्ष तिकडे वेधतें. मनुष्यप्राणी व मरण यांचा संबंध नित्य असून मनुष्य हा मरण पावणारा प्राणी आहे असें झटलें असतां मुळीच चमत्कृति वाटत नाहीं. परंतु, तेंच मनुष्यप्राणी व वाळूचें घड्याळ या दोन

पदार्थांचा संबंध नेहमी प्रचारांत न येणारा आहे, व ह्यापून ' मनुष्यप्राणी हा वाळूचे घड्याळासारखा आहे, कारण वाळूचे घड्याळांतील वाळूचे कण एक एक खाली पडून शेवटी ती वाळू खलास झालीच पाहिजे, त्याचप्रमाणे मनुष्याचे आयुष्यही कणशः कमी होऊन शेवटी ते नाहीस झालेंच पाहिजे ' असें जर ह्याटलें तर त्याच्या योगानें मनुष्य हा मर्त्य प्राणी आहे हीच नेहमीची कल्पना, हेंच सत्य पण नेहमीहून विशेष चटकदार रीतीनें मनांत ठसतें व कल्पनाविलासाची मौज वाटते. संबंधाचें अनपेक्षितत्व किंवा चमत्कारिकपणा हा कोटीचा आत्मा आहे, व यामुळें तो अनपेक्षितपणा जर यत्किंचितही कमी झाला, तर कोटीचें स्वारस्य कमी होतें. आपण नेहमीं असें पाहतों कीं, एकदां केलेली कोटी जर फिरून उच्चारण्याचा प्रसंग आला, तर पहिल्यानें तिचें आपणास जितकें हांसूं येतें तितकें दुसरे वेळीं येत नाही. व उत्तरोत्तर तें कमीच होत जातें. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, संबंधाच्या नूतनत्वांतच कोटीची कायती बहार आहे. चंद्र हा वाटेळा दिसतो व तो एखाद्या चेंडूप्रमाणें आहे अशी उपमात्मक कल्पना पुष्कळांस मुचण्यासारखी आहे व मुचतेही. यास्तव कोणाच्या बोलण्यांत चंद्र व चेंडू यांचा संबंध दाखविण्यांत आला तर बहुधा ऐकणारास हंसूं येणार नाही. परंतु, तीच चंद्रास चेंडूची उपमा न देतां ' साखरेच्या लाडवाची ' उपमा दिली अगर एका संस्कृत कवीनें दिल्याप्रमाणें ' राजयशोरूप हंसीच्या अंड्याची ' उपमा दिली तर ती अपरिचित व साधारण प्रतीच्या कल्पनाशक्तीस न मुचणारी अशी असल्यामुळें या कल्पनेचें हंसूं आल्याखेरीज रहावयाचें नाही.

(३६) संबंधदर्शन विचित्र होण्यास कल्पना व्यक्तिशः एव-
 ळेंच नव्हे तर जातितः ही नूतन असावी लागते, व फक्त ज्यास
 प्रतिभेची देणगी आहे अशाखेरीज इतर माणसांच्या मनांत न

येथ्यासारखी ती पाहिजे. आतां संबंध दाखविणें तो गुणांचा प्रख्यात गुणांशींच असल्यास, ह्मणजे तोच गुण अगदीं उघड उघड दोन पदार्थांत सारखाच असल्यास फारशी चमत्कृति निष्पन्न होणार नाही. समजा एखाद्या पागोट्याचा रंग व अंजिराचा रंग सारखा आहे, ह्मणजे हा सारखवटपणा इतका उघड आहे कीं, अंजीरी जातीचा रंग प्रसिद्ध असल्यासुळे कोणीही उपमा देणार झाला तर बहुधा अंजीराचेंच नांव घेईल, तर हें पागोटें अंजीरी रंगाचें आहे असें ह्मणण्यांत चमत्कृति वाटणार नाही. त्याचप्रमाणें एखाद्या तरुणाच्या गौरवर्ण व पुष्ट अशा मांड्यांस केळींच्या खांबाची उपमा दिली तरीही विशेष चमत्कृति भासेल असें आह्मांस वाटत नाही. एका प्रसिद्ध मऊ पदार्थाची उपमा दुसऱ्या प्रसिद्ध मऊ पदार्थास, एका प्रसिद्ध सुवासाच्या पदार्थाची उपमा त्याच्या सारखाच सुवास असणाऱ्या दुसऱ्या प्रसिद्ध पदार्थास, एका विशिष्ट आकाराच्या पदार्थाची उपमा दुसऱ्या तशाच आकाराच्या लोकप्रसिद्ध पदार्थास दिल्यानें कल्पनाचमत्कृति होऊं शकणार नाही. तर ' उपमानभूत ' किंवा ' अप्रस्तुत ' असे जे पदार्थगुण ते जितके अप्रसिद्ध असतील ह्मणजे ते उपमानभूत करण्याकडे लोकांची जितकी प्रवृत्ति कमी असेल, तितका कल्पनेस चमत्कारिकपणा अधिक येईल.

(३७ परंतु कल्पना केवळ चमत्कारिक असूनही कोटीचें किंवा चतुरालापाचें काम भागत नाही. कारण, वस्तुसंबंध चमत्कारिक असूनही त्यापासून निवळ सौंदर्यप्रतीति किंवा व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाली तर त्यापासून हास्योत्पत्तिस प्रतिबंध होतो, व ह्मणून त्या ठिकाणीं कोटी होत नाही. सौंदर्यप्रतीति झाल्यास कल्पनेला काव्याचें स्वरूप येईल व तसें झाल्यानें ती कोटी या सदराखालीं पडणार नाही; व्यवहारोपयोगित्वाची प्रतीति झाल्यास कल्पनेतील मौज किंवा अद्भुतत्व नाहीसें होऊन चटक-

दारपणाची हानि होईल. यास उदाहरण असें कां, एखादा मनुष्य-
ज्यास यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची माहिती नसेल त्यास-एखाद्या
इंजिनापुढें उभें केलें असतां, येवढ्या अवघड व क्लिष्ट रचनात्मक
यंत्रशरीराचे भाग एखाद्या धन्याच्या आज्ञेत वागणाऱ्या बंध्या
चाकराप्रमाणें कसकसे आपलीं कामें सुसूत्र चालवितात, त्यांतील
दांडे मागे पुढें कसे होतात, चक्रे एखाद्या पिशाचाप्रमाणें कशी
गरगर फिरतात, व पडदे आपोआप कसे झांकतात व उघडतात
हे सर्व पाहून ईश्वरानें ही एक मोठी विलक्षण कोटीच केली
असें सकृद्दर्शनीं वाटेल. परंतु, असल्या प्रचंड यंत्राचा व्यवहारिक
उपयोग किती मोठा आहे, त्याच्या योगानें गिरणीच्या किंवा
कारखान्याच्या इमारतींतील किती दूरचे व लहानसहान भागही
चालतात, व शेवटीं त्याच्या योगानें मालकास किती यांत्रिक व
द्रव्याचा फायदा होत असेल, असल्या कल्पना यंत्रशास्त्राचें महत्व
जाणणारांचे मनांत हटकून यावयाच्याच, व त्या आल्या असतां
हास्योत्पत्ती न होतां गहनविचारपरंपरा मात्र उत्पन्न होते. ज्यास
यंत्रशास्त्राच्या उपयोगाची कल्पना नसेते, अशा लहान मुलांस
अगर खेडुवळ लोकांस मात्र वरील गोष्टी पाहून चमत्कार वाटेल
व हंसू येईल.

(३८) जी गोष्ट वस्तूंस लागू तीच वाक्यदार्थांस लागू आहे.
ह्याज्जे भाषणांतील अर्थचमत्कारापेक्षां त्याच्या गहनत्वाकडे लक्ष
गेलें असतां ती कोटी होऊं शकत नाहीं. हेंच खालील
उदाहरणांवरून ध्यानांत येईल.

मृत्युः शरीरगोप्तारं वसुभाजं वसुंधरा ।

दुश्चरिणीव हसति स्वपतिं पुत्रलालनात् ॥

याचा अर्थ असा कां “ ज्याप्रमाणें जारिणी स्त्री आपल्या
पतीस पुत्राचें कौतुक करितांना पाहून हंसते, त्याप्रमाणें मृत्यु

हा शरीराची जोगवण करणाऱ्या मनुष्यास व भूमि ही धनरक्षण करणारास हांसते.' या श्लोकामध्ये मृत्यु, भूमि व जारिणी स्त्री यांच्या कल्पनेमध्ये फारच चमत्कारिक संबंध दाखविला आहे परंतु, या संबंधदर्शनापासून हास्य उत्पन्न न होता त्यांत प्रथित केलेल्या भयंकर सत्याचीच प्रतीति वाचणाराचे मनावर अधिक जोराने ठसते. यास्तव ते काव्य ह्यणतां येईल, कोटी ह्यणतां येणार नाही. तसेंच—

पुष्पादनंतरं स्यात्कलं लतायां प्रसिद्धमिति लोके ।

चित्रं कनकलतेयं पुष्पोद्गमतः फलद्वयं पूर्वं ॥

या श्लोकाचा अर्थ असा कीं—“वृक्षमृष्टीत पाहिलें असतां प्रथम फुलें येऊन नंतर फळें धरतात असा क्रम आढळतो. पण त्या (स्त्रीरूप) सुवर्णलतेच्या ठायीं हा काय चमत्कार दृष्टीस पडतो पहा. कीं पुष्पोद्गमाच्या पूर्वीच फल द्रव्याचा संभव.” या ठिकाणी स्त्री व (वृक्षमृष्टीत न सांपडणारी) लता यांच्या कल्पनांचा चमत्कारिक संबंध जोडून दाखविला आहे. परंतु, श्लोकांतील अश्लीलत्वामुळे व स्फुट ग्राम्यत्वमुळे सभ्य मनुष्यास हांसें न येतां खेदच अधिक वाटेल. यास्तव ही कोटी ह्यणतां येणार नाही. गहन विचार मुग्ध्यासारखे असले ह्यणजे मग कल्पना जरी चमत्कारिक असली, तरी तिजपासून कोटी होऊ शकत नाही याचें खालील श्लोक हेंही एक उदाहरण आहे.

हृदि लज्जोदरे वन्दिः स्वभावादग्निरुच्छितः

तेन मे दग्धलज्जस्य पुनरागमनं नृप ॥

“हे राया, माझ्या हृदयाचे ठायीं लज्जा आहे व उदराचे ठायीं वन्दि आहे. तेव्हां अग्नीच्या ऊर्ध्वज्वलनरूप धर्मांमुळे माझी लज्जा जळून मी तुजकडे याचना करण्यास आलों आहे.” यांत कल्पना चमत्कारिक केलेली आहे. परंतु, ती इतकी क्लिष्ट झालेली

आहे कीं, ती समजूत घेण्याच्या श्रमांमुळे त्यांत ल स्वास्य मर्व नष्टप्राय होतें. तसेंच अर्थवस्तुकीपेक्षां नीतिशिक्षणाचा जोर ज्यामध्ये अधिक व ह्यागून जो केटी या सदराखाली पडणार नाहां, अशा श्लोकाचें उदाहरण खालील होयः—

अहो व्रत विचित्रागे चरितानि महात्मनां ।

लक्ष्मीं तृणाय मन्यते तद्द्वारेण नमंति च ॥

ह्यणजे—“महात्मे असे जे पुरुष त्यांचें चरित्रवैचित्र्य काय सांगावें ? पहा कीं लक्ष्मीला ते तृणा समान मानितात व त्या तृणवत् मानलेल्या लक्ष्मीच्या भाराच्या ओझ्याखाली दडपून गेल्या प्रमाणें नष्ट होतात.” या ठिकाणीं महात्म्यांच्या वर्तनांत जो एक प्रकारची सकृद्दर्शनी दिसणारी असंबद्धता दाखविली आहे, ती चमत्कृतिपूर्ण आहे. परंतु, याही ठिकाणीं कोटीवर नीतिविचारांचें दडपण पडल्यामुळे ती प्रभावी होत नाहीं— कल्पनेमध्ये चमत्कृतिपेक्षां सौंदर्यच अधिक असल्यामुळे ती कोटि होऊं शकत नाहीं. याचें उदाहरण हवीं तितकीं देतां येतील. कादंबरींतील खालील श्लोक घ्या.

स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्तिहृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणां ॥

ह्यणजे.—“ हे राजा ! तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रियांचें स्तनयुगम अश्रूंनीं स्नात होतनातें व विमुक्ताहार (लयक्तभोजन—पर्धी मुक्ताहाररहित) होऊन हृदयगत शोकाग्नी सन्निध उपासनाच करतें आहे कीं काय असे वाटतें ! ” या ठिकाणीं स्तनयुगम, त्याचें ‘साश्रुत्व’ व ‘मुक्ताहार’ हीनत्व, या कल्पनांचा दाखविलेला संबंध फारच सुंदर व रम्य आहे. परंतु या रम्यतेमुळेच हा श्लोक काव्य या सदराखाली घालावा लागेल. कल्पना अत्यंत चम-

त्कारिक असूनही हास्योत्पत्ति संभवत नाही. कां कां, त्या ठिकाणी शुद्ध व रम्य सौंदर्याचाच उत्कर्ष आहे. तसेच

मणिहारलता विभाति तन्व्याः

कुचसिंहासनसीम्नि तस्थिवांसं ।

अभिषेक्तुमनंगदेवराजं

गलशंखाद्गलितेव दुग्धधारा ॥

ह्यणजे :—“तन्वीनें जी मणिहाररूप लता कंठीं धारण केली आहे, ती कुचसिंहासनावर अधिरूढ झालेल्या कामदेवास अभिषेक करण्याकरितां, शंखाकृति जां कंठ त्यापामून गळगारी दुग्धधाराच कां काय अशी भासते.” या ठिकाणीं हाराची कल्पना व दुग्धधारेची कल्पना, या दोन कल्पनांमध्ये जो संबंध दाखविला आहे, तो अत्यंत चमत्कारिक व निःसंशय हृदयंगम होय. तथापि त्यांत शुद्धसौंदर्यप्रतीतीच कायती आहे. यास्तव हा श्लोक फक्त काव्याखालीं मोडेल. तसेच—

श्रिया गेहे नयारण्ये रामस्त्यक्तस्त्वया पथि

वत मुद्रे पुरंध्रीणां प्रत्ययं कः करिष्यति ? ॥

सीता मुद्रिकेला उद्देशून ह्यणते, “हे मुद्रे! राज्यलक्ष्मीनें रामाला घरींच सोडलें, मीं त्यास वनांत टाकून दिलें; आणि तूं त्यास मार्गांत सोडून आलीस, तेव्हां आतां त्रियांवर कोण बरें विश्वास ठेवील ?” यांत राज्यश्री, मुद्रिका, व जानकी यांचा पुरंध्री स्त्रीशीं दाखविलेला संबंध हृदयंगम आहे. परंतु हें काव्य होय; कोटी नव्हे.

दष्टे जगद्वपुषि कालभुजंगमेन

तत्रांधकारमिषमाविरभूद्विषं यत् ।

संजातलक्ष्मणि तदिंदुमणौ निपाय्य

ज्योत्स्नामये पयासि तत्क्षिपति स्म धाता ॥

झणजे :-“ कालरूप भुजंगमानें जगद्रूप शरीरास दंश केला असतां अंधकाराच्या रूपानें जो विषार चोहोंकडे पसरला, तो चंद्ररूप मण्याकडून शोषवून घेऊन चंद्रिकारूप दुग्धराशींत त्यास ब्रह्मदेव जर्णों काय टाकता झाला. ” यें कल्पनेचें अद्भुतत्व असूनही श्लोकास वर सांगितलेल्या कारणामुळें कोटी झणतां येणार नाही.

(३९) नास्तिपर्क्षा इतर्की उदाहरणें दिल्यावर संस्कृतांतील कोटीचें समर्पक उदाहरण तरी कोणतें, अशी पृच्छा स्वाभाविक-पणेंच होणार. यास्तव आमच्या समजुतीप्रमाणें ज्यास कोटी हें नांव देतां येईल, अशीं कांहीं उदाहरणें खालीं देतो.

(१) हे दारिद्र्य नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः
पश्याम्यहं जगत्सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥

कोणी दरिद्री कवि दारिद्र्यास उद्देशून झणतो :-“ हे दारिद्र्या ! तुझा काय प्रभाव सांगावा ? तुझ्या कृपेनें मी सिद्ध झालों आहे. कसा झणशील तर मी सर्व जगास पाहत असतां मला मात्र कोणीही पाहत नाही ! ” या श्लोकांत दरिद्री पुरुष व सिद्ध पुरुष यांच्या कल्पनांचा संबंध अत्यंत चमत्कारिक रीतीनें व्यक्त केलेला असून तो हास्योत्पत्तिकारकही आहे. यास्तव हा श्लोक कोटी होय. काव्य नव्हे.

(२) सर्वदा सर्वदोऽसीति त्वं मिथ्या कथ्यसे बुधैः
नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

याचक राजाची स्तुति करितांना झणतो :-“ हे राजा ! तूं सर्वकाळ सर्व याचित पदार्थांचें दान करितोस (कधी कुणाला कांहींही नाही झणत नाहीस), ही तुझी मिथ्या स्तुति कवि गातात. कां तर आजपर्यंत शत्रूस तूं कधीही पाठ दिली नाहीस व परस्त्रियांस

तुझे वक्षस्थळही कधी लाथले नाही.' या श्लोकांत व्याजनिंदा हास्योत्पादक आहे, व त्यास कोटी ह्यणणेच बरोबर आहे.

(३) परीक्ष्य सत्कुलं विद्यां शीलं शौर्यं स्वरूपताम् ।

विधिर्ददाति निपुणः कन्यामिव दरिद्रताम् ॥

सर्वगुणसंपन्न पुरुष दरिद्री असतात या गेष्टीस अनुलक्षून कवि विधीची निंदा कोटीबाज रीतीने करतो. तो ह्यणतो :—' विधिला ह्यणजे ब्रह्मदेवाला दरिद्रता नांवाची एक कन्या आहे. तिला तो कर्तव्यतत्पर चापाप्रमाणे फारच श्रमाने स्थळ हुडकून काढतो. आणि नंतर कुल, शील, विद्या, शौर्य, सुंदर स्वरूप वगैरे गुणांनी संपन्न असा युवा बघितला ह्यणजे त्याला ती अर्पण करितो.' या श्लोकांतील सद्गुणसंपन्न मनुष्य व दरिद्रता यांजमधील संबंध कितीतरी गमतीने वर्णन केलेला आहे ! व या श्लोकास कोटी ह्यणावे याचद्वल मुळाच मतभेद होणे शक्य नाही, असें आद्वास वाटते.

(४) आनंदतांडवपुरे द्रविडस्य गेहे

चित्रं वसिष्ठवनितासममाज्यपात्रं ।

विद्युल्लतेव परिनृत्यति तत्र दर्वी

धारां विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥ *

* सुभाषितकारांस घृतधारा व विद्युल्लता यांचा संबंध फारच योग्य असा वाटला असावा, असें दिसते. कारण, दुसऱ्याही एका श्लोकांत तीच कल्पना तशाच रीतीने व्यक्त केलेली आढळते :—

‘संचारिणी कांचनवल्लरीव

विद्युल्लता वा पतिता नभस्तः ।

घृतस्य धारा पतिता न जाने

दिवं गता वाथ भुवं गता वा ॥

“ आनंदाचें वसतिस्थान असें जें द्रविडाचें घर, तेथें तुपाची तपेली केवडी होती ह्यणाल, तर अरुंधतीच्या तान्या एवढी ! तीति पळी कशी खडबडत होती, तर विद्युल्लतेप्रमाणें ! आणि तुपाची धार जी पानावर पडत होती, ती तर इतकी बारीक की, ती सिद्धानेंच योगबलेंकरून पाहावी ; इतरांस अगोचर होय.” हें वर्णन वाचून आमच्या मते फारच थोड्यास हंसू कोसळल्यावांचून राहिल. विद्युल्लतेजी उपमा सर्वत्रच हास्योत्पादक होईल असें नाही. मृच्छकटिक नाटकांतील नांदीमध्ये

“ पातु वो नीलकंठस्य कंठः श्यामांबुदोपमः ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ ”

या श्लोकांत शंकराच्या नीलवर्ण व मेघाच्या कांतीप्रमाणें कांति असणाऱ्या गळ्याभोंवतीं पार्वतीचा पडलेला गौरवर्ण जो हात त्यास मेघावर खेळणाऱ्या विजेची उपमा दिलेली आहे. परंतु त्या उपमेनें हास्य येत नाही, तर काव्यरम्यताप्रतीतीच होते.

(९) दीपो भक्षयते ध्वांतं कज्जलं च प्रसूयते ।

— यद्दन्नं भक्षयेन्नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥

“ दीप हा अंधकाराचें भक्षण करितो, आणि काजळास प्रसूयतो. ठीकच आहे. जसें नित्य खावें, त्यासारखी प्रजा होते.” या ठिकाणीं दाखला चमत्कारिक असून हास्योत्पात्तिकर आहे.

(६) च्युताः दंताः सिताः केशा वाग्निरोधः पदे पदे ।

पातसज्जमिमंहेहं तृष्णा साध्वी न मुंचति ॥

“ दांत पाहावे तर पार पडून गेलेले. केशांत एक केंसही काळा उरला नाही. अडखळल्याशिवाय एक शब्दही उच्चारितां येत नाही. व अशा रीतीनें देह अगदीं पतनेन्मुख झाला. तरी

आशा ही मात्र एखाद्या साध्वी स्त्रीप्रमाणें या देहरूप पतीस सोडण्यास तयार नाही." या ठिकाणी आशा व साध्वी स्त्री या दोहोंच्या कल्पनांचा जो संबंध दाखविला आहे, तो फारच बहारीचा आहे. व ही निःसंशय कोटी होय.

(७) अनुकुरुतः खलसुजनौ अग्रिमपाश्चात्ययोः सूच्याः।
विदधाति रंध्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि विदधाति ॥

“ खल व सज्जन हे सुईच्या टोंकाचें व नेड्याचें अनुक्रमें अनुकरण करितात. पहिला (खल) हा रंध्र पाडतो झणजे दूपणें काढतो, व दुसरा (सज्जन) हा त्यावर आच्छादन घालतो.” या श्लोकांत सुईच्या दोन भागांची उपमा समर्पक असून चमत्कारिक व हास्योत्पत्तिकर आहे. झणून ही कोटी होय.

(८) येनांचलेन सरसीरुहलोचनायाः

त्रातः प्रभूतपवनादुदये प्रदीपः ।

तेनैव सोऽस्तसमयेऽस्तमयं विनीतः

क्रुद्धे विधौ भजति मित्रममित्रभावम् ॥

“ कमलनयना स्त्रीच्या ज्या पदरानें दीप लावण्याचे वेळेस दीपज्योतीचें रक्षण प्रचंड वाऱ्यापासूनही झालें, त्याच पदरानें तो मालविण्याचे वेळेस तिचा अंत झाला. तात्पर्य, देव क्रुद्ध झालें असतां मित्रही शत्रु बनतो, असेंच नाही कां झणावयाचें? ” या ठिकाणी पदर व दीप यांचे दोन वेळचे दोन निराळ्या प्रकारचे संबंध मित्र व शत्रु यांच्या निदर्शनानें गमतीचे करून दाखविले आहेत.

(९) सरसहृदयाभियोग्ये खिद्यति काव्ये जडो न मौर्ख्ये स्वे ।

निंदाति कंचुकमेव प्रायः शुष्कस्तनी नारी ॥

“ काव्य अतिसहृदय वाचकांचे रुचीस योग्य असें असतांही बुद्धिहीन मनुष्य अशा काव्याचीच निंदा करतो, आपल्या मूर्खपणाची तो निंदा करित नाही. वार्धक्यामुळे स्तन अत्यंत कृश झाल्यामुळे जिच्या अंगास कंचुकी बसेनाशी झाली आहे, अशी स्त्री आपल्या वार्धक्याला दोष न देतां कंचुकीलाच दोष देते.” जडबुद्धीचा पुरुष व वृद्ध स्त्री यांचें जें साम्य या ठिकाणीं दाखविलें आहे, तें फार कोटिबाज आहे.

(१०) अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभं ।

शत्रूणां शृंगलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥

“ या श्रीभोजराजाच्या राज्यांत लोखंड व तांबें हीं मात्र अगदीं भिळेनातशीं झालीं. शत्रूंच्या पायांत घालण्याकरितां शृंगल्य करून करून लोखंड संपलें व दानप्रसंगीं ताम्रपट करून देतां देतां तांबें सल्लास झालें.” भोजराजाची राज्यश्री आणि लोह व ताम्र यांचा अभाव, या दोन कल्पनांचा संबंध या श्लोकांत फारच चमत्कृतिपूर्ण व हास्योत्पादक झाला आहे.

(४०) श्लेष-कोटी करण्याचें एक मुख्य साधन श्लेष होय. श्लेष ह्यणजे शब्दाचें नानार्थत्व. जेव्हां एका शब्दाचे अनेक अर्थ असतात व तोच शब्द एकाच वाक्यांत एकापेक्षां अधिक अर्थानें योजिला जातो, तेव्हां श्लेष होतो. अनेकार्थबोधक शब्द बहुधा प्रत्येक भाषेंत कांहींना कांहीं तरी असतातच. त्याप्रमाणें संस्कृतांतही ते आहेत. परंतु इतर भाषांच्या मानानें पाहतां संस्कृतांत श्लेषयोजनेचा प्रचार विशेष आहे. बहुधा सर्व प्रकारच्या काव्यांतून व नाटकांतून तर श्लेषाचा उपयोग पदोपदीं केलेला आढळतो, व संस्कृत भाषेच्या अगदीं अलीकडच्या इतिहासांत श्लेषाची गोडी इतकी वाढलेली दिसून येते की, खरें किंवा उत्तम प्रतीचें काव्य हें बाजूस राहून, ह्यणजे रस व अलंकार यांजकडे दुर्लक्ष होऊन, सर्व भार काय तो श्लेषावरच

येऊन पडलेला आहे. आधुनिक हरिदास व कथेकरा यांची व्युत्पत्ति ह्याटली ह्यणजे तिजमध्ये बहुधा सर्व श्लेषात्मक श्लोकांचा भरणा असावयाचा. पूर्वरंगांत किंवा उत्तररंगांतही ते एकादा रस आळवीत बसले आहेत किंवा एकादा चटकदार अलंकार श्रोतृ-वर्गास समजावून सांगत आहेत, असा प्रकार बहुधा दिसावयाचा नाही. तर नैषध काव्यांतील, किंवा श्लेषाचे केवळ आगरच असे जे निरनिराळे चंपू, त्यांतील एकादा श्लोक घेऊन त्याचें स्वाभाविक रीतीनें किंवा बलात्काराने कसेवसे होणारे दोन दोन, तीन तीन किंवा चार चार अर्थ, व त्या अर्थांचे अनुरोधाने बदलणारे एकंदर वाक्प्रबंधाचे अनेक अभिप्राय खुलवून गोडीनें व तन्म-यतेनें सांगतात, हा देखावा मात्र सर्वसाधारणपणे पाहण्यास सांपडतो. एकाक्षरी कोशांना तर या श्लेषप्रबंधांस विशेषच मदत होते. नुसतें अ किंवा क या अक्षराचे जर दोन दोन तीन तीन अर्थ संभवू लागले, तर मग श्लेषांस काय तोटा !

(४१) संस्कृत साहित्यशास्त्रांत श्लेषास जें मुख्य स्थान आहे, तें अलंकारांत आहे. मंदारमरंदचंपूमध्ये श्लेषाची व्याख्या सालीलप्रमाणे सांगितलेली आहे:—

नानार्थसंश्रयैः शब्दैः साधर्म्यप्रतिपादनं ।

वर्ण्यवर्ण्योभयेषां चेत् श्लेषालंकृतिरिष्यते ॥

ह्यणजे:—“वर्ण्य व अवर्ण्य अशा उभय पदार्थांचें साम्य किंवा समानधर्मत्व जेव्हां एकाच शब्दाच्या अनेक अर्थांवरून दाखविलें जातें, तेव्हां त्यास श्लेषालंकार असें ह्यणतात.” श्लेषामुळे अलंकार होण्यास दोन निरनिराळ्या वस्तूंचा संबंध दाखविणे, हें अर्थातच अवश्य आहे. कारण, शब्द एकच असून त्याचे अनेक अर्थ निरनिराळ्या वाक्यांत उपयोगांत आणिले आणि त्या वाक्यांथांचा जर परस्पर संबंध किंवा मेळ नाही, तर त्या शब्दाच्या अनेकार्थत्वापासून अर्थचमत्कृति संभवत नाही. जसे:—

‘कच’ या शब्दाचे अर्थ दोन आहेत; एक ‘वृहस्पतीचा मुलगा’ व दुसरा ‘केंस.’ आतां कच हा शब्द दोन निरनिराळ्या वाक्यांत निरनिराळ्या अर्थानीं उपयोगांत आणिला-ह्मणजे उदाहरणार्थ असें झटलें कीं, ‘कच’ हा स्वर्गलोकांतून निघाला तेव्हां प्रथमतः गंगेचे तटाकीं आला व स्नानाविधि करून आपल्या लांबलचक ‘कचांस’ गांठ देऊन संध्येस बसला. अशा प्रकारची योजना केली-तर त्यापासून मुळींच अर्थचमत्कृति उत्पन्न होत नाही. तेंच ‘कचाचे कच’ फार लांब होते, अशी एकाच वाक्यांत योजना केली, तर दोनही अर्थ अगदीं जवळ जवळ आल्यानें, व केवळ दोषच नसेल तर पुनरुक्ति निष्कारण संभवत नसल्यानें, अशा योजनेनें सकृद्दर्शनी थोडी अधिक चमत्कृति भासेल. मात्र ही चमत्कृति विशेष रमणीय होणार नाही. परंतु तेंच वृहस्पती-पुत्र कच व कच (केंस) यांचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नसतां जर साम्यसंबंध दाखवितां आला, तर त्यापासून खरी व रमणीय चमत्कृति उत्पन्न होणारी आहे. हें मोरोपंतांच्या खालील आर्येवरून कळून येईल:—

तूं मलिन कुटिल नीरस जडाहि पुनर्भवपणेंहि कचसाच ।
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्यजिसि नाम कच साच ॥

या आर्येंत आपला अन्हेर केल्याबद्दल कचाची देवयानीनें निर्भर्त्सना केली आहे. ती ह्मणते: “हे कचा ! तुझें नांवच कच. तेव्हां तुला जरी डोक्यावर धरिला (प्रिय मानिला), तरी तूं आपला स्वभावगुण सोडिला नाहीस हें सरळच झालें. ’ आतां नांवाप्रमाणें कचानें आपले गुण कोणते दाखविले, अशी पृच्छा सहजच उद्भवते. ब त्यास मलिन, कुटिल, नीरस, व पुनर्भव इत्यादि द्वर्था ह्मणजे श्लिष्ट पदांतून उत्तर मिळतें. पण वर दिलेल्या चंपूकारांच्या व्याख्येमध्ये सांगितल्याप्रमाणें वर्ण्य व अवर्ण्य यांचा साम्य-संबंधच पाहजे, असें मात्र ह्मणतां

येणार नाही. कारण हा कबंध विरोधात्मकही असू शकेल.

(४२) काव्यप्रकाशकार मम्मट याची श्लेषाची व्याख्या खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे:—

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥

द्वयजः—“वाच्यार्थभेदाने भिन्न असून एकसमयावच्छेदेकरून होणाऱ्या उच्चारणामुळे जेव्हां शब्द आपले भिन्न रूप झांकून टाकून फक्त एकरूपतेनेच भासतात, त्या ठिकाणी श्लेष नांवाचा अर्थालंकार होतो. हा अलंकार वर्ण, पद, लिंग, वचन, विभक्ति, प्रत्यय, प्रकृति व भाषा इत्यादिकांच्या अवलंबनाने आठ प्रकारचा होऊ शकतो.” व प्रकरण किंवा अनुसंधान एकच राहिल्यामुळे नवव्या प्रकारचा श्लेष होतो. एथे या सर्वांची उदाहरणे देण्याचे कारण नाही. निराळ्या रीतीने पाहतां श्लेषालंकार दोन प्रकारचे होतात; एक सभंग व दुसरा अभंग. अभंग श्लेषाचे उदाहरण खालील आर्या होय:—

वाणी मयूरवदनी जी न शुक्राते द्विजोत्तमा यावी ।

पक्ष श्रीहरि धरि मग काय न करि तो अनंत मायावी ॥

द्वयजः—“जी वाणी ब्राह्मण (ऋषि) वर्य जो शुक्र त्याचे तोंडांत आली नाही, ती वाणी कवि मोरोपंत याचे तोंडांत आली. मोरोपंताची बाजूच श्रीहरिने धरिली, तेव्हां मग त्या अनंत मायावी हरिने काय वाटेल ते घडवून आणिले तरी काय आश्चर्य ?” याच श्लोकांतून दुसरा अर्थ निघतो तो असा:—

“पक्षिश्रेष्ठ जो शुक्र ह्य० पोपट, अर्थात् ज्याची बोलकपणाविषयी ख्याती आहे, अशाचेही तोंडून जे शब्दोच्चार निघाले नाहीत, ते मोराचे तोंडून निघाले. पण खुद्द श्रीहरिने पक्ष धरिले द्वयज पक्षाचे रूप धरिले, मग तेथे काय आश्चर्य ?” या आर्येमध्ये

शब्दाचीं पोटपदें न पाडितां स्वाभाविकपणें जशाचे तसेच शब्द घेतले असतां श्लेषनिष्पत्ति होते. मागें दिलेली “तूं मलिन कुटिल नीरस ” ही आर्याही अभंग श्लेषाचेंच उदाहरण आहे. अभंग श्लेषाचें उदाहरण रघुनाथ पंडिताचे नळोपाख्यानांत आहे, तें हें:— “ नलगे औषध मजला ” इ. दमयंतीला विरहपीडा झाली असतां तिच्या सख्यांनीं तिला काय औषध पाहिजे ह्मणून विचारिलें, तेव्हां “ नलगे औषध मजला ” असें तिनें उत्तर दिलें. याचा सरळ अर्थ ‘मला औषध नको’ असा आहे. परंतु नलगे या एका पदाचीं नलगे अशीं दोन पोटपदें पाडिलीं असतां, “गे. ह्मणजे हे सख्यांनो नल (प्राप्ति) हेंच औषध मला वांचवील ” असा अर्थ त्यांतले त्यांत निघतो. या ठिकाणीं पदभंग करावा लागतो, ह्मणून त्यास अभंग श्लेष ह्मणतात. तसेंच:—

अनलसमीहितसाधीरायावारामहीवराकामा ।

अनलसमीहितसाधीरायावारामहीवराकामा ॥

हेंही एक अभंग श्लेषाचें उदाहरण आहे. नेहमीं प्रचारांत अभंग श्लेषच असतो; अभंग असत नाहीं.

(४३) काव्यप्रकाशकार व इतर कित्येक साहित्यग्रंथकार यांमध्ये श्लेषाच्या संबंधानें मतभेद आहे. काव्यप्रकाशकाराचे मताप्रमाणें श्लेष हा स्वतंत्र शब्दालंकार आहे व स्वतंत्र रीतीनें अर्थालंकारही आहे. इतर ग्रंथकारांचे मतानें श्लेष हा फक्त अर्थालंकारच आहे, शब्दालंकार होऊं शकत नाहीं. त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, श्लिष्ट पदांचा उपयोग केला असतां प्रस्तुत व अप्रस्तुत अशा पदार्थांचा संबंध कांहींना कांहीं तरी दाखविला जातो व त्यापासून कोणत्याना कोणत्या तरी अर्थालंकाराची उत्पत्ति होते; सबच श्लेषास शब्दालंकार असें ह्मणतां येत नाहीं. परंतु काव्यप्रकाशकाराचें ह्मणणें असें आहे कीं, श्लिष्ट शब्द जर

जाग्यावर राहिल, तरच श्लिष्टार्थही राहिल. व जर त्या श्लिष्ट पदाचे ऐवजां दुसरे पद झणजे शब्द घातला, तर त्यापासून श्लिष्टार्थ निघत नाही असे ज्या ठिकाणी घडत असेल, त्या ठिकाणी श्लेष हा शब्दालंकारच मानिला पाहिजे. दुसरे पक्षी ज्या ठिकाणी श्लेष हा अर्थालंकार असतो, त्या ठिकाणी श्लिष्ट शब्दास फारसे महत्त्व नसते, झणजे त्याचे ठिकाणी त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द घातला तरीही अलंकार साधतो. याचे उदाहरण खालील होय.

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्
अहो सुसदृशी वृत्तिः तुलाकोटेः खलस्य च ।

याचा अर्थ:—“ अहो, खल झणजे दुर्जन व तराजूचा कांटा यांचे साम्य किती तंतोतंत जुळते पहा. कारण दोघांनाही “ स्तोका ” ने उन्नति येते व स्तोकांनाही अधोगति येते.” स्तोकां झणजे यत्किंचित् किंवा क्षुद्र वस्तु. ताजव्याचे एका पारज्यांत यत्किंचित् कमीजास्ती वजन पडले की, तो जसा एकदम वर खाली होतो, तसे दुर्जनालाही यत्किंचित् लाभ झाला असता तो चहून जातो व यत्किंचित् हानि झाली असता उतरून जातो. या ठिकाणी स्तोका या शब्दाचे ऐवजां ‘ अल्प ’ वगैरे जरी दुसरा एखादा शब्द घातला, तरीही वाक्याचे उभयार्थत्व झणजे दोन वस्तूंकडे दोन तऱ्हेने लागणारा अर्थ नाहीसा होत नाही. अशा ठिकाणी शब्दाचे महत्त्व नसून अर्थाचेच महत्त्व विशेष आहे. यास्तव हा श्लेष या ठिकाणी अर्थालंकार आहे, शब्दालंकार तव्हे. वर दिलेल्या एकलोक उदाहरणांत झणजे “ वाणी मयूरवदनी ” वगैरे आयेंत मयूर, शुक, द्विजोत्तम, पक्ष वगैरे शब्द किंवा “ नलगे औषध मजला ” यांतील नलगे हा शब्द, हे बदलून त्या जागी दुसरे शब्द घातले, तर श्लेष उत्पन्न होत नाही. या वादांत काव्यप्रकाशकाराचे झणणे अधिक

सयुक्तक अमून श्लेषाचे शब्दालंकार व अर्थालंकार असे पृथक् भेद खरोखर मानावे लागतात. परंतु निवळ शब्दश्लेषांत विशेष रमणीयता नसते. ह्याणून तो कोटीमध्ये मान्यतेने गणितां येत नाही. परंतु श्लेष हा ज्या ठिकाणी अर्थालंकार होतो, त्या ठिकाणी तो तसा गणितां येतो.

(४४) इंग्रजी साहित्यशास्त्रकांगच्या मतेही निवळ शब्दां-वरच्या कोट्यांना कोणी चांगलेसे मानीत नाही. व अशी निवळ शब्दाची कोटी करणें केवळ ग्राम्यपणाचे लक्षण समजतात. ऍडिसनने असें ह्याटले आहे कीं, शब्दावर कोट्या करण्याच्या बुद्धीचे बीज बहुधा सर्व मनुष्यांच्या डोक्यांत असतेच. विचारानें, तर्कपरिचयानें, व समजसपणानें या बीजास फारसे अंकुर फुटत नाहीत; परंतु कांठि करण्याची चटक मनुष्यमात्रांत इतकी प्रबळ आहे कीं, थोरा माठ्या बुद्धीचीं मनुष्येही, जर त्यांस ललितकलांच्या नियमांचा उत्तम संस्कर नसेल तर, कांठ्या करीत बसतील. मनांत उदात्त कल्पना जांपर्यंत येत नाही, तोंपर्यंत नुसत्या शब्दावर कोठ्या करण्याची प्रवृत्ति राहिल. परंतु मनांत उदात्त कल्पना असूनही कित्येक वेळां शब्दश्लेष करण्याची गोडी अनिवार होते व यामुळे आरिस्टॉटल, सिसरो, शेक्सपीअर वगैरेच्या ग्रंथांतूनही कोट्या सांपडतात.

(The seeds of punning are in the mind of all men and though they may be subdued by reason, reflection and good sense they will be very apt to shoot up in the greatest genius that is not broken and cultivated by the rules of art. Imitation is natural to us and when it does not raise the mind to poetry, painting, music and

other noble arts it often breaks out in puns and quibbles.—*Addison.*)

शेक्सपीअरला तर शब्दावर कोटी कोठे करावी व कोठे करूं नये याचा विधिनिषेधच नव्हता असें ह्मटवें तरी चालेल. कारण त्या त्याच्या हास्यरसप्रधान नाटकांतूनच आहेत असें नाहीं; तर त्या करुणरसप्रधान व शोकपर्यवसायी नाटकांतून व मुख्य पात्रांच्या तोंडीं ऐन करुण किंवा वीररसपूर्ण भाषणांतून नुसत्या पेरलेल्या आढळतात.

शेक्सपीअरमध्ये आढळणाऱ्या शब्दावरच्या कोट्यांपैकी कांहींचीं थोडीं निवडक उदाहरणें खालीं देतोः—

Proteus—It were best 'pound' you.

Speed—Nay sir, less than a *pound* shall serve me for carrying your letter.

Fro.—You mistake. I mean the *pound*,—
a pinfold.

Speed.—From a pound to a pin? *fold* it over and over. It is three-*fold* too little for carrying a letter to your lover.

(*Two gentlemen of Verona.*)

Julia.—And is that paper nothing?

Lucetta.—Nothing concerning me.

Ju.—Then let it *lie* for those that it concerns.

Lu.—Madam, it will not *lie* where it concerns. Unless it have a false interpreter.

(*Ibid.*)

Fal.—My honest lads, I will tell you what
I am about.

Pist.—Two yards, and more.

Fal.—Indeed, I am in the *waist* two yards
about; but I am now about no
waste.

(*The Merry Wives of Windsor.*)

Oli.—What kind of man is he? ✓

Mal.—Why, of man-kind?

Oli.—What manner of man?

Mal.—Of very ill manner.

(*Twelfth-Night.*)

Vio.—Art thou a *churchman*?

Clo.—No such *matter*, sir. I do *live by the*
church; for I do live at my house,
and my house doth stand *by the*
church.

(*Twelfth-Night.*)

Pedro.—Truly the lady *fathers* herself.

(*Much Ado about Nothing.*)

Lys.—Then by your side no bed-room me
deny.

For, *lying* so, *Hermia*, I do not *lie*.

(*A Midsummer Night's Dream.*)

Cost.—Which is the *head* lady?

Prin.—Thou shalt know her, fellow, by
the rest that have no *heads*.

(*Love's Labour's Lost.*)

Gra.—Not on thy *sole*, but on thy *soul*
harsh Jew.

Anto.—If the Jew do but cut deep enough
I will pay it instantly *with all my*
heart.

(*The Merchant of Venice.*)

Orl.—What, of my suit ?

Ros.—Not out of your apparel, and yet
out of your suit.

(*As You Like It.*)

Hor —Madam it is now in time.

Luc.—All but the *base.*

Hor.—The *base* is right ; it is the *base*
knave that jars.

(*The Taming of the Shrew.*)

Fal.—Yea, and so used it that were it not
here *apparent* that thou art *heir-*
apparent.

(*King Henry IV, Pt. I.*)

2nd Citi.—A trade, sir, that I hope I may
use with a safe conscience ; which
is, indeed, sir, a mender of bad
soles (*souls*).

(*Julius Cæsar.*)

Cleo.—Indeed ?

Mar.—Not in deed, madam.

(*Antony and Cleopatra.*)

(४५) शेक्सपियरमध्ये शब्दश्लेष विपुल सांपडतो, तरी एकंदरीने आपल्या इकडच्या संस्कृत ग्रंथापेक्षा तो इंग्रजी ग्रंथांमध्ये फारच कमी आहे. Thomas Hood या कवीसारखे शब्दश्लेषवादादर तिकडेही आहेत, परंतु थोडे. (They went and *told* the sexton and the sexton *tolled* the bell.-Hood) अलीकडील श्रेष्ठ प्रतीच्या गद्यपद्य ग्रंथांतून तर तो जवळ जवळ नाही झटले तरी चालेल. उदाहरणार्थ, टेनिसनच्या सर्व काव्यांत एकादा तरी निवळ शब्दश्लेष सांपडेल की नाही, याची शंकाच आहे. मिल्टनमध्ये एकादा दुसरा क्वचित् सांपडतो. (At one light bound high over leaped all bound.-Paradise Lost, Book VI.) एडमंड बर्क याने एकच शब्दश्लेष केल्याचे माहित आहे. पण तो फार समर्पक व गर्भार विचार उत्पन्न करणारा असा झाला आहे. तो असा-What is (M) a jest (y) when deprived of its externals, but a jest ? इंग्रजी जाणणारांस या शब्दश्लेषाची खुबी स्पष्ट करून सांगण्याचे कारण नाही. इंग्रजी समाजांत आज-मितीसही शब्दश्लेषाचा प्रचार आहे हे Tit-Bits किंवा London Punch and Charivari या पत्रांतून येणाऱ्या कोठ्यांवरून उघड दिसत आहे. इंग्रजींत शब्दश्लेषाचा विशेष प्रचार मूळ इटालियन भाषेच्या संपर्कांनें सुरू झाला व शेक्सपियरच्या वेळेच्या पूर्वी फार थोडा काळ हा संपर्क झालेला असल्याने त्याच्या व तत्समकालीन इतर ग्रंथकार्यांच्या ग्रंथांत श्लेषाचा फार भरणा दिसून येतो. परंतु दिवसेंदिवस तो प्रचार कमी होत चालला. कांहीं प्रकारच्या कोठ्या फार चटकदार असतात व कित्येक वेळां त्यांमध्ये समर्पकपणाही असतो. यामुळे शब्दश्लेषाचे साम्राज्य इंग्रजी भाषेवरूनचसें काय, पण दुसऱ्या कोणत्याही भाषेवरून समूळ नाहीसें होणे बहुधा अशक्यच

होय. परंतु चांगला व वाईः शब्दश्लेष यांतील भेद सदभिरुचीनें तेव्हांच कळण्यासारखा असतो, यामुळें त्यास योग्य तेंच महत्त्व कोठेंही मिळणार. ग्रॅहॅम नांवाच्या एका इंग्रजी ग्रंथकारानें “A Book about words” नांवाच्या आपल्या पुस्तकांत शब्दश्लेषाविषयीं खालील समंजसपणाचीं विधानें केलीं आहेत तीं कोणत्याही भाषेस लागू पडण्यासारखीं आहेत तो ह्मणतोः—

“Language has been like most other things subject to many and various abuses. Anagrams, chronograms, acrostics, &c., have each and all “fretted their hour upon the stage and now are heard no more.” But the Pun seems likely to maintain its place both in conversation and in written composition. Let us not be misunderstood. It is not the practice, but the abuse of it that is to be condemned. We are strongly of opinion that there can be no greater pest to society than the inveterate and professional punster, a man who sets traps for you, who lies in wait for every phrase you utter to twist and turn it into a meaning of his own and who is continually stopping the natural flow of discourse and bringing it to some lame and impotent conclusion. But, as we have endeavoured to show, the pun when telling and well applied is as legitimate a form of wit as any other and quite as conducive to good feeling and good fellowship.”

(४६) शब्दश्लेषाचें हें विवेचन पूर्ण करण्यापूर्वी Mark Twain's Library of Humour या पुस्तकांत (पान ४१७) Oliver W. Holmes या प्रसिद्ध अमेरिकन विनोदी गृहस्थाचा शब्दश्लेष करणाऱ्या लोकांसंबंधानें जो एक लेख दिलेला आहे, तो अवश्य वाचावा अशी शिफारस वाचकांस केल्याशिवाय आमच्यानें राहवत नाहीं. कल्पना अशी केलेली आहे कीं, शब्दावर कोठ्या करितां करितां ज्यांचा मेंदू बिघडून गेला जाहे, अशा लोकांकरितां कोणी एका दयाळू गृहस्थानें एक इस्पितळ बांधलेलें असून, त्यामध्ये वरील प्रकारचे अनेक लोक कोंडून ठेविले आहेत. व या इस्पितळाचे नियम आणि त्या लोकांची दिनचर्या वगैरेचें वर्णन फारच विनोदी असें केलेलें आहे. त्यांतील सुरवातीच्या थोड्याशा ओळी खाली दिल्या आहेत, त्यावरून एकंदर लेखाची कल्पना होईल. या लेखाचा मुख्य हेतु शब्दश्लेष करणारांची फटफजीती करण्याचा आहे, हें उघड आहे:—

“ The great success of the asylum for idiots and feeble-minded youth, several of the scholars from which have reached considerable distinction, one of them being connected with a leading daily paper in this city, and others having served in the State and National Legislatures, was the motive which led to the foundation of this excellent charity. Our distinguished townsman, Noah Dow Esquire, as is well known, bequeathed a large portion of his fortune to this establishment, being thereto moved as his will expressed it “ by the desire of N. Dow to give some public Institution for the benefit of Mankind.” Being

consulted as to the rules of the Institution and the selection of a Superintendent, he replied, that all Boards must construct their own platforms of operation. Let them select *anyhow*, and he should be pleased. N. E. Howe, Esq. was chosen in compliance with this delicate suggestion."

(२७) विनोदवचन-जिच्या योगानें विचारांस असंबद्ध, विकृत किंवा अद्भुत स्वरूप येतें व एकंदर परिणाम हास्योत्पादनपर होतो, अशा कल्पनाशक्तीनें रचलेल्या शब्दप्रबंधास विनोदवचन झणतात. कोटी व विनोद यांमधील मुख्य भेद मार्गे कोटीच्या विवेचनाचे वेळीं सांगण्यांत आलाच आहे. कोटीचा संबंध बुद्धिशक्तीशीं आहे व विनोदाचा संबंध हृदयभावाशीं आहे. कोटी चांगल्या रीतीनें करितां येण्यास बुद्धि प्रगल्भ व संस्कृत असावी लागते. विनोद हा अशिक्षित मनुष्येही करूं शकतात. कोटीमध्ये नुसतें असंबद्धतादर्शनच नसतें, तर त्या असंबद्धतेचें स्वरूप नवीन कल्पना रचून व्यक्त करावें लागतें. विनोदास नवीन कल्पना अशी रचावयास लागत नाही. तर आहे त्या असंबद्ध स्थितीचेंच यथार्थ वर्णन दुसऱ्याचें लक्ष वेधेल अशा रीतीनें दिलें झणजे झालें. कोटी करणाराची नजर श्रोत्यांकडे जितकी असते, त्यापेक्षां विनोदवचन रचणाराची नजर तिकडे अधिक असते. कोटी करणारा हा श्रोत्यास जणूं काय असंबद्धतेच्या खोल पाण्यांत ढकलून देऊन आपण कांठावर गम्मत पाहत बसतो, अशी जर कल्पना केली, तर विनोदी मनुष्य फक्त त्यासच न ढकलतां त्याच्या बरोबर आपणही असंबद्धता-रूपी खोल पाण्यांत उडी घेतो, व एकमेकांस गटंगळ्या देत व घेत ते दोघेही निमज्जनसुख अनुभवितात अशी कल्पना करणें बरोबर होईल. विनोदामध्यें हास्य बहुधा स्फुट असतें, कोटी-

मध्ये तें तितकें स्फुट नसतें. विनोदाचे प्रकार अनंत असतात. कोटीचे प्रकार बहुधा ठराविक असतात. विनोद हा एक उत्कृष्ट बहुरूपी आहे. याचे सोंग घेण्याचे प्रकार व विषय मनुष्य-स्वभाव व लोकव्यवहार यांच्याइतके विस्तृत असतात. तो केव्हां गंभीर स्वरूप धारण करून एकाद्या कडक न्यायार्थशाप्रमाणें तुझ्यांस शिक्षा करण्याचा बहाणा करील, तर केव्हां एखाद्या लढिवाळ मुलाप्रमाणें तुमच्या सिंशा ओढून तुझ्यांस हंसवील. त्याचा पेहराव एकादेवेळीं अगदीं ताज्या रूढीस धरून असेल, तर केव्हां हजारो वर्षांपूर्वीचा व तुझ्यांस न ओळखतां येणारा असा असेल; परंतु त्याचा बेष, पेहराव किंवा बहाणा कसाही असला, तरी शेवटीं तो तुझ्यांस खदखदी हंसविल्यावांचून रहाणार नाहीं. मेकॉले यानें आपल्या Addison वरील निबंधांत विनोदाचें वर्णन खालीलप्रमाणें दिलें आहे :

“ What a wonderful thing is humour! How supple and delicate it is! How swift to seize every opportunity and yet how gentle! How true to facts of life and yet how merciful in what it conceals! How bold in its delineation of character, yet how tender to preserve our respect. It discovers and binds together things which would otherwise appear unrelated and dis-united. It detects similarity where there seems only incongruity. It finds hidden analogies in the midst of difference. But it can also untwist and set in opposition to each other things which at first sight appear almost identical. It is as quick as any metaphysician in detecting distinctions; and discrepancies disclose themselves mere-

ly by the force of its presence. Humour can turn the most cautious self-contained closed-up person inside out in the twinkling of an eye. It seizes e.g., upon a stone-headed bumpkin, and under its magic touch, the poor lout opens to us his heart and tells us the simple truth about himself and all connected with him in his own quaint dialect, yet to a cross-examining lawyer he would be as irresponsive as the box in which he was standing."

(२८) कोटी व विनोद यांताल भेद सांगतांना विनोदाचा संबंध मनोभावांशीं विशेष असतो असें सांगण्यांत आलेलेंच आहे. व या विधानाचा खुलासा केला असतां विनोदाच्या स्वरूपाचाही खुलासा आपोआप होईल. विनोद या शब्दाचा धात्वर्थ जर पाहिला तर तो " घालवून देणारा " " हांकून देणारा " असा होतो. अर्थात्, शब्द बनाविणाराचे मनांत ' काळजी घालवून देऊन आनंदमय भावाची जागृति करणें ' हा जो विनोद पदार्थाचा गुण तो आला होता असें दिससें. काळजीस मनांतून घालवून देण्यां काम मनोभावांकडून जितकें होतें, तितकें तें बुद्धीकडून हेंकें शकत नाहीं. इप्रजति विनोद यास जो शब्द आहे, त्याच्याही धात्वर्थाचा संबंध मनोभावांशींच आहे. Humour ह्यागजे, ज्याच्या येगानें मनुष्याचा स्वभाव बनतो, असा शरीरांतर्गत एक द्रवस्वरूपी पदार्थः—(The ancient physicians believed that there were four humours—the blood, the phlegm, yellow bile or choler, and black bile or melancholy—on the relative proportion of which the temperament and health depended.—Webster.)

यावरून संस्कृत विनोद किंवा इंग्रजी Humour यांना बुद्धीपेक्षां स्वभावाशीं द्वयणजे मनोभावाशीं निकट संबंध येतो. विनोदाचा जर मनोभावाशीं संबंध आहे तर मग त्याची घटना एक किंवा अनेक भावांनीं होते ? व तो एक किंवा ते अनेक मनोभाव कोणते ? याचें उत्तर केवळ तर्कानें बनवितां येण्यासारखें नाहीं, तर विनोदाचा परिणाम जें हास्य त्याच्या स्वरूपावरून व विनोद-वचन-व्यवहाराचे प्रत्यक्ष अनुभवावरून ठरविलें पाहिजे. प्रथम एक गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही कीं, विनोदानें येणारें हास्य आणि लहान मुलें अगर रानशी लोक, किंवा सुधारलेल्या समाजपैकींच पण अज्ञ लोक यांचें हास्य, हीं भिन्न असतात. पहिल्यामध्ये मनः-संस्कृतीचा परिणाम दिसून येतो. दुसऱ्यांत तो दिसून येत नाहीं. हास्यध्वनि हा एक प्रकारचा गायनध्वनि आहे असें मानलें, तर विनोदी हास्यध्वनीची जाती कोमळ ठरेल, तीव्र ठरणार नाहीं; द्वयणजे ज्या मनोभावांचा परिणाम विनोदी हास्य हा होय, त्या मनोभावांत कोमलता असते, तीव्रता नसते. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां विनोदी मनोभावांत नवरसांपैकीं कोणत्या रसांच्या स्थायीभावांचा समावेश होऊं शकेल व कोणते त्यांमध्ये येऊं शकणार नाहींत, हें तेव्हांच कळून येईल. उदाहरणार्थ, ज्याच्या मनांत खरोखर क्रोधरूपी मनोविकाराचा प्रादुर्भाव झाला असेल, त्याला विनोद सुचणार नाहीं; व रागावलेली मनुष्ये जरी कित्येक वेळां हांसतात, तरी त्यांतील भयंकरपणावरून, तें हास्य विनोदी नसून क्रोधजन्य आहे, असें तेव्हांच कळून येतें. तसेंच मत्सरग्रस्त, असूयाग्रस्त, लोभग्रस्त, दंभग्रस्त, इत्यादि प्रकारच्या मनुष्यांचे हातून खरा विनोद होणें शक्य नाहीं; व त्यांच्या हांसण्याच्या मुळाशीं असणाऱ्या 'तीव्र' मनोभावांची ओळख ऐकणारास तेव्हांच पटलाशिवाय राहणार नाहीं. विनोदी हास्य ऐकतांच त्या हांसणाराच्या मनांत शांतता, खेळकरपणा, आनंद, सहिष्णुता,

विचारीपणा, सात्त्विकपणा, उदारभावजागृति व ममता इत्यादि सर्व किंवा यांतील कांहीं तरी भाव मुख्यत्वेकरून वसत आहेत, अशी ऐकणाराच्या मनाची खात्री होते; व विनोदाच्या अनेक विभावांच्या जाति लक्षांत घेतल्या असतां खऱ्या व अस्सल विनोदी माणसांत हे वर सांगितलेले गुणच असले पाहिजेत हे कळून येणारें आहे. 'हास्या'चें उत्क्रमण कसें होत गेलेलें आहे, याचा विचार करितांना विनोदी हास्य ही हास्याच्या उत्क्रमणस्थितीतील शेवटची पायरी होय, असें तत्त्ववेद्यांनीं ठरविलें आहे. व त्याचें इतकें सूक्ष्म स्वरूप झाल्याशिवाय वर सांगितलेल्या इतक्या गुणांचा संयुक्त परिणाम दाखविण्याची शक्ति अगर पात्रता विनोदी हास्याचे ठिकाणीं कशी येणार? या इतक्या निरनिराळ्या मनोभावांचा विनोदामध्ये परिणाम होण्यास बुद्धिशक्तीची किंवा कल्पनाशक्तीची जी मदत लागते, ती एवढ्यापुरती लागते कीं, मोठ्या प्रमाणाच्या किंवा अनेक जातींच्या अनेक पदार्थांचा क्षणमात्रांत सन्निकर्ष होऊन त्यापासून होणाऱ्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा लाभ साररूपानें घेतां यावा. एका आधुनिक अनुभवाचें उदाहरण द्यावयाचें असल्यास तें असें देतां येईल कीं, 'फोटोग्राफ' काढण्याच्या पेीच्या तोंडीं बसविलेल्या लहानशा भिंगांतून मोठमोठ्या व विस्तृत देखाव्यांचें प्रतिबिंब आंतील कांचेवर एका क्षणांत पडतें, परंतु त्या छायारूप प्रतिबिंबाचा उद्देद किंवा विकास होण्यास-द्वणजे छाया व प्रकाश यांच्या मिश्रणानें यथार्थ दर्शन होण्यास-रासायनिक द्रव्यांचा उपयोग करावा लागतो. त्याचप्रमाणें कोणत्याही वस्तुस्थितीचें ज्ञान एकदां मनांत झालें, द्वणजे मग वरील निरनिराळ्या मनोभावरूपी रसायनद्रव्याच्या साहाय्यानें विनोदशक्ति असलेल्या मनुष्यास तें ज्ञान हास्योत्पादक करून दाखवितां येतें.

(५९) विनोदी मनुष्याची वस्तुस्थितीकडे पाहण्याची रीती एकच नसते; व यामुळे एकाच वस्तुस्थितीचे निरनिराळे भाग

त्याच्या दृष्टीस पडून त्याच वस्तूच्या निरनिराळ्या परंतु सर्वस्वी स्वऱ्या अशा स्वरूपाची त्यास प्रतीति होते. या निरनिराळ्या दृष्टींनी पाहतांना त्यानें आपली तर्कशक्ति अगदां ब.जूस ठेविलेली असते असें मात्र नाही. किंवा त्याच्या हेतूंत आवेश, गंभीरता अथवा सत्यप्रियता उरत नाही असेंही नाही. जें काय होतें तें एवढेंच की, अशा प्रकारचे हेतु असूनही त्याच्या विचारावर एक प्रकारची खळकरपणाची झांक येते. ज्या गोष्टी पाहून दुसऱ्या तिसऱ्या प्रकारच्या मनुष्यामध्ये क्रोध, दुःख किंवा असूया इत्यादि मनोविकार जागृत होतील, त्याच गोष्टी विनोदी मनुष्याचे नजरेस पडल्या असतां तो असें झणून भागवितो की, “ जाऊं दे, त्यांत काय आहे ! हें असें असावयाचेंच; तसें नसेल तरच आश्चर्य. आपलें नफा नुकसान त्यापासून काय होणार आहे? व त्याकरितां आपण मनःसमतेचें सुख घालवून विनाकारण तीव्र मनोद्वेगाचे आधीन कां व्हावे? व त्यांतील असबद्धता पाहून जी एक प्रकारची मौज वाटण्यासारखी आहे, तिच्या सुखास आपण काय झणून आंचवावे? किंवा अनुभवविषयाची कांय येऊन त्याशीं सहानुभूति ठेवण्यानें जे एक प्रकारचे कोमल मनोभाव जागृत होऊं शकतील, त्यांच्या प्रतीतीचा आनंद कां व्यर्थ गमवावा !” तीव्र मनोवृत्तींच्या व विनोदी मनोवृत्तींच्या मनुष्यांत फरक पडतो तो हाच. दोघांसही परिस्थिति एकच असते. व तिजपासून होणारें हिताहित वस्तुतः दोघांसही सारखेंच असतें. तथापि व्यावहारिक फायदा कोणताच नसतां एकजण आपल्या मनोविकारांच्या तीव्रतेनें करपून जातो व दुसरा आपल्या मनोविकारांच्या म्लिग्धतेमुळे सुरक्षित राहतो ; व इतकें असूनही विनोदी मनुष्याच्या हेतूंच्या आवेशास किंवा गंभीरतेस कमीपणा मुळींच येत नाही. ज्याच्यामुळे आपणास विनोदसुखाचा एक क्षण तरी अनुभवावयास सांपडला, अशा परिस्थितीविषयी तो मनांत उलट एक प्रकारची कृतज्ञताच बाळगतो.

(५०) हास्यास्पद व हास्योत्पादक या दोन स्थिति मात्र भिन्न आहेत. हास्यास्पद गोष्टींमध्य एक प्रकारचा वाईटपणा किंवा कमीपणा असतो. परंतु हास्योत्पादक गोष्टींत तसा वाईटपणा असत नाही. एकाच गोष्टीस हास्यास्पद आणि हास्योत्पादक अशी दोन अंगे असू शकतात. तीव्र मनोवृत्तीची माणसें जरी प्रसंगविशेषीं हांसतात, तरी ती बहुधा वस्तुस्थितीच्या या दोन अंगांपैकी 'हास्यास्पद' अशा अंगाकडे पाहतात, व झणून त्यांची मनोवृत्ति शुद्ध व सात्विक रहात नाही. परंतु, जीं विनोदी माणसें असतात, तीं वस्तुस्थितीच्या 'हास्योत्पादक' अंगाकडेच होतां होई पावेतो नजर देतात. व झणून त्यांस दुःख न होतां एक प्रकारचे सुखच होतें; आणि प्रसंगाप्रमाणें, वर सांगितलेल्यापैकी एक किंवा अनेक कोमल मनोविकारांचा परिणाम त्यांच्या वृत्तींत दिसून येतो. एखाद्या लहान मुलानें खोडी केली तर तीव्र मनोविकारांची आई त्याला मार देईल. परंतु, तीच तिच्या जागीं एखादी विनोदी आई असेल, तर ती स्वतः हांसेल व मुलासही हासवून त्याच्या कृतीची असंबद्धता त्याच्या नजरेस आणून देईल. वर जे निरनिराळे मनोभाव विनोदी मनोवृत्तिस सहायभूत झणून सांगितले, त्यांपैकी एकाहून अधिक जरी हजर असले, तरी त्यांचा परिणाम एकसमयावच्छेदेकरून होतो. झणजे ज्याप्रमाणें स्वरसतकांतील वादी व संवादी सूर एकाच वेळीं निघाले असतां त्यापासून संयुक्त अशा फक्त एकाच सुरेल स्वराची प्रतीति आपणास होते, त्याचप्रमाणें विनोदांत वर सांगितलेले निरनिराळे मनोभाव जागृत असतांही त्यांचा एकच परिणाम दिसून येतो व तो विनोदी हास्य हा होय. नुसतें वाईट वाटणें किंवा नुसती गम्मत वाटणें किंवा नुसता खेद होणें अशी एकेरी मनोवृत्ति लहान मुलांत व रानटी मनुष्यांत, झणजे ज्यांचें अंतःकरण विकसित झालेलें नाही अशांत, दिसून येते. परंतु विनोदासारखी मनोवृत्ति ज्यांचें हृदय विकास पावलें आहे,

अशांमध्येच दिसून येते; मग तो विकास शिक्षणामुळे असो किंवा उपजत गुणामुळे असो. या मिश्रणाची मौज हीच आहे की, कोणताहि एक मनोविकार दुसऱ्याशी विसंवादी असा नसतो, व प्रत्येकाच्या थोडथोड्या अंशाचा त्यांत समावेश असतो. हें लक्षांत घेतलें ह्यागजे मग, आपला चळी होमकुंडांत जळत असतां खदखदां हांसगारे रानटी लोक किंवा अचावचा बोलून मोठमोठ्यानें हांसगारीं व खिदळणारीं शिमग्यांतील मुलें यांच्या मनोवृत्तीस किंवा हांसण्यास विनोदी हें विशेषण कां लावूं नये; व तेंच, औषध न घेणाऱ्या एकाद्या हटवादी रोग्याची फजिती होण्यासारखें कांहीं अर्थचमत्कृतिपूर्ण व हास्यकारक असं भाषण करणाऱ्या वैद्याच्या मनोवृत्तीस किंवा हास्यास तेंच विशेषण यथार्थरीतीनें कसें लावतां येईल, हें सहज समजण्यासारखें आहे.

(५१) या सर्वांहूनही विशेषतः सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे. ती ही की, विनोदी मनुष्य हा खरा परोपकारकर्ता होय; व त्याच्या परोपकारकृतीची मौज अशी आहे की, तो स्वतः जरी एखादे वेळीं दुःखी, कष्टी अगर उदासवाणा असला, तरी तो आपलेंच दुःख उगाळीत न बसतां आपल्या विनोदशक्तीनें दुसऱ्यांवर उपकार करतो. त्याच्या स्वतःच्या हेतूंचा आवेश व गंभीरता हीं दुसऱ्यांवर होणाऱ्या उपकाराच्या मार्गांत आडवी येत नाहींत. आजपर्यंत जगांत होऊन गेलेले पुष्कळ प्रासिद्ध विनोदी लेखक व भाषणकार हे स्वतः पोक्त, विचारी, गंभीरवृत्तीचे व आवेशयुक्त असं असतांही त्यांनीं जगांतील असंख्य गोष्टींच्या हास्योत्पादक आंगाकडेच लक्ष देऊन त्याजविषयीं आपल्या लेखांनीं व भाषणांनीं सहानुभूतीच उत्पन्न केली. प्रख्यात विनोदी फ्रेंच गृहस्थ रंबेले, डॉन क्विझोट या अद्भुत व हास्यकारक कादंबरीचा कर्ता सर्व्हेट्टीस, प्रख्यात प्रहसनकार मोलियर, तसेच शोरिडिन, गोल्डस्मिथ वगैरे इंग्लिश विनोदी प्रथकार वरील सत्यसिद्धांताचीच उदाहरणे होत. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूण-

कर यांनीं आपल्या विनोदमहदाख्यायिकेंत सालील गोष्ट दिलेली आहे तीही वरील सिद्धांताचेंच समर्थन करितें:-“ जे मनुष्य सदो-दित रंगेल दिसतात व चार चौघांत आले झणजे ज्यांच्या योगानें मंडळांस करमणूक होते व जे स्वतः उल्हासवृत्ति दिसतात, त्यांची पुष्कळ वेळां वस्तुतः कशी स्थिति असते, याविषयीं पुढील गोष्ट हें एक मोठें समर्पक उदाहरण आहे. कार्लिनी नांवाचा एक मोठा विख्यात नकल्या होता. तो कांहीं दिवस पारीस शहरांत येऊन राहिला व तेथें त्याची पुष्कळ कीर्ति झाली. एके दिवशीं असें झालें कीं, वरील शहरांतील एका प्रसिद्ध वैद्याकडे एक मनुष्य आला आणि सांगू लागला कीं, वैद्यबोवा ! माझे चित्त वारंवार उदास होतें व मला कांहीं नकोसे वाटतें; व अशी वृत्ति झाली झणजे मला पराकाष्टेचा त्रास येतो. तर जेणेंकरून माझ्या जिवाला हुषारी वाटेल व माझी वृत्ति उल्हासित होत जाईल, असा कांहीं उपाय कृपा करून मला सांगा. वैद्य झणाला, बाबारे ! या तुझ्या विलक्षण रोगाला एकच औषध दिसतें. तें हें कीं, तूं एकलकोंडेपणानें न राहतां चारचौघां रंगेल मंडळांत जात जा; आणि त्यांतूनही कार्लिनी नांवाचा एक विख्यात नट येथे आला आहे, त्याच्या नकला पाहत जा. त्या पाहिल्या असतां तुझा कसलाही उदासपणा असला तरी तो पार निघून जाईल. रोगी उत्तर करतो, महाराज काय सांगावें ! ज्या कार्लिनीची तुझी एवढी तारीफ करतां, तोच खुद्द मी आहे. मी साऱ्या पारीस शहरास खो खो हांसवितों खरा, पण माझी स्वतःची स्थिति पुसाल तर माझ्यासारखा उदास व दुःखी प्राणी नसेल. ” वरील उदाहरणां-तील कार्लिनी हा फक्त नकल्या होता, झणजे स्वतः विनोद करण्याचें सामर्थ्य त्याजमध्ये होतें किंवा नाही, याविषयीं कोणी शंका काढतल. परंतु, शेरिडन हा तरी स्वतः विनोदी लेखक होता, हें प्रसिद्ध आहे. पण तो फारच थोड्या वेळां हांसत असे, असें त्याजविषयीं सांगतात.

(५२) वरील सर्व विवेचनावरून विनोदाचा मनोभावाशी कसा निकट संबंध असतो, हें दिसून येईल. विनोदवचन हें कोटी किंवा चतुरालाप याप्रमाणें बहुधा थोडक्या शब्दांत संगृहीत करतां येत नाही, मात्र शब्दरचना विस्तृत असली तरी तिजमध्ये एक प्रकारचें औचित्य हें असतेंच. द्वाणजे जरी कोटीप्रमाणें विनोदाचें सार एकेरी कल्पनेंत सहसा प्रथित असत नाही, व विनोददर्शन हें परिस्थितीचे वर्णनावर अवलंबून असल्यामुळें शब्दविस्तार हा विनोदाचा पोषकच होतो, तथापि औचित्य-विचार बरोबर पाळला गेला नाही तर हास्यरसाचा भंग किंवा अपकर्ष होण्याचा संभव असतो. सारांश किंवा मतलब एकच असून तोच अशा दोन रीतींनीं सांगतां येणें शक्य आहे कीं, स्यांपैकीं एका रीतीनें तें विनोदवचन होईल व दुसऱ्या रीतीनें तीच भाकडकथा होऊन त्यापासून हास्यनिष्पत्ति होणार नाही. हा शब्दाच्या औचित्याचा विचार कोटीस व चतुरालापास सारखाच लागू आहे; परंतु शब्दविस्तारामध्ये फरक पडण्याचें कारण हेंच कीं, कोटीमध्ये फक्त दोन पदार्थांच्या कल्पनांचा अकल्पित किंवा अनपेक्षित संबंध जोडलेला असतो, व विनोदवचनामध्ये हास्योत्पत्ति होणें ती असंबद्धतेचा प्रकार किंवा परिस्थिति ही जितकी अधिक खुलवून सांगावी तितका विनोद अधिक खुलतो. कोटीचें पर्यवसान एकेरी कल्पनेंत होत असल्यामुळें तिचा शब्दविस्तार फार होत नाही. नाटकांतून किंवा विनोदी कादंबऱ्यांतून कित्येक वेळां सर्व प्रवेशाच्या प्रवेश किंवा पॅरेप्राफच्या पॅरेप्राफ वास्तविक एकाच विनोदी कल्पनेच्या उद्भेदास आवश्यक असतात. हें प्रसिद्धच आहे. समजुतीचा घोटाळा, किंवा लोकविपरीत मनुष्यस्वभावदर्शन वगैरे विभावस्थलांच्या योगानें हास्यरसास उद्दीपन आणावयाचें असल्यास विनोदवचन थोड्याशा शब्दांनीं मांडणें शक्य नसतें. एवढेंच नव्हे, तर अशा वेळीं जितका शब्दविस्तार जास्त तितका विनोद अधिक खुलेल, हें उघड आहे.

(५३) कोटीप्रमाणेंच विनोदवचनाची आमची कल्पना काय आहे हें दाखविण्याकरितां खालील एक दोन उदाहरणें पुरीं होतील.

(१) उष्टानां च गृहे लग्नं गर्दभाः शांतिपाठकाः ।

परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपं अहो ध्वनिः ॥

उंटाच्या घरीं लग्न निघालें तेव्हां शांतिपाठकांचें काम कोणाकडे गेलें!—तर गाढवाकडे. मग ते एकमेकांची स्तुति करूं लागले; एक ह्मणतो “ काय हो, किती हें सुंदर रूप ! ” तर दुसरा ह्मणतो “ काय हो, किती हा सुंदर व गोड तरी तुमचा आवाज ! ”

(२) निर्मित्सुः सुदतीमजो विरचिते वक्रे शशिभ्रांतितः

कोशीभूतनिजांबुजासनमधिष्ठातुं न शक्तो विधिः ।

मध्यं विस्मृतवान् कुचौ च कठिनौ पीनौ नितंबौ कचान्

वक्रान् निर्मितवान् मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां चेतसि ॥

याचा अर्थ—‘ब्रह्मदेवानें या सुदतीस जेव्हां निर्माण केली, त्या वेळेस प्रथम मुख बनाविलें. त्या योगानें कमलांना चंद्रोदय झाला असें वाटून तीं मिटूं लागलीं. परंतु कमल हेंच पडलें ब्रह्मदेवाचें आसन व त्या आसनाचा संकोच होऊं लागल्या कारणानें त्याला त्यावर बसतां येईनासें झालें. तेव्हां गडबडीनें बाकीची देहरचना करितांना स्तन व नितंब हे कठिण व स्थूल असेच ओबडधोबड राहिले गेले. केंस कुरळ व वांकडे होते ते सरळ करावयाला झालेंच नाहीं. आणि कंबर करावयाची ती तर तो मुळींच विसरून गेला. तात्पर्य काय की, स्वस्थपणा असावा तेव्हांच कांहीं गोष्ट झाली तरी करावयाला घुचते. घाईघाईनें केलेलीं कामें हीं अशींच व्हावयाचीं!’ या ठिकाणीं सकृद्दर्शनीं देहरचनेस गडबड होऊन ती नीट झाली नाहीं असें बोलण्याची ऐट असून या

देहरचनेत जीं दोषस्थळें ह्यणून दाखविलीं तीं खरोखर सौन्दर्य-
स्थळें आहेत व सौन्दर्य वर्णन करण्याचाच कवीचा हेतू आहे.
आणि या अर्थचमत्कृतीचा शेवट "मतिः स्फुरति हि स्वस्थे नृणां
चेतसि" या व्याजनिदात्मक विनोदपूर्ण वचनांत आहे. कै०
विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी विनोद व महादाख्यायिका या
सदराखाली ज्या हास्यरसपर लहानमोठ्या गोष्टी दिल्या आहेत,
त्यांत आमच्यामते विनोदवचनार्थां उदाहरणें पुष्कळ आहेत.

भाग ४ था.

हास्यरस.

(५४) हास्यरस-येथवर सुभाषित, श्लेष, कोटि किंवा चतुरालाप, व विनोदवचन यांजविपर्यां थोडेवहुत विवेचन करण्यांत आले. आतां यापुढें या सर्वांचा मूलाधार जो हास्यरस त्याचें विवेचन करण्याचें आह्मी योजिलें आहे. कारण वरील सर्व प्रकारांची मीमांसा हास्यरसाचा विचार केल्याशिवाय परिपूर्ण होणार नाही. इंग्रजी साहित्यग्रंथांत हास्याचें ' रस ' या दृष्टीनें विवेचन नाही. हास्यरसाचें पद्धतशीर विवेचन संस्कृत साहित्यशास्त्रांतच आहे. इतर रसांच्या मानानें याकडे जरा कमी लक्ष दिलें आहे. तथापि इतर रसांप्रमाणें याचीं अंगें उपांगें, भाव, विभाव वगैरे सर्व कांहीं दिलेले आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांनीं हास्यरसावर 'पुष्प'त्वाचा अध्यारोप केलेला आहे. त्याचा वर्ग 'श्वेत' कल्पिलेला असून 'प्रमथ' नांवाची देवता या रसावर अधिराज्य करिते, असा साहित्यशास्त्रकारांचा एक संकेत आहे. हास्यरसाचा स्थायिभाव 'हास' हा आहे. त्याचा विभाव ह्मणजे उत्पात्तिकारण वस्तुमात्रांतील 'विकार किंवा विपरीतत्व किंवा व्यंगदर्शन, परचेष्टानुकरण, असंबद्ध प्रलाप, पौरोभाग्य' (फाजिलपणा) वगैरे असून, ओंठ, नाक व कपोलप्रांत यांचें स्पंदन होणें, दृष्टीचा व्याकोश होणें, पोटा धरून हांसणें वगैरे त्याचे 'अनुभाव' आहेत. तसेंच अवहित्या ह्मणजे अर्थगोपन, आलस्य, निद्रा, तंद्रा, स्वप्न वगैरे हास्याचे व्यभिचारिभाव मानि-

लेले आहेत. हास्य दोन प्रकारचें आहे. एक आत्मस्थ व दुसरें परस्थ. ज्या वेळीं मनुष्य स्वतः हांसतो, त्यावेळीं त्यास 'आत्मस्थ हास' म्हणतात, व ज्या वेळीं दुसऱ्यास तो हांसवितो त्या वेळीं त्यास 'परस्थ हास' असें म्हणतात. हास्याचे दुसरे रीतीनें सहा भेद केलेले आहेत, ते असेः— १ स्मित, २ हसित, ३ विहसित, ४ उपहसित, ५ अपहसित, ६ अतिहसित. परकीं स्मित व हसित हे प्रकार श्रेष्ठ लोकांना योग्य आहेत; विहसित व उपहसित हे मध्यम प्रकारचे मानले असून ते मध्यम दर्जाचे लोकांना युक्त आहेत; व अपहसित व अतिहसित हे दोन प्रकारचे हास अधम मानिलेले आहेत. साहित्यशास्त्रांत या प्रत्येक प्रकारच्या हासाचें निरनिराळें वर्णन दिलें आहे. ते असेः—जेव्हां गालास किंचित् फुगवटी येते, नयन किंचित् विकास पावतात, खालचा ओठ किंचित् स्फुरण पावतो, दंतपक्ति दिमून येत नाहीं. दृष्टि किंचित् कटाक्षयुक्त होते आणि या सर्वांमुळे चेहऱ्यास एक प्रकारचें माधुर्य येतें, अशा हासास स्मित म्हणतात. ज्या हासामुळे डोळे, तोंड व गाल हे उत्फुल्ल म्हणजे फुललेले दिसतात व दंतपक्ति किंचित् दृष्टीस पडते, तेव्हां त्यास हसित ही संज्ञा आहे. विहसितामध्ये हास्यक्रिया सशब्द होते म्हणजे ऐकूं येते, व डोळे किंचित् आकुंचित होतात. उपहसितामध्ये नाकपुड्या उत्फुल्ल होतात—म्हणजे फुगतात, व डोकें व खांदे निकुंचित होऊन दृष्टि किंचित् 'जिह्व' (वक्र) होते. ज्या हासामुळे दृष्टि 'साश्रु' होते, म्हणजे डोळ्यांत पाणी उभे राहतें, व डोकें आणि खांदे हे स्पष्ट हालतात, त्यास अपहसित असे म्हणतात. व अतिहसितांत हास्याचे सर्व परिणाम अतिशयच स्फुट होतात, म्हणजे डोळे पाण्यानें भरून जातात व मनुष्य पोटा * धरधरून हांसतो. हास्याचे अभिनयास योग्य दृष्टि

* Laughter holding both his sides.

झटली झणजे ' हास्या ' या नांवाची आहे. असें नाट्यशास्त्रांत सांगितले आहे.

हास्यरसाची संस्कृत वाङ्मयांतील उदाहरणे मुख्यतः भाण व प्रहसन या नाटकांचे प्रकारांत दिसून येतात. पैकीं भाणामध्ये हस्य हा प्रधान रस नसतो; तथापि विट वगैरे पात्रांच्या ' निपुण ' भाषण, वरून व ' धूर्त ' चरित्रासारख्या मौजेच्या वृत्तां-तांतून हास्यरस प्रगट होतो. प्रहसनांत मात्र हास्यरस हाच प्रधान असतो. व तो ' पाषंड ' ' कुट्टीनी ' (कुट्टीण) वगैरे प्रकारच्या नीच पात्रांच्या भाषणांतून प्रकट होतो. अव्वल दर्जांच्या नाटकांतून किंवा प्रकरणांतूनही हास्यरस आढळत नाही असें नाही. परंतु तो त्या ठिकाणीं गौण रूपानें वसत असून विदूषक, शकार वगैरे कनिष्ठ प्रतीच्या पात्रांचे भाषणांत असतो, व त्याचें कार्य शृंगारादिक मुख्य रसांचा परिपोष करण्याचें असतें असें साहित्यशास्त्रकार मानितात.

(५५) साहित्यशास्त्रकारांनीं हास्यरसाचें वर्णन करितांनां जीं उदाहरणे दिलेलीं आहेत, तीं त्या वर्गांतील उत्तम किंवा मासलेवाईक अशा समजुतीनेंच दिलेलीं असल्यामुळे, त्यावरून उत्तम प्रकारच्या हास्यरसाच्या स्वरूपाची त्यांची कल्पना काय होती हें त्याजवरून कळून येण्यासारखें आहे, झणून कांहीं खालीं देतो. साहित्य-दर्पणांत हास्यरसाचें उदाहरण झणून खालील श्लोक दिलेला आहे :—

गुरोर्गिरः पंच दिनान्यधीत्य वेदांतशास्त्राणि दिनत्रयं च
अमी समाघ्राय च तर्कवादान् समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः॥

“ हे पहा आले कुक्कुटाचार्य ! यांनीं काय झणे गुरूजवळ पांच दिवस अभ्यास केला आहे, वेदांतशास्त्र संबंध तीन दिवस चालले आहे व तर्कवादाचा तर, ज्याप्रमाणें फुलाचा दुरून वास

घेतात त्याप्रमाणें, वास घेतलेला आहे. ” रसगंगाधारंत खालील उदाहरण आहे:-

श्रीतातपादैर्विहिते निबंधे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा
अंगं गवां पूर्वं महो पवित्रं न वा कथं रासभर्षपत्न्याः ॥

“ आमच्या वडिलांनी केलेल्या ग्रंथांत एक नूतन कोटी दिलेली आहे, ती अशी:-आजपर्यंत गाईचें अंग पवित्र मानित असत; पण ‘ रासभर्षपत्नी ’ अर्थात् गाढवी इचेंही अंग पवित्र कां मानूं नये ? ” खालील उदाहरण काव्यप्रकाशातील आहे:-

आकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या

मंत्रांभसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

तारस्वनं प्रतितथूत्कमदात्प्रहारं

हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥

याचें तात्पर्य:-विष्णुशर्मा नांवाच्या दुराचारी विद्वान् ब्राह्मणाची कोणी एक मनुष्य थडा करितांना ह्मणतो:- “ काय गंमत आहे पहा. विष्णुशर्मा हायरे हाय असें ह्मणून रडत होता, व तोंडानें ह्मणत होता कीं, ज्या माझ्या डोक्यावर आपोहिष्ठादि मंत्रांनीं पवित्र केलेले तीर्थोदकाचे थेंब प्रत्येक शब्दागणिक पडले, अशा या सुसंस्कृत मस्तकावर या वेश्येनं आपल्या अपवित्र हाताची मूठ वळून आवाज निघण्यासारखे दणके कीं हो दिले ! ” मंदारमरंदचंपूमध्ये खालील उदाहरणें दिलेली आहेत:-

“ लेखिनीं इत इतो विलोकयन् कुत्र कुत्र न जगाम

पद्मभूः ।

तां पुनः श्रवणसीमसंगतां प्राप्य नम्रवदनः स्मितं

दधौ ” ॥

‘कानावर ठेवली लेखणी आणि इकडे तिकडे खूप हुडकू लागला, आणि शेवटी पाहतो तो ती कानावरच मिळाली; असें पाहून मान खाली घातली व त्याला हसू आले. ’ तसेंच सुभाषितरत्नभांडागारामध्ये जीं हास्यगसार्ची उदाहरणे दिलेली आहेत, त्यांतील कांहीं निवडक अशीं खाली देतो:-

जिव्हायाःच्छेदनं नास्ति न तालुपतनाद्भयं
निर्विशेषेण वक्तव्यं निर्लज्जः कोन पंडितः ॥

“ जीभ तुटून पडत नाही, डोकें फुटत नाही, मग वाटेल तें बोलण्यास काय हरकत आहे ! निर्लज्जास पंडित बनण्यास उशीर काय ? ”

परान्नं प्राप्य दुर्वुद्धे मा प्राणेषु दयां कुरु
दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥

याचा अर्थ सर्वास माहित आहेच, तो लिहिण्याचें कारण नाही.

पूर्वं चेटी ततो वेटी पश्चात् भवति कुट्टिनी
सर्वोपायपरिभ्रष्टा वेश्या भवति तापसी ॥

हाही श्लोक बहुधा सर्वास माहित आहेच.

सामगायनपूतं मे नोच्छिष्टमधरं कुरु
उत्कंठितासि चेत् भद्रे वामं कर्णं दशस्व मे ।

कोणी एक वेदाभ्यासजड व अरसिक असा भट एका प्रमदेस ह्मणतो :- “ हे भद्रे ! हे माझे ओठ सामवेदाचें गायन करकरून पावित्र होऊन बसलेले आहेत. त्यांना कां बरें उगाच उष्टे करितेस ! तुझ्या ओठांना राहवत नसेलच तर हा माझा डावा कान चाव कसा. ”

बिळाद्धर्हिर्विलस्यांतःस्थितमार्जारसर्पयोः

मध्ये चाखुरिवाभाति पत्नीद्वययुतो नरः ॥

“ बिळांत सांप आणि बिळावाहेर मांजर अशा या संक्रांत सांपडलेल्या उंदराप्रमाणे दोन बायकांच्या दादल्याची गत होते. ”

सदा वक्रः सदा क्रूरः सदा पूजामपेक्षते

कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥

“ जांबई ह्मणजे दहावा ग्रहच आहे. तो सदा वक्र व क्रूर असून वसल्या उठल्या त्याची पूजा करावयास पाहिजे. बरे, इतके असूनही तो ‘कन्या’ राशीहून कधी सुटत नाही तो नाहीच. ”

उपभुक्तखदिरवीटकजनिताधररागरंगभंगभयात्

पितरि मृतेऽपि हि वेश्या रेदिति हा तात तातेति ॥

“ वेश्येचा बाप जरी मेला असला तरी हे ‘पित्या’ असे ह्मणून ती कधीही शोक करावयाची नाही. तर हे ‘ताता’ असेच ह्मणेल. कारण पित्या यांतील प हा वर्ण ओष्ठ्य आहे व तो उच्चारला तर विडा खाऊन ओठाला आलेली लाली ओठावर ओठ घासून कदाचित् नाहीशी व्हावयाची ! तेच हे ताता असे ह्मटले ह्मणजे तशी भीति रहात नाही. कारण त हा वर्ण दंत्य आहे व तो उच्चारतांना ओठ मिटण्याचा संभव नाही. ”

श्रमणः श्रावकवध्वाः सुरतविधौ दशति नाघरं दत्तं

मदिराक्षि मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥

कोणी एक विनोदी गृहस्थ श्रावक-पंथी मनुष्याची (ह्मणजे अहिंसा हाच परम धर्म मानल्यामुळे मांसभक्षण निषिद्ध समजणा-

च्याची) थटा करून ह्मणतो :—श्रावक हा प्रेमप्रसंगीही स्त्रीचें चुंबन घेत नाही; कारण ओंठास दांत लागल्यानें कदाचिन् मांसभक्षणाचा दोष लागवयाचा !

आपांडुगः शिरसिनास्त्रिवली कंगोले
दंतावलिर्विगलिता न च मे विषादः ।
एणीदृशो युवतयः पथि मां विलोक्य
तातेति भाषणपगः खलु वज्रपातः ॥

कोणी एक रंगेल वृद्ध मनुष्य ह्मणतो :—“ काय करावें ! डोक्याचे केंस पांढरे झाले, गालावर मुरकुत्या आल्या, दांत पडले, परंतु या सर्वांचें मला कांहीं वाईट वाटत नाही. परंतु रस्त्यानें चाललों असतां हरिणनयना तरुण स्त्रिया-द्वातारे बाचा कुठें चाललां !—ह्मणून विचारतात, त्याचें दुःख काय सांगूं ! डोक्यावर वज्रप्रहार झाल्यसारखा वाटतो हो ! ”

(५६) हास्यरसाचा परामर्ष संस्कृत साहित्यशास्त्रांत घेतलेला आहे. तथापि इतर रसाच्या मानानें पाहतां या रसास कमी महत्त्व दिलें आहे. संस्कृत वाङ्मयांत सर्व भर बहुधा शृंगाररसावर व जुन्या मराठी वाङ्मयांत सर्व भर शांतरसावर. संस्कृतांत काव्य आणि शृंगार यांची बहुधा समव्याप्ति आहे, असेंच द्वाटलें तरी चाळेल. नवरसांच्या अनुक्रमांत शृंगार हा प्रथमपदीं विराजामान झालेला आहे, व साहित्यशास्त्रांत दिलेला सर्व रसांचा अनुक्रम केवळ महत्वाचे दृष्टीनेंच दिलेला आहे असें ह्मणण्यास जरी सचळ आधार नाही, तरी पण हें जें शृंगाररसास प्रथम पद मिळालें आहे तें केवळ यदृच्छेनेंच मिळालें असेल असें नाही^१. सुभाषितरत्नभांडागारांत संस्कृत वाङ्मयांतोळ सर्व

१ ज्ञाता जो सरसाबला नवरसां माझारि शृंगारसा.

(नलदमयंती) रघुनाथ पंडित.

तन्हेच्या पद्यांचा यथाप्रमाण समावेश केलेला आहे असें घेऊन चालले असतां शृंगाराच्या महत्त्वाची कल्पना येते. भांडागारांत शृंगाररसास अंगें व उपांगें मिळून सुमारे १८८ पृष्ठें व हजारों पद्ये दिलेली आहेत. परंतु तेंच हास्यरसास फक्त ५६ श्लोकांत रजा मिळाली आहे, वीररसास ५१ व करुणास ४१ श्लोक दिलेले आहेत. यावरून शृंगारास दिलेले फाजील महत्त्व दिसून येईल. शृंगाररसास प्रधान रस मानण्याची प्रवृत्ति इतकी कांहीं वाढलेली आहे कीं, “ स एवैको रसः ” या श्रुतिवचनाचा अर्थ साहित्यशास्त्रदृष्ट्या लावतांना नानाविध रसांचा लय एकाच रसांत झाला पाहिजे असें प्रथमतः ठरवून तो एक रस झणजे शृंगारच असा या श्रुतीचा भावार्थ आहे, असेंही किलेकांनीं सुचविले आहे. मात्र शृंगाररसांत इतर रसांचा लय सरोखर कसा होऊं शकेल हें सयुक्तिक रीतीनें कोठें दाखविले आहे असें आढळून येत नाही. आतां कित्येक लोक असें झणतील कीं, मानदसृष्टीची परंपरा चालण्यास रतिभाव हा अवश्य आहे, व रतिभाव हा ज्याचा स्थायिभाव आहे असा रस शृंगार; यावरूनच शृंगारास प्रथम पद आलें पाहिजे. परंतु ही कोटि व्यर्थ होय. कारण मानव सृष्टीची परंपरा चालण्यास झणजे प्रजोत्पत्ति होण्यास जसा रतिभाव अवश्य आहे, त्याचप्रमाणे प्रजासंरक्षणास ‘वात्सल्य’ भाव अवश्य पाहिजे. प्रजोत्पत्ति होऊनही प्रजासंगोपन न होईल तर सृष्टिपरंपरा चालणारच नाही. प्रजापरिपालनाचें महत्कार्य सिद्ध होण्यास रतिभावाची कांहींच मदत होऊं शकत नाही. एवढेंच नव्हे तर स्त्रीपुरुषविषयक प्रीतीपासून क्वचित् अपत्यलालसेला विरोधही होतो. परंतु

१ Prof. Drummond's Ascent of man या पुस्तकांत या मुद्याची उत्तम तन्हेची चर्चा केलेली आहे.

२ या संबधानें फ्रान्स वगैरे देशांत किती अनर्थ होतात व लोकसंख्येचे वाढीसही कसा धक्का बसला आहे हें प्रसिद्धच आहे.

एकंदरीने अपत्यप्रेम किंवा वात्सल्य हेंच अधिक बलवत्तर होऊन त्याचे योगानें सृष्टिक्रम चालण्यास मुख्य मदत होते. या दृष्टीने पाहतां वत्सलरसास शृंगाराहून अधिक महत्त्व येतें; व त्याचा समावेश कित्येकांनीं दशम स्थानीं जो केला आहे तो त्याहून अलीकडे करावा लागेल. इतर कित्येकांचे मते शृंगारास प्रथम स्थान दिलें आहे त्याचें कारण असें कीं, तो सर्व सजीव सृष्टीला साधारण असा आहे; हास्यरसासारखा फक्त मनुष्यप्राण्यासच दिलेला नाही. परंतु रसाचें महत्त्व सर्व सजीव सृष्टीसंबंधानें पाहावयाचें नाही, तर त्या सर्व सजीव सृष्टीमध्ये अग्रस्थानीं विराजमान झालेला जो मनुष्यप्राणी त्याचे संबंधानें ठरवावयाचें असतें. उदाहरणार्थ, हास्यरस हा बहुधा फक्त मनुष्यजातीसच दिलेला आहे, इतर प्राण्यांस दिलेला नाही. व ज्याप्रमाणें इतर सृष्टीस वगळून मनुष्यास दिलेली बुद्धि ही श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें त्याच कारणांकरितां हास्यरस हाही श्रेष्ठ मानावा लागतो; व सर्वसाधारण असा जो शृंगार त्यास कमी दर्जाचें स्थान येतें. रसविचार किंवा साहित्यशास्त्र हीं जर फक्त मानवी प्राण्यांनींच केलेलीं आहेत व त्यांनांच जर त्यांचा आस्वाद घेतां येतो, तर फक्त त्यांचे ठायींच असणारा अनन्यसाधारण असा जो हास्यरस त्यासच त्या रसविचारांत किंवा साहित्यशास्त्रांत अग्रस्थान देण्याचें कोणीं मनांत आणलें तर तें अगदींच वावगें होणार नाही. दुसराही एक आक्षेप आहे तो असा कीं, मनुष्यमात्राचे रचनेत शृंगाररससंबंधीं जसें विवक्षित व प्रगट इंद्रिय असतें, तसें इतर रसासंबंधीं अशा प्रकारचें इंद्रिय मानवशरीररचनेत नाही, व ह्मणून शृंगाररस इतरांहून श्रेष्ठ, याही कोटींत काहीं अर्थ नाही. मन हें एक मानवी इंद्रियच आहे. एवढेच नव्हे तर तें सर्वांत श्रेष्ठ इंद्रिय आहे, व त्यासच हास्यरसाचें इंद्रिय ह्मणतां येईल. “आहारनिद्राभयमैधुनं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां ” इ. या सर्वमान्य वचनांत इतर सर्व इंद्रियांचे क्रियेपेक्षां मन हें जें इंद्रिय,

त्यासंबंधीच्या क्रियेस अधिक महत्त्व दिलेलें आहे हें उघड दिसतें. दुसऱ्या एका बाजूनें विचार करितांना असें दिसून येईल कीं, शृंगाराचा अनुभव मनुष्यमात्रास फक्त नियमित काळपर्यंत घेतां येतो. परंतु हास्यप्रमुख इतर कित्येक रसांच्या अनुभवाची जीविताशीं व्याप्ति अधिक आहे. नळ किंवा दहा रसांत जर सरोखरच महत्त्वाचे दृष्टीनें अनुक्रम लावावयाचा असेल, तर हास्य व करुण हे रस प्रथम येतील; त्यानंतर वीररस येईल, नंतर वत्सलरस, त्यानंतर शृंगार, व त्यानंतर अद्भुत, रौद्र, वीभत्स, भयानक वगैरे येतील. मनुष्यमात्राचे जीवितक्रमांत येणाऱ्या भावजागृतीचे प्रसंगाचे दृष्टीनें पहा, किंवा त्याला होणाऱ्या आनंदाचे किंवा उपयोगाचे दृष्टीनें पहा, हास्य, करुण व वीर या तीनही रसांस शृंगारापेक्षां अधिक महत्त्व येईल. कारण हास्य व शोक यांतच बहुधा मनुष्यमात्राचा अनुभव वांटून गेलेला असतो. ज्यापासून आनंद उत्पन्न होईल अशा वस्तू भिळविणें व ज्यापासून दुःख उत्पन्न होईल अशा गोष्टी टाळणें यांतच मनुष्यमात्राची सर्व प्रवृत्ति गुंग होऊन गेलेली असते; व ही प्रवृत्ति विजयी होण्यास ज्याचा स्थायिभाव 'उत्साह' आहे अशा वीररसाची नेहमीं मदत लागते. सुख किंवा आनंद व्हावा, हास्याच्या अनेक प्रकारांपैकी कोणतें तरी एखादे प्रकारचें हास्य उत्पन्न व्हावें, व दुःख किंवा करुणरसानुभव टळावा, याकरितां मनुष्यप्राणी सदैव उद्योग करित असतो; व या दोन्हीही गोष्टी साधण्याचा त्यास वीररसाचा अनुभव प्रथम घ्यावा लागतो—ह्मणजे अंगीं उत्साह आणावा लागतो. वीररस केवळ योद्धे लोक किंवा समरांगणावरील लढाई यांसच लागू आहे असें नाहीं, तर नेहमींच्या व्यवहारामध्ये सुद्धां वीररसाचा आविर्भाव मनुष्यमात्रामध्ये दिसून येतो. शृंगाररसास्वाद फक्त आयुष्याच्या कांहीं स्थितींतच घेतां येतो. तशी करुण व हास्य यांची गोष्ट नाहीं. उदाहरणार्थ, शृंगाररसात्मक काव्याची गोडी मनुष्याचे बाळपणी किंवा वृद्धपणी

घेतां येत नाही. शृंगारिक मनोभावांची जागृति फक्त तरुणपणांच होऊं शकते; व भावजागृति जोंपर्यंत हृदयांत होऊं शकते, तोंपर्यंतच तत्संबंधीं रसांची गोडी अनुभविण्यास मनुष्य पात्र असतो. करुण व हास्य रस यांचा अनुभव मात्र मनुष्याच्या तीनही स्थितींत-द्वयजे बाळपण, तरुण्य व वृद्धावस्था यांमध्ये घेतां येतो. लहान मुलें हास्यरसात्मक गोष्टी वाचून हंसतात व करुणरसात्मक गोष्टी वाचून रडतात हें आपण नेहमीं पाहतों. वृद्ध मनुष्यें करुणरसास तर अत्यंत प्रवण असतातच, परंतु आनंदी व थट्टेबाज असे ह्यातारेही पुष्कळ असतात. भयानक, रौद्र, अद्भुत वगैरे रसांचा अनुभव घेण्यास वरील प्रकारच्या मर्यादा नाहीत; परंतु त्या रसांचा अनुभव फार काचित् प्रसंगीं येतो. परंतु हास्य व करुण रस यांचा अनुभव बहुधा पावलो-पावलीं येतो असें ह्यणण्यास हरकत नाही. या रसांचा अंमल लहान थोर, श्रीमान् गरीब व सर्व वयाच्या व सर्व स्थितीच्या लोकांवर कायमचा असतो. करुण व हास्य या रसांमध्येही साक्षेप दृष्टीनें पाहिलें तर करुणरसापेक्षां हास्यरसाचाच अनुभव मनुष्यास अधिक येतो. करुणरसानें हृदय आर्द्र होण्यास कांहीं विवक्षित इयत्तेची हानीच व्हावी लागते; व ती हानि स्वतःस प्रिय अशा वस्तूतीच व्हावी लागते. दुसऱ्याची हानि पाहूनही वाईट वाटणारे लोक जगांत असतात, परंतु अशा रीतीनें आत्मौपम्यबुद्धि ज्यांमध्ये प्रगट झाली आहे असे लोक जगांत फार थोडे असतात, हें कोणीहि कबूल करील. परंतु हास्याची गोष्ट तशी नाही. निरनिराळ्या वस्तूंतिल एक प्रकारची असंबद्धता पाहण्यानें हास्यरसाची उत्पत्ति होते. ही असंबद्धता जगांत बहुधा पावलोपावलीं दृष्टीस पडते, व ती स्वविषयक असली किंवा परविषयक असली तरीही मनुष्यास गममत वाटल्याशिवाय राहत नाही. अशा रीतीनें विचार करितां हास्यरसास हल्लीं दिलें जात आहे त्याहून अधिक महत्त्व असावें असें कोणीही कबूल करील.

(५७) हास्यरसाची मीमांसा करितांना त्या रसाचे विभावां-
विषयांची चर्चा केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. विभाव या शब्दाचा
अर्थ 'कारण' असा स्थूलमानानें करितां येईल. परंतु हे कारण
द्वागजे उत्पात्तिकारण किंवा उद्दीपनपर प्रसंग. मूल मानसिक
कारण एकच असतां प्रसंग अगर वस्तुस्थिति या स्वरूपाचीं दुय्यम
कारणें अनेक असतात; व या दुय्यम-कारणांसच विभाव असें
आपण ह्मणूं. विभाव या शब्दाची व्याख्या रसगंगाधरांत
“ स्थायिभावानां लोके तत्तत्रायकगतानां यानि आलम्बनतया
उद्दीपनतया वा कारणत्वेन प्रसिद्धानि तान्यन्येषु काव्यनाट्ययोः
व्यज्यमानेषु विभावशब्देन व्यपदिश्यन्ते ” अशी केलेली आहे.
अर्थचमत्कृतीचे व वस्तुस्थितीचे जे अनंत प्रकार किंवा प्रसंग
हास्यरसास उद्दीपक होतात, त्यांस हास्यरसाचे ' विभाव ' असें
ह्मणतां येईल. पदार्थ अगणित आहेत व यदृच्छेने त्यांच्या जशा
अगणित घटना होऊं शकतात, त्याचप्रमाणें मनुष्यास कल्पना-
बलानेही अगणित घटना बनवितां येतात. मनुष्यांच्या उत्पात्ति-
पासून आजपर्यंत तीं हासत आलीं आहेत; तरी जी पदार्थघटना
त्यांच्या हास्याचें उद्दीपनकारण काल झाली तीच तंतोतंत आज
होईल, किंवा आज ज्या पदार्थघटनेमुळे मनुष्यास हंसें आलें,
तीच तंतोतंत त्यांच्या हास्याचें उद्दीपनकारण उद्यां होईलच, असें
संभवत नाही. अर्थात् हीं कारणें प्रत्यहीं व प्रतिक्षणीं भिन्न
असणार; व ह्मणूनच आह्मी त्यांस अगणित ह्मणतो. तथापि
या पदार्थघटना जरी अगणित आहेत, तरी निरनिराळ्या विभा-
वांत जो सारखवटपणा दिसून येतो, त्यामुळे त्यांच्या जाति किंवा
त्यांचे गण हे ठरवितां येतात. मागे हास्यरसाचा विचार
करितांना विकृतांगवेश, विकृतचेष्टा, परचेष्टानुकरण, असंबद्ध
प्रलाप, पौरोभाग्य वगैरे त्यांचे विभाव ह्मणून सांगण्यांत आलेच
आहेत; अर्थात् हे विभावांचे वर्ग किंवा गण होत. व ते तेथे
केवळ उपलक्षण ह्मणून सांगितलेले आहेत. साधारण प्रमुख

जाति खालील होत :- १ वस्तूंचे नूतनत्व किंवा अपरिचिन्नत्व ; ह्मणजे कोणतीही एक वस्तु अगर दोन वस्तूंचा संबंध नवीनच असा किंवा पूर्वी न अनुभविलेल्या अशा रीतीने दृष्टीस पडणे. २ वस्तुस्वरूपविकृति ; ह्मणजे चांगली वस्तु तात्पुरती वाईट दिसणे. ३ शरीर वगैरेंची कांहीं नियमित इयत्तरयंतची कुरूपता. ४ नीतिदृष्ट्या मनुष्यस्वभावाची कुरूपता (यांत फक्त कित्येक लहानसहान दुर्गुणांचा समावेश होतो.) ५ अपवाददर्शन ; ह्म० नेहमी वस्तुसंबंधांत किंवा वस्तुस्वरूपांत जो नियम किंवा जी शिस्त दिसावयाची, तिला अपवादभूत असा प्रकार होणे. ६ सचेतन प्राण्यासंबंधानें व विशेषतः मनुष्यप्राण्यासंबंधानें शिष्ट-संमत असा मानलेला जो संप्रदाय त्याचें उल्लंघन. ७ प्राणि-मात्राच्या अगदीं धुल्लक आपत्ति. ८ समाजानें भाषणांत न आणण्याच्या व असम्य ह्मणून ठरविलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करणे. ९ मिथ्याभियोग ; ह्मणजे जो अधिकार आपणांस नाही, तो आपल्या आंगीं आहे असें दर्शविण्याचा प्रयत्न उघडकीस येणे. १० विशेष प्रकारचें अज्ञान किंवा बुद्धिमांथ. ११ विशेष प्रकारचा मनाचा भोळेपणा किंवा कोंवळेपणा. १२ सर्व प्रकारचें अतिशयत्व ; ह्मणजे कोणताहि गोष्ट सीमेबाहेर जाणे किंवा तिचा कडेलोट होणे. १३ सव्याज किंवा साकूत असें भाषण ; ह्मणजे विशेष हेतु अगर अभिप्राय असतांना तो छपविण्याचे उद्देशानें केलेलें, किंवा विशेष हेतु किंवा अभिप्राय नसतांना तो असल्याचा आभास उत्पन्न करण्यासारखें बोलणे. १४ पदार्थाप्रमाणें शब्दांचे विपरीत संबंध दाखविणे. १५ मिथ्यासाम्यदर्शन व मिथ्याविरोधदर्शन. १६ जडबुद्धि व तीव्रबुद्धि यांचा यदृच्छया-गत विरोध. १७ समजुतीचा घोटाळा. १८ विमनस्कता किंवा शुद्धांतील वेशुद्धि. १९ परचेष्टानुकरण, इत्यादि.*

* तत्त्ववेत्ता लोक याचे मताप्रमाणें wit ह्मणजे कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाव खालील आहेत :-

- (1) Metaphors. (2) Similitudes. (3) Allegories. (4) Enigmas. (5) Mottos. (6) Parables. (7) Fables. (8) Dreams. (9) Visions. (10) Dramatic writings.

(11) Burlesque. (12) Generally all methods of allusion.

दुसरा एक इंग्लिश ग्रंथकार Leigh Hunt ली हंट याचे मताप्रमाणें wit कोटीचे प्रकार व हास्याचे विभाव खालीलप्रमाणें आहेत :—(1) Direct Simile. (2) The metaphor. (3) Poetical process or the leap to a conclusion or the omission of intermediate particulars in order to bring the two ends of a thought or circumstance together. (4) Irony. (5) Burlesque or pure mockery. (6) Parody. (7) Exaggeration or ultra-continuity and exaggeration in general (i. e. 1 Easiness and flow of extravagance. 2 Laudatory exaggeration. 3 Spirit of continuity. 4 Understood dulness. 5 Contempt expressed for one person by praise of another. 6 Extravagant imputation against a character. 7 Subtle and confounding contradiction of appearances. 8 Contemptuous mimicry. 9 Forced rhyme. 10 Ludicrous panegyric and climax. 11 Ludicrous association of ideas and aspect of solemnity. 12 Burdens of songs. 13 Pleasant bit of a superfluous information. 14 puns 15 Macaronic verses. (8) Cross purposes or contradictory intentions mistaken by their entertainers for intentional ones. (9) Unconscious absurdity in man's character apart from mere circumstance. (10) Conscious humours indulged. (11) Humours of nations and classes. वर्गीकरणाचे तत्त्वानें पाहतां या वर्गीकरणांत बराच घोटाळा आहे असें पाहणारास तेव्हांच दिसून येईल.

(५८) या विभावांसंबंधाने विचार करितांना साधारणतः असे एक विधान करितां येईल कीं, काव्यामध्ये जे दोषां मानिले जातात, ते सर्व हास्यरसाचे विभाव होऊं शकतात. याचे

† काव्यदोष खालील कारिकेत सांगितलेले आहेत:—

दुष्टं पदं श्रुतिकृद् च्युतसंस्कृत्यमप्रयुक्तमसमर्थं
निहतार्थमनु चेतार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलं ॥

सदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयर्थमथ भवेत्किष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्ध मतिकृत्समासगतमेव ॥

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुपधिसर्गं विसंधि हतवृत्तं

न्यूनाधिककथितपदं पतत्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥

अर्थांतरकवाचकमभवन्मतयोगमनेभिहितवाच्यम्

अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥

भग्नप्रक्रमकमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अर्थेऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्रम्याः ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ।

अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥

साकांक्षोऽनद्युक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुवादायुक्तस्युक्तपुनःस्वै कृत्वेऽश्लीलः ॥

व्यभिचरिरसस्थाधिभावनां शब्दवाच्यता

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभवविभावयोः ॥

प्रतिकूलविभवादिग्रहो, दीप्तिः पुनः पुनः ।

अकांडे प्रमथच्छब्दो, अंगस्याप्यतिप्रित्तिः ॥

अंगिनोऽननुसंधानं, प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अनंगस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥

(मम्मट.)

हे सर्व काव्याचे दोष होत. अर्थालंकाराच्या दोषांचा वरील दोषांत अंतर्भाव होतो.

कारणही उग्रडच आहे. काव्यांत दोष असले तर त्यासुद्धे रमणीयत्वाची हानि होते व त्याचे काव्यस्वरूप राहात नाही. परंतु रमणीयत्वाची हानि जेव्हां ती जाणून बुजून केलेली असेल तेव्हां ती हास्यरसात अनुकूलच होते. 'पातालमिव ते नाभिः' असे वर्णन करणे हे काव्यास शोभत नाही ; पण विनोद कर्तव्य असतां नाभिस पातालाची उपमा देणे योग्यच होईल. मारवा-
 ष्याच्या वधूचे वर्णन करितांना ही उपमा अतिशयोक्तिमूलक व हास्यरसोत्पादक होईल, व ज्यांत हे वर्णन प्रथित असेल त्या प्रबंधास विनोदवचन झगतां येईल. हीच गोष्ट काव्याचा प्रत्येक दोष घेऊनही सिद्ध करून दाखवितां येईल. झगजे काव्याचे जितके दोष तितके हास्यरसाचे विभाव असे दाखवितां येईल. जसे-च्युतसंस्कृति झगजे 'व्याकरणलक्षणहीनत्व' हा काव्याचा एक दोष आहे. परंतु समजा, एखादा मनुष्य आपल्या विद्वत्तेची घमेंड मारीत आहे पण खरोखरी त्याच्या वाणीस कांहींच संस्कार झालेला नाही, व अशा मनुष्यास बोलतांना पाहून लोक त्याची चेष्टा करितात पण त्याला स्वतःला मात्र ती कळत नाही. असा विनोदप्रकार वर्णन करावयाचा असल्यास 'संस्कृतिच्युत' असे शब्दप्रबंध त्याचे तोंडीं घातले झगजे विनोद अर्थातच पुरा रंगेल. 'त्राटिका' नाटकांतील रणधरिराव किंवा 'नवरदेवाची जोड-
 गोळी' या नाटकांतील माणकूवाई या पात्रांची भाषणे वाचलीं असता च्युतसंस्कृतीपासून हास्यरसोत्पत्ति कशी होते हे तेव्हांच कळून येईल.

प्राम्य शब्दांचा उपयोग हा काव्यांतील दोष आहे. परंतु तो जाणून बुजून प्रसंग अगर वक्ता यांस उचित अशा रीतीने वापरला असतां विनोदपर होतो. पतप्रकर्षत्व हा काव्याचा दोष आहे. परंतु त्याच्या योगाने हास्यरसाचे उत्तम पोषण होतें. पतप्रकर्षत्वाचे खालील उदाहरण घ्या--

प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः

श्वासक्षिप्तकुलक्षमाभृत् पातु वो नरकेसरी ।

या श्लोकांतील वर्णन प्रथम भयंकर असून अखेर अगदी मिळ-
मिळीत आहे. अर्थात् प्रकर्ष न होता एक प्रकारचा अकर्षच
झाला. पतत्रकर्षत्वास इंग्रजीत Bathos असें झगतात.
याचो उदाहरणें पोप कवीच्या Rape of the Lock या
काव्यांत आलेलीं सुंदर आहेत. *

* " Here Britain's statesmen oft' the
fall foredoom
Of foreign Tyrants and of Nymphs at
home :
Here thou, great Anna ! Whom three
realms obey
Dost sometimes counsel take and
sometimes Tea.

* * * *

This day black Omens threat the
brightest Fair
That ev'r deserv'd a watchful spirit's
care ;
Some dire disaster, or by force, or
slight ;
But what, or where, the Fates have
wrapped in night.
Whether the nymph shall break
Diana's law,
Or some frail China jar receive a flaw,
Or stain her honour, or her new brocade,
Forget her pray'rs, or miss a masquerade,
Or lose her heart, or necklace, at a ball.
Not louder shrieks to pitying heav'n
are cast
When husbands, or when lapdogs
breathe their last.

प्रसिद्धिविरुद्धत्व हा काव्यांत अर्थालंकाराचा दोष होऊं शकतो; पण तो कवीनें जाणूनबुजून केला असतां हास्यरसास उपकारकच होतो. उदाहरणार्थ :-

“ झगझगमिति बहुभूषणशब्दमिश्रं
किं द्रौपदी इव पलायसे रामभीता ।
एष हरामि झटिति यथा हनूमान्
विश्वावसोः इव भगिनीं तां सुभद्रां ” ॥

मृच्छकटिकांतील वरील शकारोक्तोंत प्रसिद्धिविरुद्ध ऐतिहासिक उदाहरणें घातलीं आहेत. त्यामुळें हा श्लोक विनोदात्मक झाला आहे. व याच विवेचनपद्धतीनें काव्याचे सर्व दोष जाणूनबुजून केले असतां ते हास्याचे विभाव करितां येतील असें सप्रमाण दाखवितां येईल.

(५९) हास्याची उत्पत्ति :-प्राणिमात्रामध्ये हास्याची उत्पत्ति केव्हां झाली असेल या विषयींचा विचार निःसंशय मनोवैधक आहे. मनुष्याची व्याख्या हसणारा प्राणी अशा शब्दांनीं कित्येक तत्त्ववेत्ते करितात. कोणत्याही पदार्थाचें लक्षण करण्याचा एक प्रकार, इतर पदार्थांपासून व्यवच्छेदक अशा त्याच्या गुणांचा निर्देश करणें असा आहे; व या दृष्टीनें पहातां, मनुष्य हा हसणारा प्राणी आहे असें ज्यावेळीं आपण झणतो त्या वेळीं इतर प्राण्यांच्या जातींना मनुष्याप्रमाणें हसतां येत नसून ती देणगी ईश्वरानें फक्त मनुष्यासच दिली आहे असा आपला बोलण्याचा अर्थ असतो. या बाबतींत प्राणिशास्त्र-वेत्त्यांनीं आजपर्यंत जे शोध केलेले आहेत, त्यांवरून पाहतां हसण्याची देणगी ईश्वरानें फक्त मनुष्यासच दिली आहे असा तऱ्हेचा गर्व मात्र मनुष्यास यथार्थ रीतीनें वाहतां येणार नाही. उक्तमवादांतील एका सर्वमान्य सिद्धांताप्रमाणें पाहतां मनुष्य

हा माकडापासून झाला आहे ; व माकडाहूनही अधिक रानटी स्थितीतील त्यांचे कांहीं पूर्वज हसू शकतात हे जर खरे मानले तर हास्यरूपा मिळकत मनुष्याची वडिलाजोत आहे, स्वसंपादित नव्हे, असें झणवें लागेल. आतां मनुष्यप्राण्यामध्ये हास्याचा विकास व पूर्णता जितकी झालेली आहे तितकी अर्थात् पूर्वी झालेली नव्हती. व यामुळेच मनुष्य हा हसणारा प्राणी आहे अशा तऱ्हेची व्याख्या करण्यास कांहीं बाध येत नाही. प्राणिशास्त्रवेद्यांचे शोध झणून जे बर सांगितले त्यांत वस्तुनिरीक्षणाचा जितका भाग आहे तितकाच पण निव्वळ तर्काचाही आहे. तथापि या दोहोंच्या मिश्रणानें त्यांनीं जे सिद्धांत ठरविले आहेत ते अगदींच टाकाऊ आहेत असें नाही.

(६०) आनंदानें खदखदां हांसणें, दिल चेंनीत असला झणजे मोकळ्या मनानें हंसणें, वस्तुजातीतील असंबद्धता पाहून हंसणें, वगैरे हास्याचे जे श्रेष्ठ प्रकार आहेत ते फक्त मनुष्यप्राण्यांत दिसून येतात याबद्दल शंका नाही. परंतु हास्याचे जे कनिष्ठ प्रकार आहेत, ते इतर प्राणिमात्रांतही दिसून येतात. हे प्राणी ज्या वेळीं राग, लोभ वगैरे तीक्ष्ण मनोविकारांचे आधीन असतात व आपापसांत, अगर ते माणसाळले असल्यास मनुष्यप्राण्यांशीं, खेळत वगैरे असतात तेव्हां त्यांचे चेहऱ्यावरील स्नायूंमध्ये ज्या हालचाली होतात, त्यांत कित्येक अशा असतात कीं, त्यांस हास्यक्रिया झटले असतां फारसें वावगे होणार नाही. जिला आपण थट्टामस्करी असें झणतो, ती तर खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांस आवडते यांत बिलकुल शंका नाही. आपल्या अंगांत विशेष शक्ति असून आपल्या तावडींत कमकुवत असा प्राणी आला असतां त्याची चेष्टा करणें हें जसें मनुष्यप्राण्यांत आहे, तसेंच ते इतर प्राण्यांतही आहे. ही गोष्ट मांजर अगर कुत्रें यांच्या तावडींत एखादा उंदीर सांपडतो त्यावेळीं त्यास त्यांचेकडून ज्या रीतीनें वागविण्यांत येते, त्यावरून सिद्ध होतें.

कुस्त्यांमध्ये एकाद्या पैठवानाचे जे डीस कमकुवत गडी भिळाला असतां त्यास तो जसा इकडून तिकडून थरडा देत देत व हसत हसत चीत करितो, त्याचप्रमाणे कुत्रे किंवा मांजर हें उंदरास थोडासा पंजा मारून सोडून देते व तो पळू लागला असतां फिरून त्यावर पंजा मारितें ; व हें सर्व होत असतां त्याच्या चेहऱ्यांत जो एक प्रकारचा फरक पडतो तो सूक्ष्म रीतीने पाहिला असतां हास्यामुळे होणाऱ्या मुखविकृतीसारखाच असतो. परंतु या क्रियांमध्ये एक प्रकारचा दुष्टपणाही असतो. ज्यांत दुष्टपणाचा लेशही नाही, तर फक्त ज्यांत त्यांचा गमती स्वभावच दिसून येतो अशा कित्येक क्रियाही आपण नेहमी पाहतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या कुऱ्यास फेकलेला दगड आणण्यास शिकविले असतां त्यास त्याची इतकी गम्मत वाटते की, तो पुष्कळ वेळां आपण होऊन दगड उचलून धऱ्याचे पायांपाशीं आणून ठेवितो व त्याचे तोंडाकडे वरचेवर पाहून, व प्रसंगविशेषीं त्यास देऊनही, त्यास आपला क्षणभरचा खेळगडी हेण्यास भाग पाडतो. हा नेहमींचा अनुभव आहे. परका कुत्रा दृष्टीस पडला असतां त्यास प्रथम उगाच भेड्यावयाचे व लंगळीचे खेळीभेळीस येऊन तो जसा काय वाळभित्र असल्याप्रमाणे त्याच्याशीं सलग्गिचे बर्तन करावयास लागावयाचे, हें कुऱ्याच्या विनोदी स्वभावाचे निदर्शनच होय. रस्त्याने जातां जातां एखाद्या परक्या कुऱ्याचे पाठीमागे हळूच पाय न वाजवतां जाऊन तो दचकेल अशा रीतीने एकदम ओरडावयाचे या कुऱ्याच्या कृतीत, व अंधाऱ्या कोपऱ्यांत दडून बसून बेसावधपणे पुढे येणाऱ्या मुलास बाळ दाखविणे या खोडकर मुलाच्या कृतीत, विनोदशीलता सारखीच दिसून येते. प्रोफेसर मार्देन या प्राणिशास्त्रवेत्त्याच्या अनुभवांत जें एक चमत्कारिक उदाहरण आले, त्यामध्ये एका कुऱ्याने समुद्रकांठी वाळूत खळगे उकरून त्यांत खेकडे घालून त्याजवर वाळू पसरलेली होती व तो लांब बसून गंमत पहात होता ; आणि एखाद्या

खेकब्जने आपला पाय अगर नांगी काढलेली दिसली ह्मणजे त्यास कांहीं अनेर्ष च्च्य मौज व दून तो एकाद्या विनोदी माणसा-प्रमाणें ओरडून इकडून तिकडे उज्या मारत असे. ही गोष्ट अशिक्षित अशा कुच्यऱ्या विनोदी स्वभावची झाली, परंतु मनुष्याच्या सहवासनें जसें त्यास शिक्षण अधिक मिळतें, तशी त्याची विनोदशीलताही वाढते यांत शंका नाहीं. सर्कसांत अगर इतर खेळांत कुत्री जीं हंसूं येण्यासारखीं कांहीं करितात, तीं अर्थातच हुकुमाची अंमलबजावणी या नात्यानें करितात हें उघड आहे. तथापि तीं जे असंबद्ध प्रकार अगर गमतीचे खेळ करितात, त्यांपासून त्यांस केव्हां केव्हां विनोदसुख मिळत असेल अशी कल्पना करणे अगदींच अयोग्य होणार नाहीं. मांजरांचा स्वभाव कुच्यऱ्याइतका विनोदी अगर खेळकर नसतो. परंतु कॉलेजांतिल आमच्या एका स्नेह्यानें आपण मांजर हंसतांना पाहिलें आहे असें आग्रहपूर्वक प्रतिपादिलेलें आह्मांस ठाऊक आहे. † माकडांच्या जातींतिल प्राण्यांना स्मित व हास्य यांचा अनुभव असतो असें मानण्यास पुष्कळ सबळ कारणे आहेत. गुदगुल्या केल्या असतां अगर ओळखीचा प्राणी कालांतरानें भेटला असतां त्यांस हंसूं येतें. व माकडांस आपली कोणी थट्टा केलेली पुरवत नाहीं; यावरून त्यांना हास्यास्पद होणें ह्मणजे काय हें कळतें हें उघड दिसतें. या सर्व विवेचनासंबंधानें एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेविली पाहिजे, ती ही कीं, या खालच्या प्रतीच्या प्राण्यांना जें हंसूं येतें, तें बहुधा स्मितापलीकडे जात नाहीं. ह्मणजे आवाज होण्यासारखें सदसदां हंसणें हें या प्राण्यांमध्ये आढळून येत नाहीं. ध्वनिस्वरूपाचें हास्य हें फक्त मनुष्यप्राण्यांतच आहे. खालच्या प्रतीचे प्राण्यांत जें हास्य आहे,

† मागें करमणूक पत्रांत एके ठिकाणीं हत्तीच्या हांसण्याचीही एक गोष्ट लिहिलेली होती.

त्याचें स्वरूप स्मितामुळें उत्पन्न होणाऱ्या सूक्ष्म मुखविकृती-पलीकडे जात नाही.

(६१) खुद्द मनुष्यप्राण्यासंबंधानें हास्य हें अगदीं प्रथम कोणच्या वयांत उत्पन्न होतें हाही विचार मोठ्या मौजेचा आहे, व हें ठरविण्याकरितां कित्येक इंग्लिश प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनीं प्रयोग करून पाहिलेले आहेत. या प्रयोगांमध्ये लहान मुलांस तीं अगदीं उपजल्यापासून एकलकोंडीं ठेवून त्यांजमध्ये स्मित, हास्य, विनोद वगैरे गोष्टी अगदीं प्रथम केव्हां व कशा प्रादुर्भूत झाल्या, याविषयीं निरीक्षणपूर्वक त्यांनीं दिनचर्याही मांडून ठेविल्या होत्या. या निरीक्षणावरून त्यांनीं असें ठरविलें कीं, हास्यक्रिया ही मनुष्यामध्ये केवळ आनुवंशिक आहे व ती केवळ अनुकरणानेंच त्याचे आंगीं आलेली आहे असें नाही. दूध पिऊन पोटा भरलें असतां जी एक प्रकारची सहजानंद स्थिति तान्ह्या मुलामध्ये उत्पन्न होते त्यावेळीं त्याचे चेहऱ्यावर एक प्रकारचें स्मित पसरतें; व अर्थात् ही क्रिया जन्मापासून अगदीं थोड्या काळांतच घडून येण्यासारखी आहे. तथापि ज्यास स्मित अशी संज्ञा अगदीं बरोबर लावतां येईल, अशी मुखविकृती मूल जन्मल्यानंतर त्याच्या दुसऱ्या महिन्यांत प्रथम दिसून येते व पुढें थोड्या काळांत ध्वनि उमटण्यासारखें हास्य त्यास येतें. हें स्मित व हास्य अर्थातच प्रथमतः सुखजन्य व आनंदजन्य असतें. यानंतर गुदगुल्या वगैरे केल्या असतां उत्पन्न होणारें हास्य त्याचे आंगीं येतें. व सुमारें तिसऱ्या महिन्याचे शेवटीं त्याजकडे पाहून हंसलें असतां व गाल चिमटीत धरून हालविलें असतां हास्य येण्यास तें पात्र होतें. भूक लागली असतां होणाऱ्या आनंदानें उत्पन्न होणारें व गुदगुल्या केल्या असतां उत्पन्न होणारें या दोहों प्रकारच्या हंसण्याच्या कारणासंबंधाची उत्पत्ति प्राणिशास्त्रवेत्त्यांनीं मनुष्याच्या फार जुम्या काळच्या वंशजांच्या स्थितीशीं नेऊन मिडविली आहे. उदाहरणार्थ, गुदगुल्या झाल्या असतां लहान

मुलांस हंसू येते याची अनुवंशिक उपाप्ति ते अती सांगतात की, शरीराच्या ज्या भागांत गुदगुल्या हटकून होतात, ते भाम असे आहेत की, मनुष्यप्राण्याच्या अगदी जुन्या पुराण्या स्थितींत जेव्हां नख दंत हीं युद्धाचीं आयुधें होतीं, तेव्हां ते भाग प्रतिपक्षाच्या हल्ल्यास सर्वांत अधिक पात्र होत, व ते तसे पात्र झाले असतां आत्मसंरक्षणार्थ त्या भागांचे स्नायु आंखडण्याची जा संवय मनुष्यप्राण्यास तेव्हां लागलेली होती, त्या संवय्यांचेच आविष्करण गुदगुल्या झाल्या असतां अगदी बाल्यावस्थेत हल्लींचा मनुष्यप्राणी करितो. प्रो० सली यानें दुसरी एक चमत्कारिक उपपत्ति सुचविली आहे. तो ह्मणतो की, मनुष्यप्राण्याच्या उत्क्रमणांतील अगदी जुन्यापुराण्या स्थितींत त्याचे आंगावर त्याचें रक्त खाण्यास पुष्कळ प्राणी चहून बसत असतील व गाय ज्याप्रमाणें जिभेने आपल्या मुलाचें आंग चाटून साफ करिते, त्याचप्रमाणें हे उगदवी कृमि काढून टाकण्याकरितां त्या स्थितींतील त्याच्या आईचा हात अंगावरून फिरून ते कृमि निघाल्यामुळे त्यास जें सुख तेव्हां होत असेल, त्याचिच आठवण हल्लीं मुलांस अगदी बाल्यावस्थेत हळूच हस्तस्पर्श झाल्यास कदाचित् होत असावी. असो; मनुष्यामध्ये हास्यतत्त्व आरंभीं अगदीं स्थूलरूपानें व्यक्त झालेले असून प्रथम शरीरसुख, नंतर आनंद, खेळकरपणा व स्वकृत कृत्रिम आनंदाची भर, व त्यानंतर ज्ञानोत्पत्तीमुळे असंबद्धतादर्शन, - अशीं हीं कारणें परंपरेनें एकामागून एक उत्पन्न होत जातात; व त्यामुळे पूर्वीं जें हास्याचें अगदीं स्थूलस्वरूप होतें त्याचे पुढें सूक्ष्म प्रकार बनतात.

(६२) हास्यमीमांसा करितांना लहान मुलांच्या हास्याचा प्रकार ज्याप्रमाणें लक्षांत घेतला पाहिजे, त्याचप्रमाणें समाजाच्या बाल्यावस्थेमध्ये मनुष्यमात्राचें हास्य कोणत्या प्रकारचें असतें, याविषयीं सुधारलेल्या लोकांनीं जिज्ञासप्रेरित होऊन ज्या गोष्टी पाहून व ऐकून लिहून ठेविण्या आहेत, त्यांचाही विचार करणें

जरूर आहे. लहान बालकें व समाजाच्या बाल्यावस्थेंतील मनुष्यें या दोहोंमध्ये बऱ्याच गोष्टी साधारण आहेत असें आढळून येतें. उदाहरणार्थ, सकृद्दर्शनीं विशेषसें कारण नसतां एरुदम हंसण्याची उकळी फुटणें, हास्याच्या प्रयोजकतेविषयीं किंवा अप्रयोजकतेविषयीं विशेषसा विचार मनांत न येणें व आपणास आलेल्या हसण्याच्या उकळीबद्दल कोणत्याही रीतीनें लज्जा अगर चमत्कारिकपणा न वाटण्याइतका आंगीं साधेभोळेपणा असणें इत्यादि गोष्टी आयुर्वस्थेनें व सुधारणेच्या दृष्टीनें बाल्यावस्थेंत असणाऱ्या व्यक्तीस बहुधा साधारण आहेत. लहान मुलें ज्याप्रमाणें परक्या माणसास पाहून लाजतात व त्यांचे पुढें त्यांच्या खऱ्या मनोवृत्ति प्रगट होत नाहींत, त्याचप्रमाणें रानटी लोकही सुधारलेल्या लोकांपुढें आपला सर्व दिल खुला करीत नसतील हें संभवनीय आहे. यामुळें रानटी लोकांमध्ये विनोदशीलता कमी असावी व हास्य ही वस्तु त्यांना फारशी प्रिय नसावी असा कित्येक लोकांचा समज झालेला असतो. रानटी मनुष्य हा जणू काय मुळीं मनुष्यप्राणीच नव्हे, अशा समजुतीवर पुष्कळ वेळां आपल्या सुधारणेचा गर्व वाहणाऱ्या मनुष्यांमध्ये कडाक्याचा वाद असलेला आढळून येतो. परंतु रानटी मनुष्यें फार थोडा वेळपर्यंत जे लोक बघतात तशी ते वर्णितात, अर्थात् ज्यांच्या अशा वर्णनावरून रानटी लोकांसंबंधानें व्यापक असे सिद्धांत काढितां येणार नाहींत. परंतु मिशनरी वगैरे लोक, ज्यांना रानटी लोकांमध्ये चरेच दिवस अगदीं निकट संबंधांत घालविण्याची संधी येते, अशांनीं त्या लोकांसंबंधानें निरीक्षण करून ज्या हकीकती लिहून ठेविल्या आहेत, त्यांवरून असें खुशाल ह्मणतां येईल कीं, त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसतात त्याप्रमाणें ते उदासवाणे अगर गांजलेले नसून त्यांचे अंगीं विनोदशीलता पुष्कळ असते. ते आपल्या वृत्ति व आपले मनोभाव बहुधा मोकळ्या मनानें प्रगट करितात व अंतःकरणांत हास्याची ऊर्मी आली असतां ती दावून ठेवणें हें सुधारलेल्या

ब सुसंस्कृत मनुष्यास जितकें सोपें अगर अंगवळणी पडलेलें असतें, तितकें तें रानटी मनुष्यांस सोपें असत नाहीं. आस्ट्रेलिया वगैरे ठिकाणच्या अस्सल रानटी लोकांसंबंधानें प्रवाशांनीं असें लिहून ठेवलेलें आढळतें कीं, कोणत्याहि गोष्टीनें त्यांना गम्मत वाटली असतां ते मोठमोठ्यानें हसून इकडे तिकडे उज्या मारतात, टिऱ्या व टाळ्या पिटतात, व केव्हां केव्हां तर हांसण्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांतून आश्रूंचे पूर वाहतात. आफ्रिकेंतील काफीर हाही रानटी लोकांचा एक अस्सल नमुना आहे. तो सकृदृशींनीं उग्र व तिटकारा येण्यासारखा आणि चार हातांवर दूर टेवण्यालायक असा दिसतो. परंतु मिस्र किंग्जले या नांवाच्या प्रवाशी छीनें असें लिहिलें आहे कीं, जोंपर्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांशीं त्यांची गांठ पडून धड ना रानटी व धड ना सुधारलेले अशी त्यांची अर्धवट स्थिति होत नाहीं, तोंपर्यंत हे काफीर लोक अत्यंत विनोदी असतात व त्यांचा सहवास मोठा गोड व गमतीचा वाटतो. रानटी लोकांना हसूं आलें असतां त्यांचा हात व पाय यांचें चलन व वलन एकाच वेळीं होतें व डोळे पाण्यानें भरतात ; व त्यांच्यांतील हास्याचे विभावासंबंधानें पाहतां एक प्रकारचा लाजाळूपणा किंवा कांहीं तरी उपव्याप करण्याची बुद्धि किंवा एकमेकांस त्रास देणें, कुचेष्टा करणें, व्यंगें काढणें व वेडावून दाखविणें व चमत्कारिक नांवें ठेवणें वगैरे प्रमुख असून, त्यामुळें रानटी लोकांना सुधारलेल्या लोकांपेक्षांही अधिक हंसूं लोटतें असा अनुभव आहे. नवीन व अपरिचित वस्तु पाहिली असतां त्यांस फार मौज वाटते. बोर्नियो बेटांत एका गृहस्थानें ' पियानो ' हें वाद्य प्रथमच नेलें, तेव्हां त्याच्या कळ्या किंवा पट्ट्या तो वाजवितांना खालवर झालेल्या पाहून तेथील लोकांस असें कांहीं आश्चर्य वाटलें कीं, त्या पट्ट्याप्रमाणेंच ते खालवर उज्या मारमारून मोठमोठ्यानें हंसूं लागले. एका इंजिनियरच्या पेटींतील लहानसा एक कंपस पाहून, त्याच्या

योगानें सुंदर आकृती काढतां येतात असें जेव्हां एका अमेरिकन-इंडियन मनुष्यास सांगण्यांत आलें, तेव्हां त्यास तो नुसता असंबद्ध प्रलाप वाटून हंसें आवरेना. सुधारलेल्या युरोपियन लोकांनीं केलेलीं कलाकुसरीसीं कामें पाहूनही केवळ नूतनत्वामुळेच अत्यंत मौज वाटते. आपणाव्यतिरिक्त परक्या टोळींतील किंवा जातींतील रीतरिवाज पाहूनही त्यांना हसूं येतें व युरोपियन लोकांच्या चालीरीती पाहिल्या असतां त्यांचा विनोद परमावधीस जातो. फार तर काय, ज्यांना तोंड धुणें हें माहित नाही अशा लोकांस गोऱ्या प्रवाशांनीं नुसतें तोंड धुतलेलें पाहून हसूं कोटतें. युरोपियन लोक आपली आपण श्मश्रु करितात हा चमत्कार पाहून दक्षिण आफ्रिकेंतील एका टोळीच्या पुढाऱ्यानें जेव्हां एका गोऱ्या प्रवाशास आपली श्मश्रु करण्याची विनंती केली, तेव्हां ती होईपर्यंत गांवांतील सर्व लोक त्या दोघांचे भोंवतीं गराडा घालून बसले व ती संपली असें पाहतांच सर्वांनीं एकदम व एकजात हास्य करून कल्होळ केला. गोऱ्या लोकांचें गाणें ऐकून रानटी लोकांना जणू काय कुऱ्याचें गाणें त्यांनीं ऐकिलें अशी मौज वाटते, व स्त्रीपुरुषांनीं हातांत हात घालून व पायावर पाय ठेवून नाच केलेला पाहून कोंबडीं झुंजल्याचा देखावा पाहिल्याप्रमाणें त्यांना करमणूक होते. आपली भाषा खरोखर किती हेंगाडी आहे हें न पाहतां ती फक्त परक्या माणसास बरोबर बोलतां आली नाही असें पाहून बहुधा मनुष्यास हंसूं येते; व रामटी लोकही या नियमास अनुसरून वागतात. गोऱ्या लोकांच्या ईश्वरोपासनापद्धतीचा देखावा पाहूनही रानटी लोकांस फार हंसूं येतें. एका मिशनऱ्यानें आपल्या रानटी विद्यार्थ्यांस आत्म्याचें अविनाशित्व समजाऊन देण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां, चालायला पाय नाहीत व खायला तोंड नाही असा मनुष्य असूं शकेल तरी कसा, असें ह्मणून त्याचा शिष्यवर्ग एक घटकाभर खदखदां हंसत होता. स्त्रीजाति व पुरुषजाति यांनीं आपापल्या गुणांचा गर्व

वाहून एकमेकांची थडा व उपहास करणें हें सुधारलेल्या लोकांप्रमाणें रानटी लोकांतही आढळून येतें. रात्रीं शेंगड्या पेटवून त्यांचे नोंवतीं टोळींताल लोक जमले असतां लहानथोरांनीं मोठ्ठ्या मनानें विनोद व थडा करून व गोष्टी वगैरे सांगून मौजेत रात्रीच्या रात्रीं काढणें हें रानटी लोकांत पुष्कळ वेळां घडून येतें. रानटी लोकांस नकलाही उत्कृष्ट करितां येतात; व आपली थडा केली असतां ती समजून त्यांना जितका राग येतो, तिबकीच दुसऱ्याची चेष्टा व नकल करण्याची मनापासून त्यांना हौस असते. मौजेचीं वर्णनें करणें, शब्दश्लेष करणें, व उत्तरास समयसूचक प्रत्युत्तर देऊन आपल्या ऐवजीं दुसऱ्यास हास्यास्पद करणें, हेही रानटी लोकांना थोड्यावहुत प्रमाणानें माहित असते. आस्ट्रेलियन व टास्मेलियन यांसारख्या अगदीं अस्सल जातींच्या रानटी लोकांमध्ये सुद्धां नकल्या लोकांचीं ललितें व मुक्या आकृतीचा खेळ असल्याचें सांगतात. स्यामोआ या प्रांतांत प्रत्येक टोळीच्या पुढान्याचा एकेक दरबारी खुषमस्कऱ्या असतो. ग्रीनलंडमधील एस्कीमो जातीच्या रानटी लोकांत न्याय निवडण्याचे कामीं जीं दिव्यें करितात, त्यांमध्ये वादी प्रतिवादी हे एकमेकांचा उणी दुणी काढून एकमेकांच्या निंदापर अश्लील कविता ह्मणतात; व त्यांपैकीं जो थोतृसमाजास आपल्या करामतीनें अधिक हंसवील व रंजवील त्याच्यातफें निकाल देण्यांत येतो, अशाही गोष्ट सांगतात तात्पर्य, ज्या हास्यास फारसा विचार लागत नाही ह्मणजे बुद्धिप्रागल्भ्य असण्याचें कारण नाही, असे हास्यप्रकार तर रानटी लोकांत सर्वत्र आढळून येतातच, परंतु ज्यास विचाराची अवश्यकता आहे, असे प्रकारही नाहीत असें नाहीं. भिस् किंगज्जे या प्रवासी वाईनें आपला असा अनुभव लिहून ठेविला आहे कीं, दहा प्रकारच्या युक्तिवादानेही रानटी लोकांसंबंधानें जी गोष्ट असाध्य, फार काय पण डोक्यांत बंदुकीचा दस्ता मारून किंवा छातींत गोळी घालूनही जी गोष्ट

त्यांचे हातून करून घेतां येणार नाही, ती गोष्ट प्रसंगविशेषी थोडासा विनोद करून व त्यांस हसवून करून घेतां येते. तात्पर्य, विनोदाचे बाजूने पाहतां रानटी लोक हे अज्ञान मुलांप्रमाणें एक बाजूस बुद्धिहीन प्राणी व दुसरे बाजूस सुधारलेला व सुसंस्कृत बुद्धीचा मनुष्य यांचे दरम्यान येतात.

(६३) हास्याचा इंद्रियविज्ञानदृष्ट्या विचारः— संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनीं हास्याचे कोणते निरनिराळे प्रकार मानले आहेत व प्रत्येक निरनिराळा प्रकार ओळखण्याचीं लक्षणे कोणतीं ठरविलीं आहेत हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. परंतु त्यावरून फार तर इतकेंच कळेल कीं, हास्यरसाचा उत्कर्ष कमी-अधिक प्रमाणानें हृदयांत झाला असतां त्यापसून अमुक अमुक प्रकारच्या शरीरक्रिया परिणाम पावून दगोचर होतात, व तशा निरनिराळ्या क्रियांवरून अमुक एक प्रसंगाचें हास्य कोणच्या प्रकाराखालीं पडतें हें ठरवितां येईल. परंतु शारीरिक व दृश्य परिणामांप्रमाणेंच हास्याचे अंतस्थही परिणाम होतात. ते दृश्य नसून त्यांचा समावेश साहित्यशास्त्रकारांच्या वर्गीकरणांत झालेला नाही. तसेंच हास्य या शारीरिक क्रियेचें मूळ कारण कोणतें अगर त्याची उपपत्ति काय याचाही विचार संस्कृत साहित्यशास्त्रांत कोठें पाहण्यांत आलेला नाही. इंद्रियविज्ञानशास्त्राप्रमाणें पाहिलें असतां शरीर व मन हीं दोन्हीही आपापल्या रीतींनीं हास्यास कारणीभूत होतात. मन हें मनुष्याचें साहायें इंद्रियच होय. यास्तव मनामुळें उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचाही विचार पंचज्ञानेंद्रियामुळें उत्पन्न होणाऱ्या हास्याबरोबरच इंद्रियविज्ञानदृष्टीनें केला पाहिजे.

(६४) आतां प्रथम शरीरेंद्रियामुळें हास्य उत्पन्न कसें होतें तें पाहूं. शरीरामुळें हास्य उत्पन्न होण्याचा सर्वांत सोपा व सर्वांच्या लक्षांत सहज येण्यासारखा प्रकार ह्मटला ह्मणजे शरीराच्या कांहीं विवक्षित भागास स्पर्श झाला असतां उत्पन्न होणारें

हास्य हा होय. या विशिष्ट स्पर्शामुळे होणाऱ्या परिणामास गुदगुल्या असें ह्मणतात. या गुदगुल्या बहुधा त्वचेच्या नाजूक भागावर ह्मणजे पायांचे तळवे, तळहात, कांखा, वगैरे भागांवर होतात. व स्पर्श करणारा पदार्थ जितका मऊ, गुलगुलित किंवा नाजूक, तितक्या गुदगुल्या अधिक होतात. गुदगुल्यामुळे हास्य येतें तें आयुष्यांतील सर्व स्थितींतील मनुष्यांस ह्मणजे अगदीं पाळण्यांतील मुलांपासून तों जहख झालेल्या ह्याताऱ्यापर्यंत बहुधा सर्वांना येतें. हें हास्य मनुष्याच्या इच्छेवर अवलंबून नसतें; व (मनाची स्थिति दुःख, राग वगैरे तीव्र मनोविकारांनीं हास्यास सर्वथेव प्रतिकूल बनलेली नसल्यास) गुदगुल्या केल्या असतां ज्यांस हंसूं येणार नाहीं असा मनुष्य बहुधा विरळाच. गुदगुल्यामुळे होणारें संवेदन नेहमीं व सर्वांशींच सुखात्मक असतें असें ह्मणतां येणार नाहीं. गुदगुल्यांनीं एक प्रकारचें सुख होतें, हें आपण पाहतों व लहान मुलें तर गमतीखातर एकमेकांस मुद्दाम गुदगुल्या करितात व हौसेनें स्वतःस करवून घेतात. परंतु गुदगुल्यांपासून होणाऱ्या संवेदनाचें पृथक्करण केलें असतां त्यांत शरीर-सुखाचा व त्याचप्रमाणें दुःखाचाही भाग आहे असें इंद्रियविज्ञान-शास्त्र जाणणारांचें मत आहे. गुदगुल्या करण्याच्या क्रियेंत शरीरास स्पर्श झाला असतां शरीरांतील स्नायूंकडून दोन प्रकारच्या क्रिया घडून येतात. पैकीं एक प्रकारचे क्रियांस संरक्षक असें नांव देतां येईल, व दुसऱ्यास आनंददर्शक असें ह्मणतां येईल. गुदगुल्या होतांच हायपाय आंखडणें,—व विशेषतः ज्या भागांवर त्या होतात ते भाग आंखडणें,—गुदगुल्या करणारा पदार्थ झटकून टाकणें, वगैरे प्रकार संरक्षक होत. दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणें झटलीं ह्मणजे गुदगुल्यांपासून वाटणाऱ्या आनंदांमुळे किंवा सुख-संवेदनामुळे मन मोकळें करून सदखदां हंसणें, डोळ्यांत सुखाश्रू येणें व अंग गदगदां हालणें, वगैरे होत. गुदगुल्यांपासून प्रथम-मतः एक निश्चित असा परिणाम घडतो, तो ह्या कां, शरीरास

कांहीं अपूर्व असा अनुभव किंवा साक्षात्कार होतो. व ही गोष्ट सिद्ध करण्यास एवढें सांगितलें असतां पुरे कीं, आपले आपणास गुदगुल्या चांगल्या करितां येत नाहींत; परंतु तेंच दुसऱ्याचीं बोटें किंवा आपल्याच हातांत आपण घेतलेला परासारखा नाजुक व मऊ पदार्थ यांचे योगानें गुदगुल्या हटकून होतात. स्पर्शाचा प्रकार जितका अधिक अननुभूत व अनपेक्षित, तितक्या गुदगुल्या अधिक हटकून व्हावयाच्या व गुदगुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्याचें जर कांहीं सोपपत्तिक कारण असेल, तर, तें स्पर्शाच्या या अतर्कितत्वांत व आकास्मिकत्वांतच आहे. परंतु हें अतर्कितत्व कांहीं मर्यादेपलीकडे गेलें ह्मणजे, उदाहरणार्थ, स्पर्श करणाऱ्या वस्तूपासून भांति अगर अपाय निःसंशय होईल अशी जर आपली खात्री झाली, फार काय, पण यथार्थ असा संशयही जरी उत्पन्न झाला, तरी गुदगुल्यांचा परिणाम नेहमीं हून वेगळाच होईल. ह्मणजे आपणास हंसें न येतां त्रास व भांति वाटेल अर्थात् गुदगुल्यांमुळें होणारें संवेदन जरी पुष्कळ वेळां सुखात्मक असतें, तरी त्यापासून हटकून हंसूं येण्यास मनाची एक प्रकारची हर्ष-प्रवण अशीच मनोवृत्ति असावी लागते. लहान मूल काय किंवा थोर माणूस काय, गुदगुल्यांमुळें हास्य उत्पन्न होण्यास तो कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या मनःस्थितींत असावा लागतो. ह्मणजे समजा कीं, बोटानें गुदगुल्या करावयाचे ऐवजीं हातांत विंचू धरून किंवा साप धरून त्याच्या अंगस्पर्शानें गुदगुल्या करण्याचा जर आपण प्रयत्न केला व विंचवाची नांगी मोडलेली आहे व सापाचे दांत पाडलेले आहेत अशीही जरी स्थिति वास्तविक असली तरी हें जोपर्यंत ज्यास गुदगुल्या करावयाच्या त्यास माहित नसेल तोपर्यंत गुदगुल्यांचे योगानें त्यास हंसें न येतां बहुधा तो किकाळीच फोडील. आतां जर त्याची खात्री करून दिली कीं, विंचवाची नांगी व सापाचें तोंड हीं दोन्ही निरुपद्रवी केलीं आहेत, तर मात्र दुसऱ्या खेपेस तो भयानें किकाळी फोडणार नाही.

परंतु त्याचें मन सर्वथेव निःशंक झालेलें नसल्यमुळें आणखी एक दोन वेळपर्यंत त्या वस्तूना स्पर्श होतांच तो अंग चोरील व थोडाबहुत ओरडेलही; आणि गुदगुल्यांची कृति जेव्हां दहा पांच वेळ केली जाईल, तेव्हां मात्र त्याचें मन पुरें निःशंक होऊन तो गुदगुल्यांपासून हास्य उत्पन्न होण्यास योग्य अशा मनःस्थितींत येईल. गुदगुल्यांशिवाय इतर आणखी एका प्रकारांनें हास्य उत्पन्न करितां येतें. रसायनशास्त्रवेद्यांनीं हास्यवायु या नांवाचा एक वायू शोधून काढलेला आहे; तो नैत्रोजन (नत्रवायु) व ऑक्सिजन (प्राणवायु) या दोहोंच्या मिश्रणानें बनतो व त्याचा एक मौजेचा असा धर्म आहे कीं, तो श्वासाबरोबर नाकांतून आंत गेल्याबरोबर मेंदूस लागतो व तसें झालें असतां मनुष्य आपोआप, त्याचे त्याला नकळत, किंबहुना त्याच्या इच्छेविरुद्ध, हसूं लागतो. या प्रकारचे हास्यास ज्ञानतंतुजन्य किंवा मज्जातंतुजन्य हास्य असें ह्मणतात. गुदगुल्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या हास्याचा स्नायूशीं संबंध असतो व आतां सांगितलेल्या दुसऱ्या प्रकारच्या हास्याचा संबंध या तंतूां आहे.

(६५) हास्याची मीमांसा हर्बर्ट स्पेन्सर यानें आपल्या एका ग्रंथांत केलेली आहे, ती अशी :—मनुष्यमात्वाचीं इंद्रिये व वस्तु-जात यांचा सन्निकर्ष झाला असतां व मन जागृत असतां ज्ञान-संवेदन होतें, व हें ज्ञानसंवेदन ही एक प्रकारची शक्ति आहे. ज्याप्रमाणें निरनिराळीं दोन प्रकारची विद्युत्, एकमेकांजवळ आली असतां एक प्रकारची शक्ति उत्पन्न होऊन तिजपासून टिणगीच्या रूपानें प्रकाश व आघात हे दोन परिणाम होतात, त्याचप्रमाणें इंद्रिये व पदार्थ यांचा सन्निकर्ष झाला असतांही ज्ञान-संवेदनरूपी शक्ति उत्पन्न होते. हें संवेदन दोन प्रकारचें असतें. एक सुखात्मक व दुसरें दुःखात्मक. यांपैकीं प्रत्येकाचा मनावर व शरीरावर निरनिराळ्या प्रकारांनें परिणाम होतो. शरीरांत सृष्टिकर्त्यांनें अशी कांहीं एक योजना करून ठेविली आहे कीं,

सर्व शरीरभर दोन प्रकारचे ज्ञानतंतु पसरले आहेत. पैकी एक अंतर्वाहक व दुसरा बहिर्वाहक. इंद्रिये व पदार्थ यांचा संयोग होऊन जें ज्ञानसंवेदन होतें, तें प्रथमतः अंतर्वाहक तंतूंच्या द्वारानें थेट मंदूपर्यंत जाऊन पोहोचतें. व असं झालें असतां मेदूच्या ठिक र्णां जो हुकूम फर्माविण्यांत येतो, तो बहिर्वाहक तंतूंच्या योगानें शरीरच्या निरनिराळ्या भागांस पोचविला जातो. हा हुकूम फर्माविण्याचे कामी यथाशक्ति जागरूक असतेच असें नाहीं. ती जागरूक असेल तर अर्थात् तिनें फर्माविलेल्या हुकुमाचाच अम्मल होईल. परंतु पुष्कळ वेळां ज्ञानसंवेदनाचे वेळीं इच्छाशक्ति असावी तितकी जागरूक असत नाहीं, किंवा ती जागरूक असली तरी तिचा अंमल होण्यास अवसर नसतो; यामुळे ज्ञानसंवेदन होतांच ज्या शरीरक्रिया घडून येतात, त्यांस इच्छाशक्तीची अनुमति असतेच असें नाहीं. उदाहरणार्थ, गुदगुल्या झाल्या असनां चट्‌दिशीं पाय आंखडणें अगर अंग चोरणें, डोळ्यांपुढें एकदम पदार्थ आला असतां पटकन् पापण्या मिटणें, अंगास कंड सुटला असतां नखानें खाजविणें, वगैरे ज्या अनैच्छिक क्रिया घडून येतात, त्यांचा हेतु जरी शरीरसंरक्षणाचाच असतो, तरी मनुष्याच्या इच्छेशिवायही त्या घडून येतात हें निर्विवाद होय. ही गोष्ट अनैच्छिक क्रियांची झाली. ऐच्छिक क्रियाही याच ज्ञानतंतूंच्या सहाय्यानें घडून येतात. दिस्तवानें बोट भाजलें असतां ज्ञानतंतूंकडून स्रयूस हुकूम पोहोचून बोट आखडलें जातें हें अनैच्छिक क्रियेचें उदाहरण झालें. परंतु क्रिया जेव्हां ऐच्छिक असते, क्षणजे उदाहरणार्थ आपल्या मनांमध्ये जेव्हां एखादा विकार उत्पन्न होतो व त्या विकारामुळे आपण क्रिया करण्यास प्रवृत्त होतो, तेव्हां ही क्रिया ज्ञानतंतूंच्या योगेंच घडून येते. ज्ञानसंवेदाने व मनोविकारानें अनैच्छिक व ऐच्छिक क्रिया कशा उत्पन्न होतात, याची उदाहरणें आपण नेहमीं व्यवहारांत पाहतों. थंड वारा अंगास लागतांच अंगास एकदम

कांपरें सुटतें. सुखकर किंवा आनंदाची वातमी कानावर आली असतां एकदम आपली चर्या पालटते, व ती पालटूं देऊं नये अशी आपली इच्छा असल्यास ती न पालटण्यास आपणास उलट बाजूनें पुष्कळच जोर करावा लागतो. एकदम निराशा झाली असतां शरीरास अर्धांगवायुसारखे विकार होतात, किंवा अर्धांगवायुसारखी व्यथा असणाऱ्या मनुष्यांस कांहीं मर्यादेपलीकडे आवेश, भीति, दुःख वगैरे मनोविकार झाले असतां विकृत व निर्जाव अशा शरीरावयवांतही तात्पुरती चेतना येते, - वगैरे अनुभवसिद्ध गोष्टींवरून ज्ञानसंवेदन व मनोविकार या दोहोंमुळे एक प्रकारची क्षोभशक्ति उत्पन्न होते हें दिसून येईल. व हें ज्ञानसंवेदन जसजसें अधिक तीक्ष्ण, व मनोविकार जसजसा अधिक प्रबळ, तसतशी क्षोभशक्तीही अधिक प्रबळ होते. “ सांखळीनें बांधून ठेविलेल्या नाम्यानें आपल्या धन्यास दुरून येतांना पाहिले कीं, त्याचें शेंपूट थोडेंसें हालूं लागतें. व त्यावरून असें दिसतें कीं, आपला धनी कदाचित् आपल्यास सोडावयास येत असेल, अशी अर्धवट आशा त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली आहे. पण धनी जसजसा जवळ येईल, तसतसें हें शेंपूट हालविणें जास्तच वाढतें. व तो आपलें अंगही हलवूं लागतो. त्याच्या गळ्यातील पट्ट्याला धन्यानें हात घातला झणजे त्याची खात्री होते कीं, आपल्यास धनी बाहेर फिरावयास नेणार खरा; व तेव्हां तो असा कांहीं शेंपूट हालवूं व उज्या मारूं लागतो कीं, विचाऱ्या धन्यास त्याच्या गळ्याची गांठ सोडावयाची देखील मारामार पडते. नाम्या अगदीं मोकळा झाला कीं त्याला जो आनंद होतो, तें केल्यास तो मोठाल्या उज्या मारूं लागतो, व मोठ्या वेगानें इकडून तिकडे व तिकडून इकडे सारखा पळूं लागतो. घरांतल्या मांजराचीही गोष्ट अशीच आहे. घरधनीण ‘गोजी’ ला अंगार्शी कवटाळूं लागली कीं शेंपटी फुलफुलावून व पाठ ताठ करून ती जणूं काय असें दाखविते कीं, हें कुरवाळणें मला फार सुखकर

वाटत आहे. पौपट व मैना पिंजऱ्यांतल्या काठीवर नाचावयास लागून व पिंजराभर इकडे तिकडे मोठ्या वेगाने नाचून बागडून तेच दाखवितात. बरे, आनंदाच्या उलट जर राग आला किंवा दुःख झाले, तरीही प्राण्यांचे ठायीं हा स्नायुक्षोभ दृष्टीस पडतो. कुत्रा आपला वरचा ओंठ आकुंचित करून दांत दाखवू लागतो, घोडा आपले कान मागे टाकतो, क्रुद्ध झालेला सिंह आपली शेपटी कुशीवर जोराने आपटू लागतो, व रागावलेली मांजरी तर उलटी होते. मुलांना जर एखादा पदार्थ फारच गोड लागला तर तीं लागलींच जिभल्या चाटू लागतात. एखादा अपरिचित ध्वनि कानीं आला किंवा विशेष झगझगीत रंगाचा पदार्थ दृष्टीस पडला, कीं दाईच्या हातावर स्नेहणारे अर्भक देखील खदखदां हसू लागतें.”

संगीत नाटकांतील एखादे पद्य प्रेक्षक मंडळीस विशेष आवडले ह्मणजे नाटकगृहांत काढ्यांचा ताल सुरू होतो; गवय्ये लोक एकत्र जमले ह्मणजे मानेने व हातांनीं ते आपला आनंद दाखवित असतात व तोंडानेही “खाशी-वाहवा-” चा पाऊस पाडतात. मनोविकार प्रबळ झाल्याने मनुष्याच्या शरीराच्या हालचाली कोठवर जाऊ शकतात हे नाटकांतील अगर कादंबऱ्यांतील वर्णनावरून आपणास दिसून येते. मनोविकारांचे प्राबल्यामुळे मनुष्ये आपल्याशींच मोठ्याने बोलू लागतात. तरवारीस वरचेवर हात घालणारा “ह्याम्लेट,” कल्पनादृष्टीपुढे उभा राहिलेल्या जंब्याची मूठ पकडण्यास हाताची मूठ वळणारा म्याक्वेथ, व हातावरील कल्पनामय रक्त धुऊन टाकण्याकरितां घंगाळावर घंगाळें पालथी करणारी त्याची स्त्री, चित्रफलकावर रेखाटलेली शकुंतला अगर उर्वशी बेहमयी आहे, अशा भ्रमांत पडून तिला उद्देशून प्रेमवचनें बोलणारा व तिला आलिंगन देण्याकरितां बाहू सरसावणारा दुष्यंत किंवा पुरुरबा,—हीं जरी नाटकपत्रें होत, तरी यांच्या प्रतिकृति खऱ्याखऱ्या जगांत सांपडणें फारसें कठिण नाहीं.

(६६) वर सांगितल्याप्रमाणें शरीरक्रिया उत्पन्न करण्यास कारणीभूत अशी जी क्षोभशक्ति, तिचा व्यय अगर उपशम होण्याचा सदर क्रिया हाच ठळक मार्ग आहे. परंतु तो एकच मार्ग नाही. दुसरा एक मार्ग असा आहे की, शरीराच्या स्नायूंचा जरी त्या शक्तीचा परिणाम झाला, तरी तो शरीराच्या बाह्यांगावर दृश्य नसतो. परंतु शरीराच्या अंतर्भागावर तो होतो असें आपणास कळतें. उदाहरणार्थ, सुखात्मक अगर दुःखात्मक ज्ञानसंवेदन तीक्ष्ण स्वरूपाचें झालें असतां नाडीचे ठोके अधिक पडूं लागतात, रुधिराभिसरण अधिक जलद होतें, काळीज अधिक उडूं लागतें, व पक्काशयावरही परिणाम होऊन ज्ञानसंवेदन सुखाचें असेल तर अन्न नेहमीं हून लौकर पचतें अगर क्षुधा वाढते, व तें दुःखात्मक असेल तर त्याच्या उलट परिणाम होतो. अशा प्रसंगीं अंतरवयव व आंतडीं वगैरेच्या द्वारे क्षोभशक्तीचा व्यय किंवा उपशम होतो. हा व्यय होण्याचा तिसरा एक मार्ग असा आहे की, या क्षोभानें इंद्रियें क्रियावान् न होतां ज्ञानतंतूंच्या एका भागांत झालेल्या क्षोभानें ज्ञानतंतुजालाचा दुसरा एखादा भाग सचेतन होतो. उदाहरणार्थ, शांतपणें आपण विचार करीत असतां जे मनोविकार उत्पन्न होतात त्यांचा व्यय शरीरक्रियेच्या अगर अंतरेन्द्रियांच्या चलनवलनांचे द्वारे न होतां एका विचारापासून दुसरा विचार उत्पन्न होतो, दुसऱ्यापासून तिसरा, तिसऱ्यापासून चवथा, अशा परंपरेमध्ये क्षोभशक्ति विलीन होते व ज्याप्रमाणें नदीच्या उगमाशीं कालवा काढून त्याचें पाणी आसपासच्या सर्व प्रदेशावर खेळवून शिल्लक पाणी उरल्यास तें नदीचें मुखाजवळ फिरून पात्रांत सोडून द्यावें, त्याप्रमाणें स्थिति होते. ह्मणजे या तिसऱ्या प्रकारामध्ये क्षोभशक्तीची उत्पत्ति व लयहि विचारांतच होऊन शरीरावर आंत किंवा बाहेर सुळींच परिणाम होत नाही. क्षोभशक्तीच्या व्ययाचे हे जे तीन मार्ग वर सांगितले, त्यांतील एक किंवा अनेक मार्गांनीं व कमी अगर अधिक

प्रमाणानें एकच वेळीं हा व्यय होऊं शकेल ; व अर्थातच एक किंवा अधिक मार्ग बंद असल्यास क्षोभशक्तीच्या व्ययाचा सर्व भार राहिलेल्या मार्गावरच पडेल. उदाहरणार्थ, अत्यंत मानसिक दुःख झालें असून तें बाहेर दाखविणें अयुक्त असेल अगर इतर कोणत्याही कारणामुळे तें दाखवितां येत नसेल तर तें दुःख दुःसह होतें. ज्याचे डोळ्यांतून पाणी वाहूं शकतें, त्याच्या दुःखापेक्षां ज्याचे डोळ्याला पाणी येत नाहीं त्याचें दुःख अधिक दुःसह. दुःख बाहेर न दाखवितां मनांत मनुष्य तें उगाळूं लागला ह्मणजे त्यास दुःखांत भर घालणाऱ्या शेंकडो आठवणी होऊं लागतात व विचार सुचूं लागतात. याचें कारण असें कीं, दुःखास क्रियेच्या द्वारानें वाव न मिळाल्यामुळे क्षोभशक्तीचा व्यय विचार-तरंग उत्पन्न करण्याकडे होतो. उलटपक्षीं पाहतां, मनोविकार उत्पन्न होतांच त्यांचे समाधानाकरितां जेव्हां मनुष्य क्रिया करण्यास प्रवृत्त होतो, तेव्हां त्याचा क्षोभ इतका दुःसह होत नाहीं. दुःख झालें असतां हिंडण्याफिरण्यास गेल्यानें किंवा गोष्टी सांगून ऐकून अगर पुस्तकें वाचून मनास करमणूक केली असतां दुःख विसरतें.

(६७) हा 'क्षोभ' कांहीं एक मर्यादेपर्यंतकडे गेला ह्मणजे त्याचा परिणाम शरीरक्रियेमध्ये होतो हें वर सांगितलें आहे ; व हास्य ही एक अशा प्रकारची क्रिया होय. मात्र ती क्रिया इतर नेहमींच्या क्रियांप्रमाणें सदेतुक नसते, तर निर्हेतुक असते. स्पेन्सर याचे मताप्रमाणें बहुधा कोणत्याही मनोविकाराचा अति-रेक झाला असतां त्याचा प्रथम परिणाम हास्य उत्पन्न होणें असा झालाच पाहिजे, व याच्या उदाहरणादाखल त्यानें असें दाखविलें आहे कीं, अत्यंत आनंद झाला तरी प्रथम हास्याची उकळी फुटते. अतिशय क्रोध आला तरी प्रथम हंसूं येतें—मात्र तें हास्य भीषण किंवा विकृत असतें. हेवा, लज्जा, द्वेष हे परमावधीस गेले असतांही पाहण्यास वाईट किंवा भयंकर, परंतु लक्षणानें

हास्य अशीच मुक्क्या होते. फार काय, पण दुःखानें मनुष्य वेडे झालें असतांही त्याला हंसूं येतें हें लोकसिद्धच आहे. लँग या नांवाच्या एका डाकडानें आपला असा अनुभव लिहून ठेविला आहे कीं, एका तरुण रोग्याच्या जिभेस व्रण झाला होता. त्यावर औषधादाखल अत्यंत जलाल व झोबणारें असें रसायन टाकावें लागलें, व तसें केल्यामुळें ज्या वेळीं शारीरिक दुःख परमावधीस जाऊन पोहोंचलें, त्या वेळीं पाहावें तों रोग्यास खदखदां हसण्याच्या उकळ्या फुटूं लागल्या! शेक्सपिअरचा एक नायक, टायटस अँड्रोनिकस, याचा एक हात कापला गेल्यावरही तो हंसूं लागला. याचें कारण त्यास विचारण्यांत आलें, तेव्हां तो हंसतच झणाला कीं, 'अहो विचारतां काय, रडण्याला माझ्या डोळ्यांत आतां एक अश्रु तरी उरला आहे काय !' ज्या वेळीं क्षोभजन्य क्रिया सहेतुक असते, त्या वेळीं अंगविक्षेपात्मक क्रिया होणें ती चेहऱ्याखेरीज शरीराच्या इतर भागांकडून होते. उदाहरणार्थ, क्रोधरूपी मनोविकार प्रचळ होतो तेव्हां कोणास कांहीं तरी शासन करण्याचा हेतु आपल्या मनांत प्रादुर्भूत होतो; व यामुळें असा हेतु असतां जी क्रिया होते ती बहुधा हाताच्या द्वारे होते. भीतिरूपी मनोविकार प्रचळ होतो, त्या वेळीं आपण अंग चोरतो किंवा पळूं लागतो, याचा अर्थ आत्मसंरक्षण करण्याचा जो आपला हेतु तत्स्योक्त ह्या क्रिया होत. परंतु मनोविकारांचा क्षोभ होऊनही विचाराच्या दडपणानें ह्या, किंवा अन्य कारणानें ह्या, सहेतुक क्रिया करण्याची इच्छा, अवश्यकता अगर संभवनीयता नसते त्या वेळीं क्षोभशक्तीचा व्यय इतर अवयवांच्या द्वारे न होतां मुखाचे द्वारे होतो. याचें कारण असें आहे कीं, मनुष्यांचा चेहरा हा सर्व शरीराचे भागांत अत्यंत नाजूक असा भाग आहे, व स्वल्प अशा क्षोभानेंही त्याचे स्वरूपांत विकार होऊं शकतो. ज्याप्रमाणें मळलेल्या मार्गानेंच मनुष्य प्रथमतः होतां होईल तों चालतो, ह्याप्रमाणे विशेष कारण असल्याशिवाय मळलेला मार्ग

सोडीत नाही, त्याप्रमाणे क्रिया करण्यास विशिष्ट हेतु नसतां क्षोभशक्ति चेहऱ्यावरील कांहीं मळलेल्या मार्गानेंच उग्रशम पावते. चेहऱ्यावरील कांहीं कांहीं स्रायु अत्यंत सूक्ष्म, हलके व चलन-शिल असतात, ते अशा वेळीं तेव्हांच विकार पावतात. आणि त्यावर परिणाम घडल्यानंतर मग श्वासोच्छ्वासाचीं इंद्रिये, काळीज, पक्काशय व नंतर शरीरांतील बाह्येन्द्रिये यांवर निर्हेतुक क्षोभशक्तीचा परिणाम होतो. चेहऱ्यावर परिणाम घडवून जर क्षोभशक्ति शिल्लक उरेल तर ती इतर इंद्रियांचे द्वारे व्यय पावेल. स्मितापासून अतिहासितापर्यंत हास्याचे जे सहा प्रकार मार्गे एके ठिकाणीं सांगण्यांत आले आहेत, ते सर्व वरील प्रमेयाचींच उदाहरणे होत. ह्मणजे अहेतुक अशी क्षोभशक्ति उत्पन्न झाली व ती सौम्य असली तर फक्त स्मितच उत्पन्न होतें; व स्मित हें फक्त श्रेष्ठ लोकांस उचित ह्मणून जें साहित्यग्रंथांत सांगितलें आहे, त्याची तरी उपपत्ति हीच कीं, श्रेष्ठ व सुसंस्कृत मनाच्या मनुष्याचे मनोविकार बहुधा त्याचे ताब्यांत राहतात—उच्छृंखल किंवा अनावर होत नाहींत. ह्मणजे ज्ञानतंतुक्षोभ जरी झाला तरी त्यापासून उत्पन्न होणारी शक्ति ही नेमस्त असते. यामुळे ती स्मितासारख्या सूक्ष्म व सौम्य क्रियेस पुरून उरत नाहीं. शिवाय श्रेष्ठ किंवा विचारी लोकांच्या ज्ञानतंतूंचा क्षोभ विशेष कारण असेल तरच होतो, सहसा अकारण उत्पन्न होत नाहीं. पण अज्ञ व अविचारी लोक किंवा लहान बालकें यांजमध्ये मनोविकार प्रचल असून कर्तव्यचिंता फारशी नसल्यानें तीं हंसण्यास व अंगविक्षेप करण्यास वगैरे सर्वच गोष्टीस विशेष पात्र होतात.

(६८) वरील सर्व विवेचनांत ज्या हास्यकारणाचा विचार झाला तें कारण ह्मटलें ह्मणजे क्षोभशक्तीच्या उपशमाची आवश्यकता हें होय. परंतु हास्याचीं आणखी इतर कारणे आहेत, त्यांपैकी एक हें होय कीं, बराच वेळ एकच प्रकारच्या मनोवृत्तीचा ताण मनुष्यावर पडला असतां त्यांतून मुक्तता होणें.

हैं हास्यकारण सर्वथे आनंदमयच असतें. शाळेंत पांच चार तास करव्या शिस्तेंत व गुपचुग बसून घालदिल्यावर घंटा होतांच मुलें शाळेंत हेर पडतात, त्या वेळीं बहुधा तीं हंसत असतात. याचें कारण त्यांचे मनोविकार अगर ज्ञानतंतुक्षोभ अनावर झालेला असतो असें नव्हे, तर पुष्कळ वेळपर्यंत मनोवृत्ति तटस्थ राहिल्यानें जो एक प्रकारचा ताण पडलेला असतो त्यांतून त्यांची एकदम मुक्ता होते, हें होय. घरीं एकद्या संस्काराच्या वेळीं अगर वेदपठगाचे वेळीं आपणास जेव्हां एकसारखें तिष्ठत बसावें लागतें, अथवा धावणीचे दिवशीं वर्षांतून एकच वेळ पण पूर्णपणें एक प्रहरभर आपल्या आचार्यांच्या तावडींत सांपडून जी धार्मिक कवाइत करणें प्राप्त होतें, ती श्रद्धाळूपणानें केलेली असल्यास तिच्या शेवटीं शरीरावरील व मनावरील ताण कमी पडला ह्मणजे आपल्यास बहुधा हंसूं येतें. याचा अनुभव पुष्कळांस असेलच. देवळांतून वेदांती कीर्तन चालू असतां सर्व वेळ स्तब्ध व तटस्थ बसणें हें पुष्कळांस जड जातें, व अशा कीर्तनाच्या शेवटीं सभा विसर्जन झाली असतां सभासदांच्या तोंडावर एक प्रकारचें हास्य दिसतें. दुःखानें मनास जडता आली असतां सुस्कारा टाकिल्यामुळें ज्याप्रमाणें एक प्रकारचा आराम वाटतो, त्याप्रमाणें वर वर्णिलेल्या निरनिराळ्या प्रसर्गी येगाच्या हास्यामुळें ताणलेल्या चित्तवृत्तीस आराम वाटतो, ह्मणजे त्यांचे योगानें रुधिराभिवरण जलद होऊं लागतें, व मेंदूशीं संबद्ध असलेल्या ज्ञानतंतूंचीं छिद्रे मोकळीं होतात.

ज्या ठिकाणीं गंभीरपणा किंवा औत्सुक्यवृत्ति मनांत स्वाभाविकपणें उत्पन्न झालेली नसतां मुद्दाम ओढून ताणून आणलेली किंवा जबरदस्तानें लादलेली असते अशा प्रसंगास वरील उपपत्ति लागू पडते. परंतु त्याच्या पुढें गेलें असतां आपल्यास असें आढळून येईल कीं, कित्येक प्रसर्गी आपली औत्सुक्यवृत्ति किंवा गंभीर्य किंवा तटस्थपणा हें आपल्यावर कोणी लादलेलें नसून केवळ

ऐच्छिक अंतें. अशा प्रसंगी सुद्धां मनोवृत्ति एकदम शिथिल होण्यास कारण घडून आलें असतांही हास्य उत्पन्न होतें. समजा कीं, आपण नाटक पहाण्यांत अगदीं तळें न होऊन गेलों असतां व दुःखप्रसंग ऐनभरांत आला अनतां जर नायकास अगर नायिकेस सपटून एकामागून एक, दोन, तीन शिक्षा आल्या, तर ज्यास हंसूं फुटणार नाहीं असा प्रेक्षक बहुधा विरळा. अगर समजा कीं, वसिष्ठ ऋषि पोक्तार्थें रामचंद्रास उपदेश करीत असतां त्यांची कृत्रिम दाढी निसटून खालीं लेंबू लागली, व त्यामुळें ऋषिवर्याची भूमिका घेतलेल्या पात्राचा पोरकट व खप्पड चेहरा उघडा पडला, अथवा अश्वत्थाम्यानें कर्णास मारण्याकरितां म्यनांतून तरवार बाहेर काढली, पण पाहतात तों तरवारीच्या मुठीस मोराचें पीस लावलेलें होतें तेंच बाहेर आलें. या उदाहरणांत पूर्वीं चाललेल्या विचारपरंपरेस एकाएकी आडकाठी येईल व क्षोभशक्तीचा व्यय विचारपरंपरेंत होऊं शकणार नाहीं. कारण वसिष्ठाचा उपदेश ऐकत असतां किंवा अश्वत्थाम्याचें क्रोधाचें भाषण ऐकून जे उच्च प्रकारचे मनोभाव उत्पन्न झाले होते, त्यांच्या शक्तीचा सर्वस्वीं लय होण्यास दृष्टीस पडलेला नवीन देखावा अगदीं अपुरेसा होईल ह्मणून हास्य उत्पन्न होईल, हें उघड आहे. अशा वेळीं नवीन देखव्यासबंधानें विचार उत्पन्न करूनही जी शक्ति अवशिष्ट राहिल, तिचा व्यय मार्गें सांगितल्याप्रमाणें अन्य मार्गांनीं व्हावा लागेल; व त्यांपैकीं हास्य व हास्यसंबंधीं क्रिया हे मुख्य मार्ग होत. हास्याव्यतिरिक्त इतर क्रिया न घडून येण्याचें कारण असें कीं, वरील उदाहरणांतील असंबद्धतादर्शनापेक्षां अधिक प्रबल मनोविकार त्या क्षणां उत्पन्न झालेसे नसतात. व तसे झाले असतील तर हंसूं येणार नाहीं.

असंबद्धता पाहून मौज वाटते व हंसूं येतें, परंतु कित्येक प्रसंगीं ती असंबद्धता पाहून मौज न वाटतां, अगर थोडीशी मौज

वाटली तरी, तिच्याहून अधिक प्रबळ असे दुसरे गंभीर विचार मनांत येणे शक्य आहे. मनोवृत्तीस असंबद्धतादर्शनानें प्रतिबंध उत्पन्न होण्याचे आधींची मनोवृत्ति जितकी प्रबळ होती, तितकीच जर ती प्रतिबंधानंतर रहाण्याइतके प्रबळ मनोविकार अगर हेतु उत्पन्न होतील तर हास्य उत्पन्न होणार नाही. सर्वच प्रकारच्या असंबद्धतेनें अगर बेतालपणाचे दर्शनानें मनोवृत्ति हलकी होऊं शकत नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या कृश व लंगड्या लुल्या ह्याताऱ्याच्या डोक्यावर कोणी बळजबरीनें भलें मोठें ओझें लादलें आहे असें पाहून आपणांस हसूं न येतां रागच येईल. एखादा प्रतिष्ठित मनुष्य रस्त्यानें चालला असतां एखाद्या टवाळ पोरानें हळूच नकळत त्याच्या पागोट्यावर कागदाचा उंच तुरा खोंवला तर तें पाहून फारच थोड्यांस हसूं येईल. बहुतेकांस रागच येईल. उल्हाळ्यांत दोनप्रहरीं भेजवानीकरितां ह्मणून बोलावून नेऊन शंभर माणसांपुढें एक शेरभर चुरमुंर कोणी आणून ठेविले तर तें असंबद्धच होईल, परंतु त्यामुळें हंसूं येईल किंवा त्वेष येईल याचा विचार आपण स्वतः त्या शंभर पाहुण्यांपैकीं एक आहों असें समजून ज्याचा त्यानेंच करावा. सतार पहावी तर शंभर रुपये किंमतीची दिसते, पण छेडूं लागावें तों कर्णकटु आवाज निघूं लागला; तर हंसूं येण्याचे ऐवजीं सतार बनविणाराचा किंवा ती विकृत घेणाराचा मूर्खपणा लक्षांत येऊन खेदच उत्पन्न होईल. मुद्दाम दिवाळीकरितां उत्तर हिंदुस्थानांतून वीस रुपये तोळ्याचें गुलाबी अत्तर आणविलेलें असावें व दिवाळीचे दिवशीं शिशीचें वूच काढून प्रथमच हातावर तेल घ्यावें, तों आंत खवट खोबऱ्याचें तेल निघून त्यांतच मेलेली माशी दृष्टीस पडावी. असें झालें असतां असंबद्धतेमुळें हंसें येईल किंवा झालेला खर्च, त्रास व फजिती हीं लक्षांत येऊन क्रोध येईल, याचाही ज्याचा त्यानें विचार करावा. इकडे सिंह अंगाला येऊन बिलगलेला असावा, व शिकारी पाहावा तों फोटोग्राफ घेण्याकरितां

क्यामेरा सजवीत असावा. हें पाहिलें असतां हंसूं न येतां शिका-
 न्याचें अलौकिक धैर्य व प्रसंगाचा विकटपणा हें लक्षांत येऊन
 मन गंभीरविचारपूर्णच होईल. मेजवानीचा थाट उडाला असतां
 मंडळी ' हरहर महादेव ' ह्यणण्याच्या वेतांत असावी, व
 इकडे कोणी एखादें शव उचलून आणून पंक्तीत ठेवावें; ही
 असंबद्धता पाहून हंसें येईल किंवा उद्वेग वाटे! आहे मुलगा,
 पण पाहावें तर बापास रस्त्यांत ओढून लाथा मारतो, याहून
 अधिक असंबद्ध तें काय असणार! तथापि हा देखावा पाहून
 हंसें खास येणार नाही. एवढी उदाहरणें वरील सिद्धांत मनावर
 ठसण्यास पुरेशी होतील व तो सिद्धांत हा की असंबद्धता, दृष्टीस
 पडण्याचे आधीं ज्या प्रकारचे विचार मनांत आलेले असतात,
 त्यांहून हलके ह्यणजे कमी गंभीर असे विचार उत्पन्न होऊं
 शकतील, तरच त्या असंबद्धतेपासून हंसें येईल, एरवीं येणार
 नाही.

(६९) असंबद्धता तीन प्रकारची असूं शकते. एक "उच्चगा",
 एक "समगा" व तिसरी "नीचगा." उच्चगा असंबद्धता दृष्टीस
 पडल्यानें विचार पूर्वीहून अधिक गंभीर व उदात्त होतात; व
 ह्यणून हंसें येत नाही. असंबद्धता ही समगा असेल, ह्यणजे
 परस्परविरुद्ध असणाऱ्या गोष्टी सारख्याच स्वरूपाच्या असतील
 तेव्हां मनःस्थिति पालटण्याचें कारण रहाणार नाही; ह्यणजे
 पूर्वीच्या प्रकारचे विचार नंतरही राहून स्थित्यंतर नजरेस येणार
 नाही. मात्र असंबद्धता जेव्हां 'नीचगा' असेल, ह्यणजे मोठ्या
 गोष्टीचा लहान गोष्टीशीं विरोध किंवा असंबद्धता असेल, तेव्हांच
 मात्र हंसूं येईल.

(७०) हास्यासंबंधानें इतर कित्येक ग्रंथकारांनींही आपा-
 पल्या मताप्रमाणें उपपत्ति दिल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यांत
 निर्देश करितों. या उपपत्तिंमधीं जी मुख्य "लाघवी" तिला
 आपण पारिभाषिक संज्ञा देऊं. या उपपत्तीच्या पुरस्कर्त्यांच्या

मते विषयगत लघुत्वदर्शन हेच हास्याचें रसदृश्या कारण होय. वस्तुमन्त्रांत जी जी वस्तु लघु किंवा हीन असेल, किंवा अनेक वस्तूंचा कांहीं विवक्षित संबंध दाखविल्यानें जी लघुता किंवा हीनत्व दिसून येईरु तेंच पाहवयाचें किंवा उचलावयाचें, असा एक प्रकारचा मनुष्यस्वभाव आहे; व त्या स्वभावाप्रमाणें लघु किंवा हीन तेवढेंच पाहिल्यानें किंवा उचलल्यानें आनंदकारक अशी नवीन वृत्ति त्याच्या मनांत उत्पन्न होते. या उपपत्तीच्या पुरस्कर्त्यांत प्रख्यात ग्रीक तत्त्ववेत्ता आरिस्तातल व इंग्लिश तत्त्ववेत्ते हॉब्स व प्रोफेसर बेन यांचा समावेश होतो. आरिस्तातल यानें आपल्या काव्य (साहित्य) ग्रंथांत ज्याला ' कॉमेडी ' हें इंग्रजी नांव आजकाल प्रसिद्ध आहे, असा प्रकारच्या काव्याची व्याख्या देतांना ' मनुष्यस्वभावाचा हलकेपणा वर्णन करणारे काव्य ' अशी व्याख्या दिलेली आहे. ज्यांत स्वभावाचा हलकेपणा असा कांहीं नसून फक्त वस्तुस्थितीचें अनपेक्षित्व हेच हास्यास कारण होतें, अशा वस्तुस्थितीचा व हास्यविभावाचा परामर्श त्यानें घेतलेला नाहीं. त्याच्या व्याख्येप्रमाणें पाहतां हास्यकारक गोष्टीचा समावेश " कुरूप " गोष्टींखालीं होतो. हॉब्स याचें झणणें असें आहे कीं, आपल्याला जें हंसूं येतें तें आपल्या मनांत परसापेक्ष अशा श्रेष्ठपणाची कल्पना एकदम येऊन क्षणिक अहंकारवैभव प्रकट होतें त्यामुळें होय. या उपपत्तींत लघुतादर्शन किंवा हीनत्वदर्शन हें हास्याचें प्रत्यक्ष कारण न होतां विषयगत अहंकारप्रतीति हेच प्रत्यक्ष कारण होतें. हें श्रेष्ठत्व परसापेक्षच पाहिजे असें नाहीं. दुसऱ्यापेक्षां आपण श्रेष्ठ असें मनांत येऊन जरी बहुधा आपल्यास हंसूं येतें तरी कित्येक प्रसंगी पूर्वी आपण होतो त्याहून प्रस्तुत क्षणीं आपण श्रेष्ठ आहों किंवा आपण जितके हीन झालों असतो तितके न होतां आपलें श्रेष्ठत्व राहिलें असा विचार मनांत येऊनही हंसूं येतें. मूर्ख मनुष्य पाहिला असतां हंसूं येतें तें तो मूर्ख झणून येत नाहीं, तर आपण

व्याहून शहाणे या विचारानें येतें. तसेंच, उदाहरणार्थ, आपण लहानपणी ज्या खोज्या किंवा मूर्खपणा करीत होतो त्याचा विचार मोटेपणी मनांत आला असतां पोक्त मनुष्यास हंसूं येतें. या दुसऱ्या प्रकारच्या उपपत्तींत व पहिलींत एवढाच फरक आहे की, पहिलींत लघुत्वदर्शन हाच आदि व हाच अंत—ह्मणजे एकच विचार मनांत येतो. दुसऱ्या उपपत्तीमध्ये प्रारंभ लघुत्वदर्शनानें होऊन शेवट अहंकारप्रतीतीनें होतो. परंतु या उपपत्तीला एक उघड अपवाद आहे. तो असा की, अचेतन वस्तूचे केवळ भोजेचे प्रकार पाहिल्यानें, ह्मणजे जेव्हां आपलें श्रेष्ठत्व किंवा हीनत्व या विषयांचा विचार उद्भवण्याचा अर्थाअर्थी कांहीं एक संबंध नसतां जें हास्य येतें त्याची मीमांसा करण्यास अहंकार-प्रतीति हें कारण कसें लागू पडावें? आपल्यासमोर दुसरा कोणी मनुष्यजातीचा प्राणी मूर्खपणानें बागत आहे व लोक त्याकडे पाहून हंसताहेत असें पाहून आपण त्याहून श्रेष्ठ आहों व आपणाला लोक त्याचेप्रमाणें हंसणार नाहींत असा जो सुरक्षितपणा वाटतो, त्यामुळे हंसूं कां यावें हें आपणास कळतें. परंतु समजा की, एखाद्या झाडावर भलें मोठें बांडगूळ वाढलेलें पाहिलें किंवा एखाद्या झाडाचा दुरून फोटोग्राफ काढिला असतां त्याची अकृती यदृच्छेनें माकडासारखी निघाली तर जें आपणास हंसूं येईल, त्यास आत्मश्रेष्ठत्वप्रतीति हें कारण कसें लागू पडणार? प्रो. अलेक्झांडर वेन यांनी या पूर्वीच्या उपपत्तीवर थोडी सुधारणा केली आहे. त्यांच्या मतें झालें तरी लघुतादर्शन हेंच हास्याचें प्रत्यक्ष कारण होय. मात्र एवढेंच की, त्या लघुतादर्शनानें गंभीर किंवा आवेशयुक्त विचार येण्यासारख्या परिस्थितींत तें लघुतादर्शन घडून येऊं नये.

तत्त्ववेत्ता कॅट याच्या हास्याच्या उपपत्तींत हास्याची व्याख्या अशी आहे :—An affection arising from the sudden transformation of a strained expectation into nothing. परंतु कॅटची उपपत्ती ही

सर्वत्र लागू पडेल असें वाटत नाहीं. हॉन्स व बेन यांचा विषयी-
गत विकारावर जसा सारा भर आहे, त्याचप्रमाणें कॅट याचाही
सर्व भर विषयगत विकारावर आहे. परंतु सर्व भार विषयगत
असंबद्धतेवरच ठेवून चालत नाहीं. ह्यणजे हास्याच्या सर्व
विभावजातींना सारखेंच लागू पडेल असें हें कारण किंवा हा
खुलासा नाहीं. कॅटच्या मताप्रमाणें पाहतां प्रथम अमुक एक
कल्पना अपेक्षारूपानें उत्पन्न होऊन ती फसते, ह्यणजे त्या अपे-
क्षित कल्पनेचा निरास अनपेक्षित रीतीनें झाला पाहिजे. परंतु
व्यवहारांत पाहतां आपण हंसतो तेव्हां नेहमींच ह्यणजे असें
घडून येतें असें नाहीं. एखादा विनोदी लेख आपण प्रथम
वाचून हंसतो, तेव्हां कॅटच्या ह्यणण्याप्रमाणें अपेक्षानिरास नकळत
होतो व ह्यणून हंसूं येतें. परंतु तोच लेख पुन्हां दुसऱ्यानें अगर
तिसऱ्यानें वाचू लागलो असतां लेखाचें पर्यवसान पूर्वीच कळून
चुकलें असल्यानें अपेक्षा अशी कांहीं रहात नाहीं. निदान तिचा
निरास होतो, तेव्हां तो केवळ अनपेक्षित रीतीनें होतो असें
तरी ह्यणतां यावयाचें नाहीं. असें असतांही आपणांस हंसूं
येतेंच. तेव्हां केवळ अनपेक्षित रीतीनें ठराविक अपेक्षेचा निरास
होणें हेंच कारण हास्याच्या सर्व विभावांस सारखेंच लागू पडणार
नाहीं.

जर्मन तत्त्ववेत्ता शोपेनहूर यांचीही या बाबतींत एक उपपत्ती
आहे. तो ह्यणतो कीं, आपल्या कल्पना व त्यांशीं संबद्ध अस-
लेल्या दस्तु यांच्या विसंवादित्वामुळे हास्य उत्पन्न होतें. कॅटच्या
अपेक्षानिरासांत फजिती झाल्याचा ध्वनि होतो, शोपेनहूरच्या
उपपत्तींत फजिती होण्याची अमुक एक कल्पना नाहीं. त्याच्या
ह्यणण्याप्रमाणें आपणांस अनुभव आला व कल्पनेशीं तो जुळणारा
नसला ह्यणजे हास्यकारण सिद्ध होतें. ह्यणजे ही कल्पना अनु-
भवाचे पूर्वी आपल्या मनांत असलीच पाहिजे असें नाहीं. केव्हां
केव्हां तर ही कल्पना अनुभवानंतरही ठरणें शक्य आहे. कॅटच्या

उपपत्तींत विशिष्ट व पूर्वी बनलेल्या कल्पनेचा निरास हें तत्त्व आहे. शोपेनहूरच्या उपपत्तींत कल्पना विशिष्ट नसली व अनुभवानंतरही होणारी असली तरी चालते. परंतु शोपेनहूरची उपपत्ती ही सर्व विभावांस लागू पडेल असें नाहीं. कारण मनुष्यमात्रास क्षुलुक आपत्ति येणे या प्रकारच्या विभावांत अपेक्षानिरास वगैरे कांहीं नाहीं. तीच गोष्ट समजुतीचा घोटाळा होणे या हास्यविभावाचीही समजावी.

अशा रीतीने दोन्ही प्रकारच्या उपपत्ति सर्व विभावांस सारख्याच लागू न पडणाऱ्या आहेत, असें दिसून येईल. ह्मणजे केवळ लघुतादर्शन किंवा केवळ असंबद्धतादर्शन हें एकटेंच हास्यरसाचें कारण नव्हे असें ठरलें. इंग्लिश टीकाकार हॅश्लिट व तत्त्ववेत्ता हरबर्ट स्पेन्सर यांनीं दोन्ही कारणांचा एकत्र समावेश करून हा विरोध नाहींसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्पेन्सर यानें नीचगा असंबद्धता हें एक मुख्य हास्यकारण ठरविलें आहे, असें मागे सांगण्यांत आलेंच आहे. अर्थात् 'नीचगा असंबद्धता' यामध्ये असंबद्धता व लघुतादर्शन दोन्हींचाही समावेश होतो. ह्मणजे स्पेन्सरच्या मताप्रमाणें हंसूं येतें याचें कारण लघुतादर्शनही होतें व असंबद्धताप्रतीतीही होते; मग प्रत्येकाचें प्रमाण कितीही कमजास्त कां असेना.

मि. सली या तत्त्ववेत्त्याचे मताप्रमाणें लघुतादर्शन किंवा असंबद्धतादर्शन हें जितकें हास्यकारण आहे, त्याहीपेक्षा मनुष्याचा खेळकर स्वभाव, ज्याचे संबंधानें लहान मुलें व मोठीं माणसें हीं सारखींच होतात, हाच हास्याचें प्रत्यक्ष कारण मानतां येईल. परंतु ही उपपत्ति हास्याच्या सर्व विभावांस एकसारखी लागू पडत नाहीं, हें त्याचें त्यानेच स्वतः आपल्या हास्यावरील पुस्तकांत कबूल केलें आहे. तात्पर्य, अशा रीतीने पाहतां हास्यकारणाची सर्व-संमत किंवा सर्व-व्यापक एकच उपपत्ति अद्यापि निघाली आहे असें ह्मणतां येत नाहीं, व ती तशी निघेल

कीं नाहीं याचीहि वानवाच आहे. जरी हास्यक्रिया ही शारीर-
क्रिया या दृष्टीनें एकाच स्वरूपाची दिसते, तरी हेतुभेदानें व
विभावभेदानें रसदृष्ट्या तिची उपपत्ति भिन्न असावी हें स्वाभाविकच
आहे. *

* The impressions of the laughable cannot be reduced to one or two principles. Our laughter at times is of various tones. It gathers up into itself a number of primitive tendencies ; it represents the products of widely removed stages of intellectual and moral evocation. This is virtually admitted by all who recognise the intellectual and the moral principle ; for our laughter at seeing dignity unfrocked is presumably of more ancient origin than the laughter of the mind which discoursers on the ludicrous are for the most part thinking of. Our argument takes us farther, namely, to the conclusion that the effect of the laughable, even of what is given by the philosophers as a sample of the ludicrous, is a highly complex feeling containing something of the child's joyous surprise at the new and unheard of ; something too of the child's gay responsiveness to a play challenge ; often something also of the glorious sense of expansion after compression which gives the large mobility to freshly freed limbs of young animals and children.

(७१) हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग :—

येथवर झालेल्या विवेचनावरून, व आमच्या एकंदर लिहिण्याच्या रोखावरून, आम्हांवर एक जबरदस्त आरोप येण्याचा संभव आहे, हें आम्ही पूर्णपणे जाणून आहों. तो आरोप असा कीं, हास्यरसास आम्ही वाजवीपेक्षां अधिक महत्त्व देतो. आमच्या आक्षेपकारांच्या मते आम्ही हास्यरसास मूर्खाभिषिक्त करून त्याला रस-वर्गांत राजपदावर स्थापिलें आहे ; व असें झालें ह्मणजे प्रौढ व गंभीर विचार, किंवा रसभरित सुंदर काव्ये यांस या दुनियेंत अनाथ व निराधार करून टाकल्यासारखें होणार ! कोणी ह्मणतील कीं, हास्यरसास फाजील महत्त्व देऊन आम्ही चेंब्रेखोरपणाचा नवा बाजारच वसवूं पहात आहों ; व हा बाजार उघडल्यानें सभ्यपणास व गंभीरपणास कायमचीच रजा मिळेल. कोणी विचारतील— “ कायहो, हें आयुष्य केवळ थट्टांमस्करा करून घालविण्याकरितांच आम्हांस मिळालेलें आहे कीं काय, कीं तें आम्ही हंसण्याखिदळण्यांतच घालवावें ! विनोदाची संवय लागली कीं आवेश, गांभीर्य, भक्ति, इत्यादि सद्गुणांस आम्हांस पारखें व्हावें लागणार ; व ज्याच्या योगानें जगांत प्रगति संभवते ते हे वरील गुण नाहीसे झाल्यावर मग जग कसे चालणार ? ” आक्षेप विचार करण्यासारखा आहे ; तेव्हां त्याचा आपण शांतपणे विचार करूं.

(७२) ‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्’—हें नीतिवचन कोणास संमत नाही ! खरें बोलावयाचें झालें तरी तें दुसऱ्यास रुचेल किंवा गोड लागेल अशाच रीतीनें बोलवें हें तर ठीकच आहे. परंतु वचन सत्य असून, रुचेल असें बोलून वरती जर तें हास्योत्पादकही असेल तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होणार नाही काय ! परंतु हें तत्त्व जितकें सयुक्तिक भासतें तितकें तें व्यवहार्य झालेलें आढळून येत नाही. कारण जगांत हास्याविरुद्ध युक्तिवाद व आचरण करणारे लोक पुष्कळ आढळून येतात. प्रथमतः निरनिराळ्या मनुष्यव्यक्तींची मुखचर्चा कशी असते हें

साधारणतः सूक्ष्मदृष्टीनें पाहणारास असें दिसून येईल कीं, कित्येकांची चर्याच मुळीं हास्यरसास प्रतिकूल असते. अशा लोकांचे नुसत्या चेहऱ्याकडेच पाहून खुशाल एकदम सांगावें कीं, या लोकांचा व हंसण्याचा नेहमीं वारावा वृहस्पती आहे. आपल्यांत एक ह्मणच अशी आहे कीं, “ मिया रोते क्यों ? ” तर ह्मणाले “ मुरतही वैसी.” अंतरंग व मुखचर्या यांमध्ये कधीं काळीं मेळ किंवा मुकावला पडणार नाहीं, हें संभवनीय आहे. तथापि साधारण नियम असा आहे कीं, मनुष्यस्वभावाच्या व अंतरंगांताल विचारसरणीच्या भांडाराची किळी मुखचर्येत सांपडावयाचीच. व या किळीचे सहाय्यानें जगांतील हास्यशत्रु निमेशिमे तेव्हांच ओळखून काढितां येतात. अशी मुखचर्या असणारांची दुसरी एक मौज अशी आहे कीं, यदाकदाचित् हिंवाळ्यांत पालवी फुटल्याप्रमाणें त्यांच्या रुक्ष मनांत हास्यरसाची काचित् उत्पत्ति झालीच तर त्याचे योगानें त्यांचे चेहऱ्यास मोहकता किंवा सौम्यता न येऊन उलट तो अधिकच भेसूर व कठोर असा वाटूं लागतो. अशा लोकांशीं गांठ पडणें ह्मणजे एक प्रकारचें दुर्भाग्यच होय. दुसरे कित्येक लोक असे असतात कीं, ते चेहऱ्यावरून सौम्य व आनंदी दिसतात व केवळ विनोदाचे ते शत्रूच असतील असें सकृदर्शनीं वाटत नाहीं. परंतु हास्यविनोदाचें त्यांस वस्तुतः वावडें असतें. ह्मणचे स्वतः ते बहुधा कधीं हास्यविनोदाच्या मानगडींत पडत नाहींत; इतकेंच नव्हे, तर यदाकदाचित् त्यांच्या कर्णपुटावर हास्याचा यत्किंचित्ही ध्वनी आला कीं लहान मुलाच्या कानीं अवचित मेघगर्जना पडल्याप्रमाणें ते कावरेबावरे होतात. त्यांच्या अंतःकरणांतील सौजन्यक्षीरांत हा विनोद ह्मणजे एखाद्या मिठाच्या खड्याप्रमाणें पडून तें नामून जाऊन त्याची कालवाकालव होते. चार चौघा मंडळींत हंसणें, खिदळणें झालेलें पाहून त्यांना पंचमहापातकांत भर पडल्यानारखी भीति वाटते, व जगांतील सर्व चातुर्व, सर्व

विचारीपणा, सर्व तत्त्वज्ञान हे, ज्यावरील रेषा कधीही पालटा-
वयाची नाही अशा गंभीर व निश्चल चेहऱ्यांतच सांठविले आहे,
अशी त्यांची समजूत असते. यामुळे उत्तम प्रकारच्या हास्य-
रसाच्या सुखाची जोड करून देणारा एखादा विनोदाचा प्रकार
त्यांचे दृष्टीस पडला तरी, शिकारीवर सोडलेल्या कुऱ्यांचे
कानाप्रमाणे त्यांची मनोवृत्ति ताटच राहते. दुसरे कित्येक असे
असतात की, त्यांस करुणरसच हास्यरसाचे ठिकाणी वाटतो.
अशा लोकांचे अंगी, नुकतेंच वर वर्णन केलेल्या लोकांचे अंगी नस-
णारा एक गुण असतो. तो सहृदयता हा होय. ह्मणजे हीं
तिसऱ्या प्रतीचीं माणसें अंतःकरणानें प्रेमळ असतात, परंतु त्यांचें
प्रेम सर्व करुणरसासच अर्पण केलेलें असतें. यांच्या समजुतीनें
हे सर्व जग दुःखमयच असतें. करुणरसात्मक वस्तुघटना हा
यांच्या मते सृष्टि-नियम असून आनंदस्थानें हीं ते अपवादादाखल
मानितात. हास्यविनोद करणें ह्मणजे सृष्टिनियमांचे विरुद्ध जाणें
असा त्यांचा ग्रह झालेला असतो. कामधंद्यामध्ये विनोदास जागा
मिळूं शकत नाही, व कामधंदा करणें हा तर जीविताचा मुख्य
हेतु होय. यास्तव थडामस्करी करणें ती केवळ पोरंबाळांनीं
करावी असें त्यांचें मत असतें. मन मोकळें करून हंसणें हे
तर ते बहुधा अर्धवेड्या किंवा पूर्णवेड्या लोकांवरच सोंपवितात.
थडा व अकल या दोन जणू काय सख्ख्या बहिणी आहेत, व
ह्मणून त्या उभयतांशीं एकाच वेळीं विवाहसंबंध ठेवणें ह्मणजे
अनीतिमय होय असें त्यांस वाटतें. शहाणपणाचा एकवेळ
स्वीकार केला ह्मणजे मग त्याजवरील प्रीति कायम रहावी या-
करितां ते विनोदास मार्गातून हांकून देतात. व त्याचप्रमाणें
विनोदावर प्रीति करणारा कोणी दिसल्यास त्यास शहाणपणाची
ओळखही नसलीच पाहिजे असा सिद्धांत ते ठोकून देतात. तुझी
वाटेल तें करा, त्यांचे हातून विनोद ह्मणून घडणेंच नाही. दुसरे
कित्येक असा युक्तिवाद करितात की, हास्याची उत्पत्ति ज्याअर्थी

असंबद्धतेपासून आहे, व असंबद्धता हा गुण नसून तिरस्करणीय दोषच आहे, त्याअर्थी विनोदास उत्तेजन देणे ह्यागज बुद्धिवैकल्यास उत्तेजन दिल्यासारखेच होय.

(७३) आतां वर जे इतके विनोदशत्रूंचे निरनिराळे प्रकार सांगितले, त्यांपैकी कांहीं कांहीं प्रकारच्या शत्रूंच्या नावडीची आवड करण्यास आह्मी असमर्थ आहोां हे प्रांजलपणे कवूल केले पाहिजे. कारण ब्रह्मदेवच मुळीं ज्यावर कोपला त्यास मनुष्याने साहाय्य कोठवर करावे ? ज्यास ईश्वरानें प्रणद्रिय दिलें नाहीं त्याची जरी कीव आली तरी त्यास सुवासाचें सुख कोण कसे प्राप्त करून देईल ? ज्याप्रमाणें सुगंधाचें इंद्रिय नाक आहे, त्याचप्रमाणें विनोदाचें इंद्रिय मन आहे. विनोदग्रहणाची शक्ति ज्याची नाहींशी झाली असेल त्याच्यापुढें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत विनोद जरी येऊन अवतरला तरी काय होणार ? परंतु जे दुसऱ्या एका प्रकारचे विनोदशत्रु वर सांगितले आहेत, ह्याज्ये ज्यांचें विनोदग्रहणाचें इंद्रिय शाबूद आहे, परंतु युक्तीच्या बाजूनें पाहतां ज्यांस विनोद हा दोषमय दिसतो, अशांना मात्र थोडेंबहुत साहाय्य करितां येणें शक्य आहे. वर जी असंबद्धता ह्याणून सांगितली ती वास्तविक मेहमीं दोषरूपच असते असें नाहीं. प्रचारांत 'असंबद्धता' या शब्दास थोडीशी गौणता आहे हे खरें. परंतु कोणत्याही प्रकारचे अपवादास्पद विकार मनांत न येतां केवळ गमतीनें असंबद्धतेशीं व्यवहार करितां येणें शक्य आहे. एवढेंच नव्हे, तर आणखी असेंही ह्याणतां येईल कीं, असा व्यवहार करणें ही बुद्धीच्या एका भागाची किंवा प्रकाराची अवश्य करमणूकच होय. जगांतील वस्तुजातांत जेथे असेल नसेल तेथून संबद्धता संवादित्व हुडकून काढणें हें जसें बुद्धीस भूषणावह आहे, त्याचप्रमाणें ज्या ज्या ठिकाणीं असंबद्धता किंवा विसंवादित्व दिसेल, त्या त्या ठिकाणीं तें हुडकून काढणें हें बुद्धिशक्तीस तितकेंच भूषणावह आहे. संवादित्व असणें हा जसा वस्तुजाताचा

गुण आहे, बुद्धीचा गुण नाही, त्याचप्रमाणे विसंवादित्व हा फार झाला तर वस्तुजाताचा दोष आहे, असें ह्यगतां येईल. तो बुद्धीचा दोष नव्हे. ज्या ठिकाणीं हें विसंवादित्व किंवा ही असंबद्धता असूनही तिचे अभिज्ञान करण्यानें शारीरिक किंवा मानसिक दुःख होत नाही, किंवा एखाद्या मनुष्याबद्दल तिटकारा उत्पन्न होत नाही, किंवा आपल्या नीति-बुद्धीस धक्का पोहोचत नाही, अशा ठिकाणीं असंबद्धतेचें ज्ञान हें निःसंशय आनंददायक झालेंच पाहिजे. शाई हा पदार्थ स्वच्छ नहीं, हें खरें आहे; परंतु तिचा उपयोग लिहिण्याकडे करणें हें जसें दोषास्पद होत नाही, त्याचप्रमाणें असंबद्धताही स्वतः सदोष असली तरी तिला व्यवहार्य करणें हेंही तसेंच दोषास्पद होऊं शकत नाही. ह्यगजे असंबद्धतेच्या गुणदोषांचा विचार फक्त योजकाचा हेतु किंवा त्या योजनेपासून होणारे परिणाम हे लक्षांत घेऊनच करावयास पाहिजे.

(७४) आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, नेहमींच कोठ्या, थट्टा-म्हरी किंवा विनोद करण्याची संवय असणें हें चांगलें नव्हे. कारण तिचे योगानें स्वभावास एकदेशीयता येते व एकदेशीयता हा दोष असून शिवाय असाही आहे कीं, तो ज्या ज्या गुणांशीं संबद्ध असेल त्यांची माती करितो. व विनोद हा गुण झाला तरी तोहि या नियमास अनुसरूनच असणार. मनुष्यस्वभावांत भारदस्तपणा व आवेश हे दोन्हीही मुळांशीं असले पाहिजेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे. विनोदाचें बेसुमार सेवन केल्यानें या दोहोंस धक्का बसण्याचा संभव असतो. जी जी वस्तु ह्यणून सांपडेल तिची चेष्टाच करित गेलें तर सर्वच थट्टा होणार. विनोद असो वा नसो, आपलें मुख्य लक्ष जगांतील उदात्त व शुद्ध अशाच गोष्टी-कडे रोंखलेलें असलें पाहिजे. तसेंच थट्टामस्करी केल्याबद्दल किंवा विनोदाबद्दल जरी आपणास तिरस्कार वाटला नाही, तरी केवळ तिरस्कारार्ह अशाच कांहीं गोष्टी जगांत आहेत; त्यांचे संबंधानें

जगांत नेहमां तिरस्कारच बाळगला पाहिजे. जगांत असंबद्धतेचेही प्रकार असे पुष्कळ आहेत कीं, ते पाहून हंसें कर्त्रीच येगार नाही, तर फक्त वाईटच वाटेल. अर्थात् अशा गोष्टीच्या संबंधांत विनोदास अवकाश नसून आवेश व भारदस्तपणा याच गुणांचा तेथें आश्रय करावा लागेल. जे लोक विनोदी झगून आपल्यास दिसतात त्यांपैकीं कित्येक असे असतात कीं, त्यांस जगांतील प्रत्येक गोष्ट तुच्छ वाटते व यांत काय आहे, त्यांत काय आहे, असें ते करीत सुटतात. अशा लोकांना जगांत वंश किंवा पवित्र असे कांहींच नसतें. परंतु अशा लोकांनीं केलेल्या विनोदास विनोद ही संज्ञाच देतां येत नाही. अशांच्या विनोदापासून एखाद्या रोगाप्रमाणें दूर राहण्याचें प्रयत्न केला पाहिजे. एखाद्या दरबारांत ज्याप्रमाणें खुमसकऱ्या चतुर भाषण बोलत असतांही मुख्य स्थानावर राजा आरूढ असतो व इतर लोक आपआपल्या दर्जाप्रमाणें अदर्शानें बसलेले असतात, त्याचप्रमाणें विनोदाचें काम चालू असतांही मनुष्याच्या मानसिक दरबारांत उदात्तपणा, विचारीपणा किंवा सत्यप्रियता यांपैकीं एखादा ना एखादा तरी सद्गुण मनःप्रवृत्तीवर आपला अम्मल चालवित असला पाहिजे. व्यवहारांत आढळून येणारे कित्येक विनोदी लोक स्वभावतः पाहिले तर केव्हां मूर्ख तर केव्हां दुष्ट, केव्हां हेवेखोर तर केव्हां पोकळडौली असे असतात. अशा लोकांकडे पाहिलें झणजे असें वाटतें कीं, एका विनोदाच्या पार्थीं जर इतके घर सांगितलेले दुर्गुण आपल्यावर हक्क सांगू लागतील तर तो विनोदच नको. कारण विनोद ही चीज जरी इष्ट व प्रिय आहे, तरी तिला किती किंमत द्यावी याविषयीं कांहीं तरी सीमा असलीच पाहिजे. परंतु वरील सर्व कारणांमुळे जितकी सूट घालावयास पाहिजे तितकी घालूनही शेवटीं विनोदाचें मूल्य झणून कांहीं थोडें तरी शिल्लक राहतेंच. कारण ज्या कांहीं विवक्षित गोष्टींत विनोद आपल्यास नको आहे अशा गोष्टी एकंदरीनें भोड्या असून ज्या गोष्टींत आप-

त्यास विनोद हवा आहे अशा गोष्टी अधिक भरतील. या संबंधाने ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, विनोदाची गणमैत्री पुष्कळ गोष्टींशीं जुळते; जुळत नाही अशी फार थोड्याशींच. सद्गुणांशीं विनोदाचा सहवास होईल तेथे तर दुधांत साखर पडल्याप्रमाणे त्यास गोडी येईल, किंवा स्फटिकावर सूर्यकिरण पडल्याप्रमाणे त्यांच्या जोडीस उज्ज्वलता अगर दैर्घ्यता येईल. शहाणा तत्त्ववेत्ता, शूर वीर, सहृदय विद्वान्, व्यवहार चतुर पंडित, सदसद्विवेकी, इत्यादि प्रकारच्या लोकांबद्दल आपल्या मनामध्ये आदर तर असतोच; परंतु वरील लोकांपैकीं प्रत्येकाचे अंगीं जर सुदैवाने विनोदीपणाचीही भर पडलेली असली तर आमच्या आदरबुद्धींत एक प्रकारच्या गोड प्रेमाचीही भर पडते. ह्याप्रजे नुसती आदरबुद्धि असल्यानें जे लोक आपणास केवळ परके किंवा दूरतः सेव्य असे वाटतात, तेच वरील प्रेम उत्पन्न झालें असतां आपणांशीं एकजीव होऊन त्यांचे सद्गुण आपणांमध्ये संकमित होतात.

(७५) हास्य व विनोद यांच्या उपयोगाचा दोन तऱ्हेनें विचार करितां येईल. एक समाजदृष्ट्या व दुसरा व्यक्तिदृष्ट्या. पैकीं समाजासंबंधानें पाहतां ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, समाज ही कोणी एक व्यक्ती असून तिला मन आहे असें नाही. परंतु ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनांना वाढ आहे; त्याचप्रमाणें एकंदर समाजाच्या बुद्धीला व नैतिक कल्पनांनाही वाढ असते. अर्थात् ज्यांच्या योगानें या दोनही बाबतींत समाज अधिक सुशिक्षित होईल, त्या गोष्टींनीं समाजास फायदा होईल. हास्यविनोद वगैरेचा उपयोग व्यक्तीपेक्षां कदाचित् समाजासच कांहीं बाबतींत अधिक आहे. एका व्यक्तीच्या मनाचा कल बहुधा एकाच विशिष्ट बाजूचा असतो. त्याला शिक्षण बहुधा एकाच दिशेचें असतें व त्याचे विचारही बहुधा एकांगी असतात. समाजाची गोष्ट तशी नाही, ह्याप्रजे समाजाची

वाढ अनेक अंगांनीं व्हावयाची असते. झणून त्यास शिक्षणही अनेक अंगांनीं मिळावें लागतें. हें अनेकांगी शिक्षण मिळण्यास समाजाच्या हास्यविनोदप्रियतेचा मोठाच उपयोग होतो. एखादें सुभाषित एखाद्या व्यक्तीनें एकत्र्यानेंच वाचलें किंवा ऐकिलें तर त्यापासून होणाऱ्या फायद्यापेक्षां तेंच दहा लोकांनीं एकत्र वाचलें किंवा ऐकिलें असतां जो फायदा यथाप्रमाण व्हावा त्याहूनही तो अधिक होतो. व्यक्तीस नुसतें शिक्षण मिळतें, परंतु दहा व्यक्तींनीं मिळून तोच सुभाषितास्वाद घेतला तर प्रत्येक व्यक्तीस मिळावयाचें तें शिक्षण मिळून घरती दहा लोकांच्या मनाचा तात्पुरता कां हेईना परंतु मिलाफ होऊन संघशक्तीही उत्पन्न होते. झणून कोणतेंही सुभाषित कसें काय आहे याचा विचार कर्तव्य असतां व्यक्तीच्या मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें पाहण्यापेक्षां समाजाचे मनावर त्याचा काय परिणाम होईल हें आधीं पाहिलें पाहिजे. हास्यविनोदशीलता हा एक सामाजिक गुण आहे; संपर्कांनं एकापासून दुसऱ्यापर्यंत व दुसऱ्यापासून तिसऱ्यापर्यंत असा त्याचा प्रसार होतो. सामाजिक हास्यविनोदापासून सामाजिक सुस्वभाव, सामाजिक सद्गुण, व समाजहितदृष्टि यांच्या वृद्धीस मदत होते.

(७६) आतां हास्यविनोदापासून व्यक्तीला होणाऱ्या फायद्याकडे वळूं. हास्यक्रियेचा शरीरावर वैद्यकदृष्ट्या फायदेशीर परिणाम होतो ही गोष्ट प्रथमतः ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. हास्याचा परिणाम शरीरप्रकृतीवर चांगला होतो. ज्याला वैद्यकाची कांहीं माहिती नाही असा मनुष्यही एकदम सांगूं शकेल कीं, हंसल्यापासून अंगांतील शिरांस एक प्रकारचा मोकळेपणा वाटतो. हास्य स्फुट नसतें त्यावेळीं श्वासोच्छ्वासाची क्रिया संथपणें चालत असते. तिच्यामध्ये हंसण्यानें एकदम व्यत्यय येतो हें खरें. परंतु त्या व्यत्ययाचा परिणाम श्वासोच्छ्वासाच्या इंद्रियांवर शरीरांतील रक्तप्रवाहावर चांगला असाच होतो. हास्यामुळे

वक्षकपाटावर एका मागून एक असे अनेक आघात होतात. या प्रत्येक आघाताच्या वेळीं रक्तवाहिन्यांतील रक्त काळिजांत ज प्यास प्रतिबंध होतो. बराच वेळ मनुष्य हंसत असला ह्मणजे त्याचें डोकें व मान तांबूस होतात. याचें कारण वरील प्रतिबंधच होय. तसेंच हास्यक्रियेच्या मधून मधून जो खोल असा श्वासोच्छ्वास घेतला जातो, त्याच्या योगानें फुफुसांत हवा शिरून तीं फुगतात आणि त्याचा परिणाम असा होतो कीं, वाहिन्यांतील रक्त काळिजाकडे घालविलें जातें. काळजाकडे रक्त अधिक जोरानें जाणें व त्यास प्रतिबंध होणें या दोन क्रिया एकामागून एक व आलटून पालटून अशा झाल्यानें रक्तांत प्राणवायूची मिसळ अधिक होते, व प्रवाहही जोरानें चालतो. हे सर्व प्रत्यक्ष परिणाम होत. यांशिवाय दुसरे अप्रत्यक्ष परिणामही होऊं शकतात. मोकळ्या मनानें मनुष्यांस हंसें आलें ह्मणजे रक्ताचा मेंदूवरील दाब कमी पडतो. रागावलेल्या मुलास कांहीं चेष्टा करून हंसवितात, याचें कारण तरी हेंच कीं, हंसें फुटल्याबरोबर मेंदूकडील रक्त मोकळें होऊन मनोवृत्ति फुलते. एकंदर शरीरप्रकृतीवर हास्याचे हेणारे सुपरिणाम अर्थातच इतके त्वरित होऊं शकत नाहींत. परंतु ते होतात यांचद्वल कोणास क्वचितच शंका असेल. इंग्रजींत Laugh and grow fat अशी एक ह्मण आहे, तिजवरून इंग्रज लोकांत याबद्दल काय समजूत आहे ती व्यक्त होते.

(1) When man smiles and much more when he laughs he adds a fragment to his life (Sterne).

(2) Laughter makes good blood.

(Italian proverb.)

प्रीक तच्चवेस्ता आरिस्टाटल याचे वेळेपासून आजपर्यंत, हसण्याचे योगानें फुफुसें बळकट होतात व शरीरप्रकृतीच्या निरोगीपणास हास्य हें एक साधन आहे असें सर्व इन्द्रियविज्ञान-

शःखवेत्ते ह्यणत आले आहेत. रस्त्यांत गर्दी वगैरे बरीच जमून जाण्यायेण्यास प्रतिबंध झाला असतां पोलीसानें सोटा उगारून “ चला लोक गर्दी मोडा ” असें ह्यटल्यानें ज्याप्रमाणें जमलेल्या समाजांत खळबळ सुरू होते, त्याचप्रमाणें मेंदूवर किंवा मनावर ताण पडला असला किंवा कांहीं काळजी वाढून उद्विग्नता आली असली तर खळखळून हंसें आलें ह्यणजे एकदम मोकळेपणा वाढूं लागतो. शरीरावरही तसाच परिणाम घडतो. कारण बहुधा मोकळ्या हंसण्यानें हातपाय वगैरे अंगाचे भागासही चलन भिळतें. मात्र ‘ अति सर्वत्र वर्जयेत् ’ या ह्यणीप्रमाणें हंसण्याच्या कामांतही अतिशयत्तानें शरीरप्रकृतीवर वाईट परिणाम होण्याचा संभव असतो हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. औषधाप्रमाणें हास्याचीही पथ्यकर व अपथ्यकर अशीं प्रमाणें असतात, व निरनिराळ्या प्रकृतींस हास्यरूपी औषध हें निरनिराळ्या प्रमाणांनींच विहित आहे.

नेहमीं गंभीर किंवा आवेशयुक्त विचार मनांत उत्पन्न झाल्यानें मनावर एक प्रकारचा ताण पडतो. धनुष्याचा ज्यावेळीं उपयोग करावयाचा नसतो त्या वेळीं त्याची दोरी सोडून त्याधरील ताण कमी करितात. त्याचप्रमाणें कांहीं विशिष्ट प्रसंगीच आवेशयुक्त व गंभीर विचारांचा ताण मनावर पडावा, एरवींच्या वेळीं मन स्वाभाविक व न ताणलेल्या स्थितींत रहावें व त्याचे अंगच्या स्थितिस्थापकत्वाचा गुण नष्ट होऊं देऊं नये, याकरितां ईश्वरानेंच हास्यविनोदाची तज्जर्वाज करून ठेविली आहे. हा उपयोग केवळ अकरणरूप झाला. तथापि त्याचे प्रत्यक्ष असेही उपयोग आहेत. पैकीं एक असा आहे कीं, विनोदशीलतेमुळे आत्मस्वभावाचें निरीक्षण मनुष्य करूं शकतो. जें शस्त्र आपण लोकांवर नेहमीं चालवितों तेंच अर्थात् स्वहितबुद्धीनें आपल्यावरच चालवून पाहाण्याची इच्छा मनुष्यास एखाद्याना एखादे वेळीं तरी होणारच. विनोद हा एक फिरता दिवा आहे; त्याचा प्रकाश दुसऱ्यावर

जसा पडतो तसा आपणावरही पडलेला पाहून त्याच्या उजेडांत ज्या गोष्टी दिसतील त्यांचा बोध आपणास सहजच होतो. “ माझे मलाच हंसू येते ” असा शब्दप्रयोग आपण व्यवहारांत नेहमी झालेला पाहतों. याचा अर्थ उघड आहे. ज्याला दुसऱ्याचे नेहमी हंसू येते, त्याला स्वतःचे एखादे वेळ तरी हंसू येईलच. परंतु आत्मनिरीक्षण किंवा आत्मरिक्षण याहून दुसरेही फायदे आहेत. आपल्या जीवितक्रमांत लहानसहान अडचणी अगर लहानसहान संकटें आपणावर येतात. तेव्हां आपण कित्येक त्यांच्या ओझ्या-खाली दडपून जातो. परंतु त्यांच्या योगानें आपल्या एकंदर जीवितक्रमास व्यत्यय न येतां आपण कित्येक त्यांतून लीलेनें पार पडतो. एखादा जिन्नस आपणच कोठें तरी ठेविलेला असावा व तो सुरक्षितही असावा; पण हुडकूं जावें तर मात्र तो आपणांस सांपडत नाही; तो शोधशोधून आपण दमतो. अशा वेळीं आपल्या मनास किती तरी त्रास होण्याचा संभव असतो. विनोदानें हांसून जर आपण तो क्षम सुखाचा केला नाही तर तो दुःखाचा खास होईल : व असें झालें असतां शुष्क कारणाकरितां आपल्यास दुःखाचे कितीतरी क्षण विनाकारण काढावे लागतील. एखादे वेळ गर्दीगर्दीनें गांवाला जाण्यास निघावें तों आगगाडी चुकावी. असे प्रसंग मनुष्यमात्रास केव्हां ना केव्हां तरी येतातच. समजा, अशा वेळीं गाडी चुकली ह्मणून खिन्न होऊन चार लांबां देखत गुडघ्यांत मान घालून बसणारा एक मनुष्य ध्या, व दुसरा एक असा ध्या कीं, आपल्यादेखत गाडी सुटलेली पाहून न त्रासतां विनोदानें एवढेंच ह्मणतो कीं “ अहो बाई, तुमच्या करितां आम्ही इतकें लांबून धडपडत व धापा टाकीत आलों. असें असतां आमची एक क्षणाची सुद्धां मुरवत तुम्हां धरूं नये, हें चांगलें दिसतें कां ! ” असें बोलून हंसत परत फिरतो. या दोन मनुष्यांच्या स्थितीची तुलना करून पहा व सांगा कीं, दोघांचेही नुकसान व अडचण सारखीच असतां त्यांपैकी सुखी

कोण व दुःखी कोण ? समजा, आपण पायगाडीवर बसून जोरांत चाललो आहो, असे असतां एखादे वेळीं एखादे खेळकर व खोडकर मूल मुद्दाम होऊन पुढे तरी येते किंवा जागचे हालत तरी नाही किंवा आपण त्यास चुकविण्याकरितां डावे उजवे हाताला पळावे तों तों तेंही उजवी डावी बाजू घेऊन नेमके पुढेच येते. अशावेळीं प्रथम चटकन् रागाचा व त्रासाचा झटका येतो. परंतु त्रासिक मनुष्य त्याजवर व आपल्यावर रागावून त्याला चार शिव्या देत आपणासही चार घेत निघून जाईल; किंवा त्या मुलाचे वतीने कोणी बोलू लागल्यास वर्दळीवरही येईल. व एकदां रागाच्या शब्दांची किंवा शिव्यांची सलामी दोहोंपक्षांकडून झाली ह्मणजे मग तो तंटा किती विक्रोपास जाईल किंवा अखेर काय परिणाम होतील हे देव जाणें. — विनोदी मनुष्याची तऱ्हा याहून वेगळी असते. अशा प्रसंगां तो हे पटकन् लक्षांत आणील कीं रस्त्यावर खेळण्याचा लहान मुलांचा हक्क निसर्गसिद्धच आहे, व येणाराजाणारांशीं गमतीनें वागणें हे त्यांच्या खेळांपैकीच एक अंग आहे. अशा वेळीं समजा कीं गाडीवरून तो पडला तरीही, अपघात विशेषच मोठा नसेल तर तो “ आतां या गाडीला तिच्या डाक्टराकडे नेलें पाहिजे ” एवढेच ह्मणून हांसून भागवून नेईल. किंवा अपघात न होतां मुलास चुकवून जातां आलें तर मागें वळून तो एवढेच ह्मणेल कीं, कां कशी झाली फजीती ! दिली कीं नाही झोकांडी ? व असें झालें असतां तो स्वतः, तें मूल व आसपासचे लोकही सर्वजण मिळून हंसून जो तो आपल्या कामास जाईल. आपण एखादे वेळ गाडींतून उतरतांना आपणास नकळत दारांत धोतर सांपडलेलें असावे व आपणांस जलदीनें उतरतां येऊं नये, अशा वेळीं कोचमनाला व्यर्थ शिव्या हासडणारे व रागावून अकांडतांडब करणारे लोक ज्याप्रमाणें जगांत असतात, त्याचप्रमाणें दुसरेही असे कित्येक असतात कीं, ते अशावेळीं एखादी कोटी करून

किंवा विनोदाचें भाषण करून तो अडचणीचा क्षण हास्यासाच कारणीभूत करितील. अंधारे रात्री रस्त्याने जातांना अडखळून आपण पडलों असतां म्युनिसिपालिटीला शिव्याशाप देऊन आपले जिवाला त्रास करून घेणें ही एक गोष्ट ध्या, आणि 'आतांशा आमच्या कमेटीची रोषनाईची व्यवस्था इतकी चांगली आहे कीं, तिचे कंदील पाहाण्यास घरचे कंदील न्यावे लागतात' एवढेंच ह्मणून व उठून आपल्या मार्गानें जाणें ही दुसरी गोष्ट. यापैकीं शहाण्या माणसानें कोणती पत्करावी याबद्दल बहुधा वाद होणार नाहीं. समजा, आपण नाटक पहावयास गेलों असतां आपल्या समोरच्या खुर्चीवर बसलेल्या गृहस्थाचें पागोटें भलें मोठें असल्याकारणानें मौज पहाण्यास आपल्यास व्यत्यय येतो. अशावेळीं "अहो नाटक पहावयास यावयाचें तर असलीं चाक्रासारखीं पागोटीं घरीं ठेवून यावीं समजलांत कां ? आम्ही मागच्या खुर्चीवर बसलों असलों तरी तुमच्या सारखेच आम्हांलाही पेसे मोजावे लागले आहेत. काढा तें पागोटें अगोदर, नाहींतर म्यानेजरास कळवीन " असें बोलून त्याचें प्रत्युत्तर ऐकून घेणें व शेवटीं भांडाभांडी करून स्वतःच्या व लोकांच्या करमणुकीस व्यत्यय आणून पोलिसापर्यंत मजल नेणें हा एक मार्ग आणि समोरच्या गृहस्थास "काय हो, स्टेजवर काय चाललें आहे तेवढें सांगाल कां ?" असें विचारून व्यंगार्थानें पागोज्याची अडचण त्याचे नजरेस आणून देणें, किंवा थेटें "रावसाहेब, आज फार उकडते आहे नाहीं ? जरा पागोटें बिगोटें काढून हवा ध्याल कीं नाहीं ?" असें ह्मणणें व अर्थातच "कां हवेचीशी चौकशी चाललेली आहे ? पागोटें बिगोटें तुमच्या दृष्टिआड येते कीं काय ?" असें विनोदी उत्तर त्याजकडून घेऊन आपला हेतु साधणें हा दुसरा मार्ग. यापैकीं चांगला कोणता हें आम्ही सांगावयास नकोच. एखादा भिक्षुक येऊन खटपटीस बसून त्रास देत आहे, अशावेळीं त्याजवर रागावून "कायहो, शंभर वेळां सांगितलें तरी तुम्हांस कळत

नाहीं का? उडतां कां हातास धरून घालवूं? ” असें ह्यगणें बरे? किंवा “भरजी महाराज, ऊन नर होत चाललें, आपल्याला आणखी चार ठिकाणीं जायचें असेल, दुसरे चार लोक हातांत दक्षणा घेऊन आपली वाट पहात बसले असतील, त्यांची आपण निराशा करणार कीं काय?” असें ह्यगणें बरे! एखादे वेळीं कुलुप काढायला जावें तों तें गंजून गेल्यामुळें निघूच नये असें होते. अशा वेळीं कोणी तरी कुलुप बिघडविलें खास अशी समजून खरोखर नसतांही उगाच घरच्या पोरान्वाळांस अथवा चाकरनोकरांस शिव्या हासडणारीं, किंवा आपल्या गैरमर्जीची मजल कुलुपांच्या कारखानदारापर्यंत नेऊन “कुलुपें गंजतात ह्यगजे काय, अलीकडे सर्वच कारखाने चोरांचे बाजार झाले आहेत. यावद्वलचा वर्तमानपत्रांतून गवगवा केलाच पाहिजे!” वगैरे ह्यगणारीं माणसें वेगळीं; आणि अचेतन कुलुपासच उद्देशून “कां स्वारी आज रुसली आहे वाटतें? तेल पाहिजे कां थोडेसें प्यायला?” इतकेंच ह्यणून जाणारीं माणसें वेगळीं. कथा ऐन रंगांत आली असतां एखादे मूल रडूं लागवें, व असें झालें असतां हरदास मूर्ख असेल तर तो “अहो बाई, त्या मुलाला गप कराल किंवा नाही? लोकांनीं येथें कथा ऐकायला यायचें कीं तुमच्या मुलाचें रडणें ऐकायला यायवें?” असें बोलून आपल्या स्वतःस त्रास करून घेईल व त्या विचारांच्या माउलीस आपला जीव नकोसा करून टाकील. परंतु त्याचे जागीं एखादा विनोदी हरदास असेल तर “लहान बालकें हीं राजेलोकांप्रमाणेंच शीघ्रहोपी असतात; त्यांचें समाधान करण्याचे श्रम काय असतात हें गोकुळच्या यशोदेस जाऊन विचारावें ह्यगजे कळेल” असें ह्यणून लहान मुलांवर एखादी गोष्ट सांगून सर्वास क्षणभर हास्यसुखाचा लाभ करून देईल. अशा प्रकारचीं उदाहरणें जितकीं द्यावीं तितकीं थोडींच होतील. परंतु त्या सर्वांचें तात्पर्य हेंच कीं, संसारांतील लहानसहान अडचणींचा किंवा संकटांचाही परिहार विनोदानें

जितका होते तितका रागावून किंवा त्रास करून होत नाही. कित्येक गोष्टी हलक्या हाताने केल्या तरच त्या साधतात हे आपण नेहमी पहातो, व विनोददृष्टीने अडचणीकडे पहाणे ह्मणजे त्यांच्या परिहारास जो एक प्रकारचा सफाईचा हात लागतो त्याचा उपयोग करण्यासारखे आहे. अशा प्रसंगी साधु लोक परमार्थ-दृष्टीने जे समाधान स्वतःस प्राप्त करून घेतात तेच संसारी लोक विनोदाने करून घेतात. आपल्या रागीट बायकोने प्रथम शिष्या देऊन नंतर डोक्यावर घाण पाणी टाकिले हे पाहून “ विजेच्या कडकडाटानंतर व मेघगर्जनेनंतर पर्जन्यवृष्टि झालीच पाहिजे ” असे ह्मणणाऱ्या साक्रेतीसच्या अंगचा विनोद जरी आपणा-सर्वांमध्ये असला नाही, तरी पण प्रत्येकास बऱ्याचशा संसारिक अडचणी व संकटे यांचा परामर्ष विनोदी मनाने घेतां येईल, यांत संशय नाही. यदृच्छा किंवा इंग्रजीत ज्यास “ Circumstances ” असे ह्मणतात, तिचा व मनुष्यमात्राचा सामना विषम आहे; ह्मणजे एका बाजूस सर्व शक्तिमान् यदृच्छा व दुसरे बाजूस अल्पशक्तिमान् असे आपण मानवी प्राणी आहोत. आणि असे हे विषमद्वंद्व जोपर्यंत आपणांस जगावयाचे आहे तोपर्यंत चालणारच. ही गोष्ट नीट लक्षांत घेतली ह्मणजे मग हरप्रसंगी हातघाईवर किंवा उपायी न येतां, विनोदरूपी मायावी शक्तीची आराधना करून तिच्या सामर्थ्याची मदत आपणांस घेतल्या-शिवाय या द्वंदांत यश मिळणार नाही अशी तेव्हांच खात्री होते.

(७७) कोणत्याही अडचणीचा परिणाम एक प्रत्यक्ष ह्मणजे पदार्थसृष्टीवर घडणारा व दुसरा अप्रत्यक्ष ह्मणजे आपल्या मनावर होणारा, असे दोन प्रकारचे असतात. पैकीं विनोदाने प्रत्यक्ष परिणाम नाहीसा होऊं शकणार नाही, हे उघड आहे; त्यास योग्य अशी परिहारकारक कांहीं तरी क्रियाच केली पाहिजे. परंतु अप्रत्यक्ष ह्मणजे मनुष्यांच्या मनावर होणारा परिणाम विनोदाने बराच कमी करितां येतो. विनोददृष्टीमुळे संकटाच्या

अगर अडचणीच्या प्रत्यक्ष परिणामाचें भय वाटणार नाहीं ; त्याचें स्वरूप आहे त्याहून थोडेंसे कमी असेंच वाटेल. व अप्रत्यक्ष परिणामासंबंधानें पाहतां एरव्हीं संकटमय अशा वस्तुस्थितीची जी वाजू आपणांस दिसत नाहीं ती, दृष्टि विनोदी झाली असतां, आपणांस दिसूं लागते.

“ In much of this alleviating service of humour the laugh which liberates us from the thralldom of the momentary is a laugh at ourselves. Indeed one may safely say that the benefits here alluded to presuppose a habit of reflective self-quizzing. The blessed relief comes from the discernment of the preposterous in the forcing of our claims, of a folly in yielding to the currents of sentiment which diffuse their mists over the realm of reality. The coming of the smile announces a shifting of the point of view, the mal-adjustment which a moment ago seemed to be wholly on the side of the world showing itself now to be on our side as well.

(Sully, p. 329.)

संकटें जितकीं मोठीं तितका त्यांचा परिहार केवळ विनोद-बुद्धीनें होणे कठिण आहे, हें उघड दिसतें. तथापि, तन्निवारणार्थ अवश्य असे उपाय मनुष्यमात्र करित असतां त्यास विनोदानें मार्गांत एक प्रकारचा आराम मिळतो. दीर्घनिश्चयी व विचारी माणसें धैर्यानें व नेटानें संकटाशीं हळु हळु झुंझत असतां त्यांची करमणुक न होईल तर त्यांस मनावर पडणारा ताण फार काळ-पर्यंत सोसतां येणार नाहीं. यामुळे इतिहासांत जे दीर्घोद्योगी पुरुष झणून नांवाजले गेले ते विनोदीही होते असें दिसून येईल.

(७८) हास्यविनोद ही देणगी दैविक आहे. व तिचा उपयोग आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक रीतीनेही करितां येणें शक्य आहे. विनोद ही वस्तुस्थितीवर टीका करण्याची एक रीति आहे. व विनोद करणारा मनुष्य तात्त्विक विचारांत जितका मुरलेला असेल तितकी त्याच्या विनोदाला ह्मणजे टीकेला अधिक किंमत येईल. विनोदशीलता अंगीं येण्यास मन विकसित असावें लागतें ह्मणून मागें सांगितलेंच आहे. परंतु केवळ संसारिक मनुष्याचा विनोद व तत्त्वज्ञाचा विनोद यांमध्ये अर्थातच पुष्कळ फरक पडेल. एकंदर जीविताविषयीं आपली कल्पना काय आहे, हें ठरलें ह्मणजे विनोदाला जीवितक्रमामध्ये कोणतें स्थान देतां येईल हें आपणास ठरवितां येतें. तत्त्वज्ञानानें मनुष्याला वस्तुमात्रांतील अविनाशी कोणचे हें ठरवितां येतें. वस्तुस्थितीचें स्वरूप व तिचा सारा अर्थ याचा विवेक करितां येतो; व याच कामांत हास्य-विनोदाची मदत होऊं शकते. तत्त्वज्ञानी मनुष्य आपल्या तत्त्वज्ञानरूपी पंखाच्या साहाय्यानें भरारी मारून वर गेला ह्मणजे मग लोकसमाजाचीं मते व त्याचीं मते यांमध्ये फरक पडतो. जग असावें कसे व असतें कसे, या दोन कल्पनांमधील अंतर त्याचे दृष्टीनें लोकदृष्टीपेक्षां अधिकाधिक होत जातें; मोठ्या अशा मानलेल्या गोष्टी लहान दिसूं लागतात; कित्येक लहान अशा दिसणाऱ्या गोष्टीचें महत्त्व लोक मानितात त्यापेक्षां तें अधिक आहे असें वाटूं लागतें; जे पदार्थ ह्मणून दिसतात त्या निव्वळ छाया आहेत, असें वाटतें; अर्थात् जनसमूहाची दृष्टि व तत्त्वज्ञाची दृष्टि यांमध्ये फरक पडतो. विषमता दाखविणारे हें तत्त्वज्ञान हास्यप्रवण असावें, असें सकृद्दर्शनीं ह्मणावें लागतें. व तें खरेंही आहे. आतां काहीं काहीं प्रकारच्या तत्त्वज्ञानपद्धतींत हास्य-विनोदाला फाटा दिलेला असतो, व काहीं तत्त्ववेत्ते मुळांच विनोदी नव्हते असेंही आपणास आढळून येतें. याचें कारण मात्र असें कीं, तत्त्वज्ञानी बनल्यावरही मनुष्यमात्रासंबंधानें जितकें प्रेम

ठेवावयास पाहिजे तितकें त्या पद्वतींत व त्या तत्त्ववेच्यांमध्ये राहिलेलें नव्हतें व मनुष्यजातिविषयगत प्रेम मनांत असल्या- शिवाय विनोद होणें शक्य नाहीं इतकेंच काय तें. परंतु मनांत तत्त्वज्ञान एका बाजूनें शिरलें ह्मणजे लगेच दुःखा बाजूनें हास्य- विनोदानें निघून गेलेंच पाहिजे असें नाहीं.

(७९) विनोद हें गंभीर व खेळकर अशा दोन परस्परविरुद्ध वृत्तींचें मिश्रण आहे. व संसाराची कोणतीही उपपत्ति घेतली तरी ती समर्पक रीतीनें सर्वांशीं लागू पडत नाहीं. या गोष्टामुळेच तत्त्वज्ञानी हा विनोदी बनण्याचा संभव उत्पन्न होतो. आनंदवाद किंवा सदाशावाद (Optimism) घेतला तर त्याच्याशीं संसारांत प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या दुःखांचा मेळ चांगलासा घालतां येत नाहीं; ह्मणजे ज्यास मनुष्यमात्राबद्दल खरी कळकळ व सहानुभूति आहे अशा मनुष्यास जर सांगितलें कीं, सकृदर्शनीं जीं दुःखें ह्मणून दिसतात तीं दुःखें नसून जीवि- ताच्या किंवा जगाच्या आनंदरूपा होणाऱ्या पर्यवसानाचीं साधनें आहेत, तर तें त्यास फारसें पटावयाचें नाहीं. परंतु अशा रीतीनें आनंदवाद किंवा सदाशावाद ज्यास सर्वांशीं संमत नाहीं असा मनुष्य जर विनोदी असेल तर तो निराशावादी किंवा दुःख- वादी (Pessimist) ही बनणार नाहीं. फक्त संसार हा देवाचा मनुष्यांशीं एक प्रकारचा खेळ आहे असा विचार त्याचे मनांत येईल. व तसें झालें ह्मणजे अर्थातच गंभीर व गमतीच्या अशा विचारांचें मिश्रण होऊन त्यास विनोदप्रतीति होईल व हंसूं येईल. त्याला स्वस्वरूपाच्या अज्ञेयत्वाबद्दल निव्वळ खेद न वाटतां तो आपल्याशीं बहुधा असें ह्मणेल कीं “ हें सर्व गौड- बंगाल दिसतें. कोणचीही उपपत्ति घेतली तरी ती पुरत नाहीं व सर्वांशीं लागू पडत नाहीं तेव्हां जाईना कां ? उगाच उपपत्ति रचीत बसविण्याचे श्रम कशाला घ्या ! आहे या स्थितीचें मनन केलें ह्मणजे गम्मत व हास्यानंद होतो तेवढा आपला खरा.”

आध्यात्मिक किंवा पारमार्थिक विचार व विनोद यांचा वरील-प्रमाणें संबंध आहे. परंतु तोही बजूस ठेवून आपण विचार करूं लागलों तरी जगांतील नीति वाढविण्यास विनोदाचा अप्रत्यक्ष-रीत्या उपयोग होतो, हें सूक्ष्म दृष्टीने पाहणारास कळून येईल. अनीतीचे आविष्करण करण्यास विनोदासारखें दुसरें कोणचेंच साधन समर्थ नाही. अनीतीची निंदा केवळ रागाने केली असता ती उलटून एखाद्या बेफाम घोड्याप्रमाणें उपायी येण्याचा संभव असतो. परंतु विनोदाच्या मऊ अशा शलाकेने अनीतीच्या सदोष दृष्टींत अंजन फिरलें असता ती हळू हळू निवळू लागते. खुद्द विनोदी स्वभावाला तुझी सद्गुणांच्या यादींत घाला किंवा न घाला, परंतु त्याच्या हातून जो नैतिक उपयोग होतो, त्याबद्दल वाद नाही. विनोदाला सद्गुण ह्मणण्यासंबंधानेही कांहीं हरकत आहे, असें आझांस वाटत नाही. ज्याच्यापासून मनुष्याला स्वतः इतकें सुख होण्याचा संभव आहे व ज्याचे हातून दुसऱ्याची इतकी सुधारणा होणें शक्य आहे, त्यास सद्गुण कां ह्मणूं नये हें आझांस कळत नाही. मनुष्याचे मनांत पापबुद्धि किंवा कित्येक दुष्ट व नियम विचार असूनही त्याला एक प्रकारचें हंसूं येईल हें मागें एका ठिकाणी सांगण्यांत आलेंच आहे. परंतु अशा प्रकारचें दोषी हास्य वगळलें असता इतर प्रकारचें ह्मणजे निर्दोष हास्य ज्यांस येतें ते खरोखर धन्य होत. प्रसिद्ध तत्ववेत्ता कार्लाइल यानें एके ठिकाणी असें ह्मटलें आहे कीं, ज्या मनुष्यास आयुष्यांत एकदां तरी खळखळून व मनसोक्त हंसूं आलें असेल तो मनुष्य अगदीं टाकाऊ असणें कधींही शक्य नाही.

“No man who has once wholly and heartily laughed can be altogether irreclamably bad. In cheerful souls there is no evil.”

Carlyle.

त्याच्यांत कांहीं ना कांहीं तरी चांगले गुण असणें शक्य आहे. निदान इतकें तरी कबूल करावें लागेल कीं, विनोदास सद्गुण झटले किंवा न झटले तरी तो असल्याशिवाय कोणताही मनुष्य, मग तो इतर रीतीनें कितीही सद्गुणी अतो, पूर्णतेस पोचला असें झगतां यावयाचें नाहीं. सद्गुणांस सुखभावाची जोड असल्यावांचून चालावयाचें नाहीं. व विनोदशीलता हा सुखभावाचा सर्वांत मुख्य घटक आहे. कारणाशिवाय दुसऱ्यास न दुखविणें, त्यास खुष ठेवण्याचा योग्य प्रयत्न करणें, व त्याज-विषयीं एक तऱ्हेचा कृपाळूणा मनांत वागविणें, या आपल्या स्वभावगुणांनीं विनोदी मनुष्य स्वतःच्या व दुसऱ्यांच्या सुखास व आनंदास कारणीभूत होतो. मनुष्यकृत दुःखांधःकार घालविण्यास मनुष्यकृत विनोदासारखें दुसरें कोणतेंही तेज प्रभावी होऊं शकत नाहीं. कोठ्या करणारा मनुष्य हा मनुष्यजातीचा एक श्रेष्ठ उपकारकर्ता आहे असें मानावें लागतें. शुद्ध भावानें केलेला विनोद हा एक प्रकारचा स्निग्ध असा गिलावा आहे. त्याचे योगानें स्नेह्यांतील स्नेह आणि मानवी कुटुंबांतील मनुष्यांचें परस्पर प्रेम हें बळकट होतें. केवळ एकमेकांचडल आदर बाळगणाऱ्या स्नेहांचा स्नेह, आदर असूनही ज्यामध्ये विनोदशीलता आहे अशा स्नेह्यांमधील स्नेहापेक्षां कमी रम्य, कमी सुखकर व कमी टिकाऊ असतो. त्याचप्रमाणें असें एखादें कुटुंब घ्या कीं ज्यांतील माणसें फक्त आपापल्या नात्याचे संबंध मनांत आणून परस्परांशीं वागतात; व दुसरें एक कुटुंब असें घ्या कीं त्यांतील मनुष्ये हा नात्याचा संबंध न विसरतां मित्रत्वाचे नात्यानें हंसूनखेळून व्यवहार करितात—या दोन कुटुंबांपैकीं अधिक सुखप्राप्ति कोणाला बरें होईल ! कित्येक कुटुंबांत मुलगास मुलें झालीं तरी तो आपल्या बापापुढें उभाही राहत नाहीं, किंवा वानप्रस्थाश्रमास योग्य झालेल्या नवराबायकोचें मनोगत दिवसा परस्परांस कळावयाचें झालें तर त्यांना कोर्टांतल्याप्रमाणें एखादा दुभाष्या

लागतो. व यांतच कायतें खरें बालबोध वळण आहे अशा समजुतीने आपल्या घरच्या या फाजील मर्यादेचा अभिमान बाळगणारी व विनोदशत्रु अशीं कित्येक कुटुंबे अद्यापिही आढळून येतात. याच्या उलट समजा कीं एखाद्या कुटुंबांत भाऊ भाऊ, नवराबायको, आईबाप व मुलें, हीं सर्व परस्पर मिळून मिसळून नेहमीं बोलतात, चालतात, बसतात, उठतात, जो तो आपापल्या बुद्धि-शक्तीप्रमाणें युक्तिवाद, कोट्या व विनोद करितो व दुसरा—मग तो रुहान असो किंवा वडीलधारा असो—आपल्या बुद्धिशक्तीप्रमाणें त्या युक्तिवादास, त्या कोट्यांस व त्या विनोदास संवादी असें प्रत्युत्तर देतो, व सर्वजण मिळून सर्वजणांची हास्यविनोदद्वारें करमणूक करितात. अशी स्थिति असेल तर त्या कुटुंबांत पृथ्वावरच स्वर्गसुखाचा अवतार झाला आहे असें मानण्यास काय हरकत आहे ! A good laugh is a sunrise in a house. असें आंग्लकवि टेनेसन यानें ह्मटलें आहे व तें अगदीं यथार्थ आहे. शिक्षणशालांचीही अशीच गोष्ट आहे. शिक्षक व छात्रगण यांनीं मिळून विनोद केला ह्मणजे गुरुशिष्यांच्या नात्यास रजाच मिळाली असें मानण्याचें कारण नाही. एवढेंच नव्हे तर जो गुरु विद्वान् अमून विनोदीही असतो, तोच शिष्यवर्गास विशेष प्रिय व मान्य होतो.

(८०) आतां हास्यविनोद हा अतिरेकास जाऊन त्यापासून दुष्परिणाम होऊं नयेत, अशाकरितां त्यास योग्य तितका प्रतिबंध होणें जरूर आहे. परंतु असा प्रतिबंध मुद्दाम होऊन कोणास करावा लागत नाही. कारण विनोदातिरेकानें सदसद्विवेक भ्रष्ट होण्याची भीति असते. व यामुळें ज्याचें त्याला आपण योग्य मर्यादेंत आहों कीं नाही, याविषयीं बहुधा भान राहतेंच. शिवाय विषयीगत मर्यादा राहिली नाही तरी विषयगत ही एक प्रकारची मर्यादा असतेच. ती अशी कीं, आपल्या विनोदापासून दुसऱ्यास बरें न वाटतां वाईट वाटूं लागलें ह्मणजे आपोआप प्रतिबंध होतो.

विनोदातिरेकाचे परिणाम अमर्यादित मद्यसेवनाप्रमाणेच होतात. जो कारणातिवाय व गरजेपलीकडे हास्यविनोदमुख घेतो तो दुःख्यास उपद्रवकारक होतो ; व हास्यविनोद हा विपरी व अमली पदार्थाप्रमाणे त्याचे स्वतःचे पचनी पडून त्यापासून त्याला खरे सुख होत नाहीसे होतें. परंतु या मर्यादेच्या आंत हास्य-विनोदमुख उपभोगणे हें अगदीं कायदेशीर, योग्य, नीतिसंमत व सुपारिगामी होतें. यामुळे त्याची वृद्धि करण्याचे कामी श्रेष्ठ लोकांनीं आजपर्यंत प्रयत्न केले आहेत व पुढेही करतील यांत शंका नाही. वरील विधानाचे समर्थनास मुख्य साक्ष इतिहासाची व अनुभवाची दिली ह्मणजे झालें. राजदरबारीं, विद्यामंदिरांत तसेच कलाभवनांत हास्यविनोदाचा जो आजपर्यंत परामर्ष घेतला गेला आहे, तो लक्षांत घेतला ह्मणजे निराळें कांहीं सांगावयाचें कारण उरत नाही. हास्यविनोदाची कला हल्लीं प्रमाणे प्रत्येकाचे अंगीं यावी असें पूर्वीच्या काळीं लोकांचें मत होतें असें दिसत नाही ; तथापि त्याचे योगानें सभ्यपणास कमीपणा येत नाही, अशी सर्वांची कबूली होती. हास्यविनोदास राजदरबारीं व श्रीमंतांचे पदरीं उत्तेजन मिळत असे. आपल्याकडील संस्कृत नाटकांतून विदूषकांस राजांच्या जिवलग मित्रांचा (प्रियवयस्याचा) मान दिलेला दिसून येतो. विदूषकानें राजास व इतरांस वाटेल तें बोलावें, मात्र तें विनोदी असवें, अशी मुभा होती. विक्रम व भोज राजांचे पदरीं कवीप्रमाणेच विनोदी भाषणकारांस तेज असे. पश्चात्य राष्ट्रांतही राजांचे पदरीं व श्रीमान् लोकांचे पदरीं विदूषकांसारखे चतुरभाषणी विनोदी लोक असत, हें प्रसिद्धच आहे. हे लोक Clown व Fool या दोन प्रकारचे असत. हे दोनही प्रकार शेक्सपीअरच्या नाटकांत उत्कृष्ट तऱ्हेनें पात्रांच्या रूपानें वर्णिलेले आहेत. यांच्या पोटजाती नऊ होत्या. १ (The general domestic fool) घरचा नकत्या. २ (Clown) नकत्या. ३ (Female fool) स्त्री जातीस करमणुक कर-

णारी नकली स्त्री. ४ (City or corporation fool.)
 लळितांतला वगैरे भुत्या. ५ (The Tavern fool)
 गुत्यांतून वगैरे करमणुकीसाठी ठेवलेला नकल्या. ६ (The
 fool of the ancient mysteries and morali-
 ties) पौराणिक नकल्या. ७ (The Fool in the old
 dumb shows) बाहुल्यांच्या वगैरे खेळांतला नकल्या. ८
 (The Fool in the Morris dance) एक प्रकारचा
 नाचतमाशांतला नकल्या. ९ (The mountebank's
 Fool or merry Andrew). विदूषक. शेक्स-
 पीअरच्या एका टीकाकारानें या नकल्यासंबंधानें व विदूषक-
 संबंधानें असें ह्मटलें आहे :—

“ The practice of retaining fools can be distinctly traced from remotest times. They were to be found alike in the palace and the brothel. The pope had his fool and the bawd hers; they excited the mirth of Kings and beggars; the hovel of the villain and the castle of the Baron were alike exhilarated by their jokes. With respect to the antiquity of this custom in England it appears to have existed even during the period of our Saxon history, but we are certain of the fact in the reign of William the Conqueror. They continued an appertenance to the English Court to a late period. Mickle John, the Fool of Charlse I, was perhaps the last regular personage of that kind. These hirelings required considerable wit and dexterity to please their employers.....The license allowed them was very great.” अशा प्रकारच्या

नकल्यांचे व विदूषकांचे अंगीं हास्यविनोद करण्याची केवढी जबरदस्त शक्ति असे याची कल्पना खालील Middleton नांवाच्या एका इंग्रजी प्रहसनकाराचे प्रहसनांतील उताऱ्यावरून कळून येईल :—

“ Of the clowns that I have seen in my time, the very peeping out of one of them would have made a young heir laugh though his father lay a-dying ; a man undone in law the day before.”

प्रख्यात आंग्लकवि शेक्सपीअर याच्या नाटकांत—आनंद-पर्यवसायी व शोकपर्यवसायी नाटकांतही—नकल्या व विदूषक हे पात्ररूपाने आलेले आहेत. विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, कवीनें त्यांचे तोंडीं जो विनोद घातलेला आहे तो हलक्या प्रतीचा नसून सभ्य व तत्वज्ञांस शोभेल असाच आहे. शहाग-पणा मिरविणाऱ्या इतर पात्रांची व खुद्द नायक किंवा नायिका यांचीही फजिती कवीनें त्यांच्या तोंडून करविली आहे. व त्यांची कंठवाज, विनोदी, मार्मिक, मुद्देसूद व तत्वज्ञानप्रतीतिकारक अशीं भाषणे वाचलीं झणजे उच्चप्रतीच्या हास्यविनोदाचा आस्वाद घेतल्याचा आनंद वाचकांस होतो. संस्कृत नाटकांतील विदूषकही

(१) Twelfth Night या नाटकामध्यं शेक्सपीअरनें नकल्या (Clown) व आर्लीब्रिह्या नायिका यांच्या संवादांत नकल्याचें तर्कवादांतील चातुर्य सिद्ध केलें आहे, तो प्रवेश फार गमतीचा आहे :—

Clown—Wit ! and't be thy will, put me into good footing ! Those wits that think they have thee do very oft prove fools ; and I that am sure I lack thee may pass for a wise man. For what says Quinapulus ? Better a witty fool than a foolish wit—
God bless thee lady !

Olivia—Take the fool away.

Clown—Do you not hear fellows? Take away thee lady.

Oli.—Go to, you are a dry fool. I will no more of you; besides you grow dishonest.

Clo.—Two faults, Madona, that drink and good counsel will amend; for give the dry fool drink, then is the fool not dry; bid the dishonest man mend himself; if he mend he is no longer dishonest: if he can not let the botcher mend him. Anything that is mended is but patched; virtue that transgresses is but patched with sin; and sin that amends is but patched with virtue. If that this simple syllogism will serve, so: if it will not what remedy? As there is no true cuckold but calamity, so beauty's a flower:—the lady bade take away the fool: therefore I say, again, take her away.

Oli.—Sir, I bade them take away you.

Clo.—Misprision in the highest degree! *Lady cucullus non facit monachum*; that's as much as to say I wear not motely in

my brain. Good Madona give me leave to prove you a fool.

Oli.—Can you do it?

Clo.—Dexterously good Madona.

Oli.—Make your proof.

Clo.—I must catechise you for it Madona; good my mouse of virtue, answer me.

Oli.—Well sir, for want of other idleness I will abide your proof.

Clo.—Good Madona, why mournest thou?

Oli.—Good fool for my brother's death.

Clo.—I think his soul is in hell Madona.

Oli.—I know his soul is in heaven fool.

Clo.—The more fool you Madona, to mourn for your brother's soul being in heaven—Take away the fool gentlemen.

अशाच प्रकारें मार्मिक दाखविले आहेत. परंतु मृच्छकटिकांतील विदूषक लघ्वपणा न करणारा, स्वाभिमानी, मित्रप्रेमी असा असूनही मार्मिक व विनोदप्रिय जसा साधला आहे तसे इतर नाटकांतील विदूषक साधलेले नाहीत.

त्याचप्रमाणें King Lear नामक नाटकांतील संभाषणेंही फारच मार्मिक आहेत. इजिप्शियन राजे लोकांचे पदरीं विदूषक वगैरे असत, अशाचदृष्ट्या पुरावा मासपेरो या ग्रंथकर्त्याच्या Dawn of Civilization ह्याणजे 'सुधारणेचा अरुणोदय' या पुस्तकांत दिलेला आहे. ग्रीक व रोमन लोकांत अशा प्रकारचे विनोदी व मार्मिक नोकर श्रीमंतांचे पदरीं ठेवण्याची चाल होती, यास इतिहासाचा आधार आहे. व मध्ययुगांतही तो प्रघात सरास होता.

(८१) विद्यामंदिरांत हास्यरसाची संभावना कितपत झाली आहे, हें पाहण्यास आपणांस ग्रीक वाङ्मयापर्यंत मागे जावें लागतें. हल्लीप्रमाणें त्याही वेळीं हास्यविनोदाचें माहेरघर नाटकग्रंथ व प्रहसनें हीं होतीं. हास्योद्धीपनास अवश्य असणाऱ्या विषयांचा परामर्ष नाट्यग्रंथांस जितका घेतां येतो तितका इतर वाङ्मय-प्रकारांत क्वचितच घेतां येतो. ग्रीक लोक स्वभावतः परचेष्टानु-करणप्रिय, हजरजबाबी आणि कोटीबाज असत; व शेतांतील पिकें क.पून खळ्यावर येऊन पडल्यानंतर द्राक्षासव पीतपीत व मौजेच्या गोष्टी बोलत आणि गार्गी गात हास्यविनोद करण्याचा ग्रीक लोकांचा प्रघात असे. त्याचप्रमाणें व्याजस्तुतिपर कविता, फठके वगैरे ह्याणण्याची त्यांना संवय असे. या दोहोंमधूनच ग्रीक भाषेतील हास्यरसप्रधान नाटकें उत्पन्न झालीं. या प्रह-सनांचा उत्कर्ष ग्रीक राष्ट्र अगदीं भरभराटीच्या शिखरास पोचलें

त्या सुमारास अॅरिस्टोफेनीस या कवीचे हातून झाला.* याचीं नाटकें किंवा प्रहसनें हल्लींच्या नाटकांसारखीं किंवा प्रहसनांसारखीं नसत; कारण पात्रे, गाणें, भाषणें, नकला वगैरे अनेक गॅष्टींचा त्यांत समावेश केलेला असे. हीं प्रहसनें वर्षातून तीन वेळां मध्यदेवतेच्या महोत्सवप्रसंगी (Dionysia or the great Festivals of Bacchus) अथेन्स येथें रंगभूमीवर प्रयोग रूपानें लोकांपुढें मांडलीं जात. प्रीक लोकांना कोठ्या व विनोद यांचा मोठा शोख असे. व या महोत्सवप्रसंगीं प्रहसनांना मोठ-मोठीं बक्षिणें लावलीं जात. या प्रहसनांतील विषय झटले ह्यणजे मोठमोठ्या व्यक्तींवर, सामाजिक चालीरीतींवर व राजकीय कथा-प्रसंगांवर टीका असे असत. प्रेक्षकवर्ग हा नाटक पात्रांपैकींच एक पात्र असा समजला जाई. शिक्षणाचा प्रसार या कालीं अथेन्स शहरांत बराच झालेला होता. परंतु मुद्रणकला माहित नसल्यानें पुस्तकें अर्थात् थोडीं असत, व न्यायकोर्टे, राजकीय-सभा वगैरे ठिकाणीं नेहमीं हजर असल्यानें ज्यांची बुद्धि तीक्ष्ण झाली होती, अशा लोकांच्या करमणुकीस अर्थात्च या प्रहसनां-

(*) It (Athenian Comedy) flourished in those glorious days of Athens which not long preceded her political decline, when the faculties of her citizens were strung to full pitch, when there was much wealth and much leisure, when the hearts were highly cultivated and education widely spread and the refinements and vices which follow such a state of things presented an ample field for the play, wit and fancy, the *badinage* of the humourist or the more trenchant weapons of Satire.

Aristophanes by Rev. Lucas Collins,

सारखी साधनें अद्वय होतीं. याकाळीं ग्रीक लोकांचें शिक्षण व त्यांची सुधारणा हीं कोठवर गेलीं होतीं, याची खरी कल्पना येण्यास त्या वेळच्या कवींचीं रम्य काव्ये अगर जाड्या इतिहासकारांचे ग्रंथ किंवा वक्त्रपूर्ण अशीं मुग्ध्यांचीं भाषणं या सर्वांपेक्षां हास्यरसपूर्ण अशी त्या वेळचीं प्रहसनें वाचलीं पाहिजेत. लोकाशिक्षण किंवा लोकमतानुनय हीं साध्य होण्यास हास्यरसपूर्ण ग्रंथांची किती मदत होऊं शकते हें अॅरिस्टोफेनीस या ग्रीक प्रहसनकाराच्या ग्रंथांनीं चांगलें कळून येण्व सारखें आहे. क्लिऑन, अँत्सीब. यडाँस, साक्रेडीस वगैरे लोकांच्या वेळची अथेन्सची स्थिति काय होती हें पाहणें असल्यास अॅरिस्टोफेनीस यांची प्रहसनें मूळ भाषेत वाचलीं असतां वस्तुस्थितीचा जितका खरा अर्थबोध होऊं शकतो तितका दुसरा कोणच्याही साधनांनीं होणें शक्य नाहीं. अशी गोष्ट सांगतात कीं, सायराक्यूज या संस्थानचा जुलमी राजा डिऑनिशीयस यानें अथेन्स येथील खरी स्थिति कशी काय होती असें प्लेटो नामक महातत्त्ववेद्यास विचारिलें. तेव्हां त्यानें अॅरिस्टोफेनीस याची 'मेघमंडळ' या नांवच्या प्रहसनाची एक प्रत त्याजकडे पाठवून दिली व य.शिवाय दुसरा कांहीं निरोप पाठविला नाहीं. अशा रीतीनें विषयगत गुणदोषावर टीका करण्याचें प्रहसन हें सुमारे दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीं मुख्य साधन होऊन बसलें होतें. परंतु विनोद हा 'विषयी'गत गुणदोषांवरही टीका करण्यास एक चांगलें साधन होऊं शकतो, असें जें मागे सांगण्यांत आलें आहे त्याचें उकृष्ट व समर्पक उदाहरण त्याच प्रहसनकाराच्या "दारूची बाटली" या प्रहसनामध्ये सांपडण्यासारखें आहे. अॅरिस्टोफेनीस हा अत्यंत वारुणीप्रिय बनून त्यानें आपली धर्मपत्नी जी काव्यप्रतिभा तिचा त्याग केला, असा त्याजवर जबरदस्त लोकापवाद आला होता. तेव्हां तोच विषय घेऊन त्यानें स्वतःस नायक बनवून "दारूची बाटली" हें प्रहसन रचिलें व आपलें वारुणाप्रेम कमी होऊन

प्रतिभारूप धर्मपत्नीचा फिरून आपण सप्रेम अंगिकार केला व लोकपवादांतून आपण मुक्त झालों असा कथाभाग त्यानें त्या प्रहसनात घेतला होता. अॅरिस्टोफेनीस याची 'शिलेदर' 'मेघमंडळ,' 'लिसिष्ट्राटा,' 'मंडूकसभा,' 'रमणीमहोत्सव,' 'विहंगविलास' अशीं अनेक प्रहसनें प्रसिद्ध आहेत. पैकीं मेघमंडळ या प्रहसनामध्ये त्यानें, "स्कूलमेन" ह्याणून एक प्रकारचे तत्वज्ञानी लोक जगापुढें त्या काळीं आलेले होते, त्यांची फजाती केलेली आहे. त्यांतच साक्रेतीस हा एका पार्टीत बसून शिंभ्यावर लोंबतो आहे व गूढ विचारांत अगदीं मग्न झालेला असून मेघमंडळाची प्रार्थना करीत आहे, असें दाखविलें आहे. 'गॅब्रालिका' (Wasp) या नांवाच्या प्रहसनांत, न्यायकोर्टांत जाऊन जूरर या नात्यानें इन्साफ करण्याची ग्रीक लोकांना जी अनावर चटक लागून राहिलेली होती तिची निंदा केलेली आहे. 'मंडूकसभा' या प्रहसनांत त्यानें आपला सहव्यवसायी-युरिपायडीस-याच्या तत्वज्ञानाची टर उडविलेली आहे. तात्पर्य, हास्यरसाचा व्यावहारिक उपयोग अॅरिस्टोफेनीस यानें सुमारें अडीच हजार वर्षांपूर्वीं करून दाखविला तो तसाच अद्यापीही होत आहे. फ्रेंच प्रहसनकार मॉलियर, इंग्लिश प्रहसनकार शेरेडन व गोल्डस्मिथ हेही अॅरिस्टोफेनीसप्रमाणें, प्रहसनकार या नात्यानें आपल्याकाळीं प्रसिद्ध होऊन गेले. एवढेंच नव्हे तर अद्यापीही त्यांचीं प्रहसनें मोठ्या आनंदानें व आवडीनें बोधप्रद ह्याणून वाचलीं जातात. ही गोष्ट प्रहसनांची झाली. परंतु हास्यरसविलास हा फक्त प्रहसनांमध्येच संग्रहित आहे असें नाही. तर तो मोठमोठ्या व नांवाजलेल्या नाटककारांचे ग्रंथांतून व कादंबऱ्यांतूनही संग्रहित आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणाऱ्या सर्वमान्य ग्रंथकारांची यादी जर कोणी करूं गेलें तर ती फारच मोठी होईल, यांत शंका नाही. परंतु वाङ्मयांतील अनेक उच्चस्थानांपैकीं एकावर हास्यरस अधिष्ठित झालेला आहे, हें सिद्ध

करण्यास ब्रीक भाषेतील अॅरिस्टोफेनीस, ल्याटिन भाषेतील ज्युव्हे-
 लियन, फ्रेंच भाषेतील मॉलियर, रॅवॅले, व्हान्टेअर, चाँसे डेअ्यु,
 स्पॅनिश भाषेतील साव्वांटिस, जर्मन भाषेतील हर्डन, इंग्लिश
 भाषेतील चॉसर, स्पेन्सर बेन जॉन्सन, शेक्सपीअर, बटलर,
 विचर्ले कांप्रीव्ह, व्हॉनबरो, ऑडसन, स्टील रिचर्डसन, लॉरेन्स
 स्टर्न, टॉमस हूड, फिलिंग्ग, डीफो, स्वीफ्ट, पोप, ड्रायडन,
 गोल्डस्मिथ, लॅव, डिफेन्स, थ्याकरे, लिहंर, हॅज लिट, ऑगस्ट इन
 बिरल, मार्क ट्वेन, आर्टेमस वाई. व संस्कृत भाषेतील शूद्रक कवी
 लटकमलक प्रहसनाचा कर्ता श्रीशंखधर, मुकुन्दानन्द, भाणाचा
 कर्ता श्रीकाशीपति, व इतर सुभाषितकार इतकीं नांवे सांगितलीं
 असतां पुरे होतील. मराठी भाषेत मोठ्या दर्जाचे हास्यरसा-
 त्मक ग्रंथ अद्यापि पुष्कळसे झालेले नाहींत व जे काहीं थोडे
 फ.स व प्रहसनें आहेत तीं शिष्टमान्य ग्रंथांच्या यादींत पडण्या-
 सारखीं नाहींत. तथापि सर्वकाळ केवळ विनोदी ग्रंथ अगर
 सुभाषितें लिहिण्याचेंच एकांगी काम ज्यांनीं केलें नाहीं, परंतु
 हास्यरसप्रचुर ग्रंथ अगर लेख लिहिण्याचा ज्यांचे अंगीं शक्ति
 होती अगर आहे, असे मराठी भाषेतील लेखक ह्मटले ह्मणजे
 विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रोफेसर आगरकर, प्रोफेसर वासुदेव
 बाळकृष्ण केळकर, प्रोफेसर गोळे, प्रो० शिवराम महादेव परांजपे,
 रा. गोविंदराव देवल, रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, रा. नारायण
 बापूजी कानिटकर, रा. कृ. प्र. खाडिलकर वगैरे होत.

(८२) हास्यरसात्मक लेखासंबंधानें वरील विवेचन झालें.
 तथापि लेख व भाषणें यांत वाङ्मय या दृष्टीनें फरक करण्याचें
 कारण नाहीं हें उघडच आहे. हास्यरसात्मक लेख लिहिणारे व
 हास्यरसात्मक भाषणें बोलणारे यांचें प्रमाण एकास दहा या
 प्रमाणें तरी पडेल. कारण लिहिण्यापेक्षां बोलण्याचे प्रसंग
 अर्थातच पुष्कळ पडतात, व ज्यांनीं हास्यरसात्मक लहान-
 मोठीं भाषणें केलीं असें असूनही ज्यांनीं हास्यरसात्मक अशा

वर्णनाखाली पाणरे शब्दसंबंध मुर्झाच लिहिले नाहीत असे अनेक लोक सांगडतील. हास्यरसात्मक भाषण करणे, हे कोणत्याही देशांत व कोणत्याही जातीं मनःसंस्कृतीचें एक लक्षण असें मानलें गेलें असलें पाहिजे, याचद्वल यत्किंचित्ही वाद अनण्यांचा संभव नाही. लहान लहान विनोदी चुटके भाषणांत आले काय किंवा सुभाषित रचनेवरच नजर ठेवून ग्रंथ लिहिले काय, वास्तविक पहातां सुभाषिताची व विनोदाची योग्यता ठरण्यास देहींचा उपयोग आमच्या मते सारखाच आहे. विनोदाचा उपयोग हा अगदीं राजदरबारापसून तों तहत माजवरांत जेवावयास बसलेल्या नवराबायकोचे पंक्तीपर्यंत सर्वत्र सारखेच सुविहित मानला गेलेला आहे. वर सांगितलेल्या अशा या भोजनपंक्तींत किंवा चव्हाड्यावर किंवा पाणवड्यावर किंवा शेताच्या खड्यावर, सराफकड्यावर, मित्रमेळ्यांत, शिक्षणशाळांत, व्यवहार सभेंत, राजपरिषदेंत, -तात्पर्य वाग्ब्यवहार होण्याच्या हरएक प्रसंगां व स्थळां आजपर्यंत लोक विनोदपर सुभाषितें बोलत आले; परंतु अर्थान् त्यांचा उल्लेख व संग्रह होणें शक्य नाही. तीं ग्रंथकारांच्या लेखाप्रमाणें जरी काढून दाखवितां आलीं नाहीत तथापि मनानें त्यांची कल्पना करून त्यांच्या अस्तित्वावरून प्रस्तुत विषयासंबंधीं जें अनुमान काढणें न्यायाचें होईल तें काढण्यास आम्ही वाचकांस विनंती करितों. हास्यरसात्मक भाषणांसंबंधानें एवढेंच सांगितलें असतां पुरे होईल कीं, ज्याप्रमाणें पूर्वी विक्रम भोजादिकांच्या सभेंत, त्याचप्रमाणें सुधारणा व मनःसंस्कृती यांचे बाबतींत उच्च स्थितीस पोहोंचलेल्या या विसाव्या शतकांतही पाश्चात्य देशांतील राजसभांतून सर्वमान्य असे तत्ववेत्ते मुत्सद्दी व ग्रंथकार जीं भाषणें करितात तीं होतां होई तों हास्यरसप्रवणच असतात. आज काल इंग्लंडांत नावाजलेला वक्ता लॉर्ड रोजबरी याचें वक्तृत्व जें लोकांस इतकें प्रिय होऊन राहिलें आहे, त्याचें मुख्य कारण त्यांतील हास्यरस

हेंच होय. उलट बःजूने पहातां, एडमंड बर्क हा विद्वत्तेनें जाडा तत्ववेत्ता होता. तथापि तो पार्लमेंट संभत बोलावयास उठला असतां ती जेवणास निघून जाण्याची घंटा (Dinner Bell) झाली असें द्वागत. त्यचें भाषण केवळ हास्यरस-प्रवण नसल्यामुळें कंटाळवाणें होणार द्वाणून लोक आधींच उठून जात. या बाबतींत शेवटीं एवढें सांगावयाचें राहिलें आहे कीं, ज्या काळीं व्यक्तिसत्ता प्रबळ होती अशा काळीं जर विनोद सर्वमान्य होता तर आधुनिक काळीं, राजकारणांत एका व्यक्तीचे ठिकाणीं शंभर व्यक्तींचा अनुनय करण्याचें कारण उपस्थित झालें आहे अशा काळीं सुभाषिताची मान्यता अधिक वाढली पाहिजे हें स्वतःसिद्धच आहे.

(८३) आतां कलाभवनामध्ये हास्यरसाचा प्रवेश कोणत्या द्वारानें झालेला आहे हें पहावयाचें उरलें. सौंदर्य किंवा सुसंबद्धता हा कलेचा आत्मा होय. आणि विनोदचा आत्मा असंबद्धता हा आहे. मनुष्याची वाक्सृष्टी जितकी समृद्ध असते तितकी कलासृष्टी ही समृद्ध नसते. कलासृष्टीचे चित्रकला, शिल्पकला व गायनकला असे मुख्य भेद आहेत. यांपैकी गायनकला ही हास्यरसाचे दृष्टीनें आपल्या आपण वर्ज्य होते. हास्यरस उत्पन्न करणारे असें गायन असणें शक्य दिसत नाहीं. गायन हें सुरेल किंवा वेसुरेल असणार. पैकीं सुरेल गायनापसून रम्यताप्रतीति हेंईल, हास्य उत्पन्न होणार नाहीं. काव्यदोष ज्याप्रमाणें मुद्दाम योजिले असतां ते हारयसाचे विभाव होऊं शकतात त्याप्रमाणें वेसुरेल गायन हें मुद्दाम उत्पन्न केलें असतां कदाचित् काहींसें हास्यरसोत्पादक होऊं शकेल. तथापि एकंदरीनें अर्थविभक्त अशा गायनाचा विचार आपल्यास करण्याचें कारण नाहीं; निदान तशा प्रकारचें गायन हास्यरसोत्पत्ति करण्याकडे उपयोगांत आणलेलें आमच्या पाहण्यांत नाहीं. शिल्पकलाही हास्यरस उत्पन्न करण्याकडे उपयोगांत आणलेली आमच्या

पाहण्यांत नाही. तथापि केवळ हास्य उत्पन्न करण्याकरितांच जर वाईट शिल्परचना केली तर ती हास्योत्पादक होईल. एखादा गणपती तयार करून त्याचे तोंडांत शाडूचा शिरूट रंगवून दिला तर हास्य उत्पन्न होईल, व अशा रीतीने ज्या गोष्टी कल्पनेला असंबद्ध दिसतात, त्या शिल्पकलेच्या द्वारे व्यक्त करिता येतील. परंतु वरील गणपतीच्या उदाहरणांत कदाचित् हास्य न येतां राग येण्याचाच संभव अधिक आहे. कारण पवित्र गोष्टीस अपवित्रता आणणे हा हास्याच्या चांगल्या विभावांपैकीं विभाव होऊं शकत नाही. राहतां राहिली चित्रकला. चित्रकलेलाही बहुधा तिच्या इतर बहिर्णांप्रमाणेंच रम्य कल्पना जडद्रव्यद्वारा निर्मित करण्याचें काम आवडतें. तथापि अलीकडे तिचा उपयोग हास्यरसोत्पत्तीकडे केलेला दिसून येऊं लागला आहे. अंगी कुशलता नसल्यामुळे वाईट काढलेलें चित्र हास्यरसाचा विभाव होऊं शकणार नाही हें उघड आहे. परंतु चित्रकला किंवा रेखनकला ज्यांस चांगली येते अशांनीं विकृत किंवा अद्भुत कल्पनांची प्रतीति आणून देणारें असें जर चित्र काढलें तर तें हास्योत्पादक खचित होईल. चित्रकलेचा असा उपयोग केल्याचें उदाहरण इंग्लिश चित्रकार होगार्थ याची समाजस्थितिदर्शक चित्रे हें एक आहे. अलीकडे वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तके वगैरेमधून चालू विषयांवर व व्यक्तींवर हास्यरसोद्दीपक चित्रे देण्याचा उपक्रम झालेला आहे. या बाबतींत लंडन येथील पंच, वेस्टमिनिस्टर ग्याझेट, वगैरे पत्रांतून अशीं चित्रे येतात. 'रिव्ह्यू ऑफ रिव्ह्यू'च्या एका स्वतंत्र भागांत संबंध महिन्यांतील वृत्त अशा चित्रांचे द्वारे दिलेले असतें. विलायतेंत लिनले सॅबोर्न, बरनार्ड पारट्रिज, बेरिंग गूड वगैरे गृहस्थांनीं अशीं चित्रे काढण्याचाच धंदा जन्मभर केलेला आहे. हास्यरसात्मक चित्र काढणे व शब्दांनीं कोटी करणे या दोहींची फलश्रुति सारखीच असते. किंबहुना शब्दचित्रापेक्षां रंग व

रेखा यांनी निर्माण केलेले चित्र अर्थबोध करण्यास अनेक पटीने अधिक समर्थ होतें. अलीकडे विलायतेंत राजकीय पक्ष परस्परान्तर टीका करण्यास जीं साधनें उपयोगांत आणतात त्यांपैकीं हास्यरसोद्धीपक चित्रें हें एक श्रेष्ठ साधन होऊन बसलें आहे. मि. ग्लॅडस्टन, लॉर्ड सालिसबरी, लॉर्ड रोजधरी, मि. चेंबरलेन वगैरे मुत्सद्यांचीं हास्यकारक चित्रें आजपर्यंत किती निघालीं असतील त्यांची गणतीच नाहीं. जीं वेपविद्वृत्ति शब्दानें बोलून दाखविणेंही कठीण जाईल ती या चित्रांतून मोठ्या सफाईनें रेखाटून दाखविली जाते. अशा चित्रांस Cartoon किंवा Caricature असें ह्मणतात. इंग्रजी पत्रांचें अनुकरण करून आपल्या इकडेही 'हिंदीपंच' वगैरे पत्रें सचित्र निघूं लागलीं आहेत.

(८४) हास्यविनोद व शहाणपण यांमध्ये कांहीं तरी संबंध आहे काय ? कोटी किंवा चतुरालाप व विनोदवचन यांनीं हंसें येतें, हें कबूल आहे. परंतु त्यांच्या योगानें कांहीं तरी शहाणपण मिळतें काय ? हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. ज्या वचनानें हंसें येतें ती गोष्ट अगदीं असत्य आहे असा जर आपला समज झाला, तर आपणांस बहुधा हंसावयास येणार नाहीं. अर्थात् कोटींत किंवा विनोदवचनांत सत्याचा कांहीं तरी अंश आहे, असें आपल्या मनास वाटावें लागतें. मग तो अंश किती कां थोडा असेना ! जें थोडें सत्य आहे तें उघड अतिशयोक्तीनें सांगितलें असेल, ह्मणजे फार फुगवून सांगितलें असेल, इतकेंच कायतें. परंतु अतिशयोक्ति व असत्य यांत पुष्कळच फरक आहे, हें विसरतां कामा नये. कोटी व विनोदवचन याचे तळांत सत्य असतेंच ; व हें सत्य कळणें ह्मणजे एक प्रकारचें शहाणपण शिकण्यासारखेंच आहे. मात कोटी व विनोदवचन यांचे द्वारे जें ज्ञान व शहाणपण दिलें जातें त्यांत, व सरळ शब्दांनीं ह्मणजे उदाहरणार्थ नीतिवचनाचे द्वारे दिलेल्या ज्ञानांत किंवा शहाणपणांत फरक आहे. तो असा कीं, पहिलें थोड्या प्रमाणावर

असतें व त्याचें स्वरूपांतर झालेलें असतें; दुसरें अंतर्बह्य नुसतें ज्ञान किंवा शहाणपणच असतें. परंतु प्रमाण थोडें असलें तरी उपयुक्ततेला पहिल्या प्रकारचें ज्ञान किंवा शहाणपण अधिक भरतें. एखादा औषधी पदार्थ जशाचा तसा दिला तर तो खोऱ्या वजनांत पुष्कळ देतां देईल. ह्मणजे सुंठ द्यावयाची असल्यास सुंठीच्या अर्काचा एक थेंब जर जशाचा तसा दिला तर तो पुरेल; परंतु तो पाण्यांत किंवा इतर गोड पदार्थांत मिसळून न घेतला तर रुथीला व वासालाही उग्र लागेल व तो तसा घेववणार नाही; पण तोच थेंब जर जिजरेड नांवाच्या वातमिश्रित पाण्यांत मिसळतात त्याप्रमाणें आच्छेर पाण्यांत मिसळून व त्यांत थोडीशी साखर टाकून घेतला, तर तो रुचकर लागावयाचा लागून त्याचा औषधी उपयोगही कमी व्हावयाचा नाही. त्याचप्रमाणें एखादें सत्य प्रमेय समजावून द्यावयाचें असतां, तें स्पष्ट अनलंकृत व गंभीर अशा वचनानें न सांगतां, अस्पष्ट रीतीनें गोड व अलंकृत शब्दांनीं व हांसूं येईल अशा रीतीनें सांगितलें असतां, समजण्यास व मनावर ठसण्यास सोईचें जातें. निव्वळ व स्पष्ट सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें बंध्या रुपयाप्रमाणें आहे; हास्यत्रिनोदांत प्रथित असलेलें सत्यप्रमेय किंवा ज्ञान हें त्याच रुपयाच्या केलेल्या खुर्चा-प्रमाणें असतें. दोन्हीचीही शेवटीं व एकंदरीनें किंमत मारखाच; पण बंध्या रुपयापेक्षां खुर्चाचा उपयोग अर्थात् अधिक, त्याचप्रमाणें नीतिवचनापेक्षां सुभाषितांतर्गत ज्ञानाचा उपयोग व्यवहारास जास्ती. बाजारांत जाऊन दहापांच जिनसांचा सौदा करावयाचा असल्यास ज्याला त्याला नुसता बंदा रुपया दाखवून कांहीं उपयोग नाही; मोड नसत्य मुळें शेवटीं, पदरीं द्रव्य असूनही हात हालवात परत यावें लागेल. त्याचप्रमाणें ज्ञानाचा मुबलक सांठा असूनही हास्यरसाचे मदतीशिवाय तो फुकट जाण्याचा व इष्ट कार्य घडून न येण्याचा संभव आहे. एखादा व्याख्याता सर्वोत्कृष्ट विचार प्रतिपादन करणारा असला तरी, हास्यरसाची जर त्याजवळ सामुग्री

नसेल तर शंभर रुपयांची नोट घेऊन भाजी बाजारांत जाणाऱ्या गृहस्थाप्रमाणें त्याचे लोकशिक्षणाचे श्रम व्यर्थ होतील. दुसरें एक उदाहरण असें देतां येईल की, एखाद्या धुराव्यावरचीं कोळिष्टकें काढण्याची असतील तर तीं बोटानें काढीत बसण्यापेक्षां थोडासा जोर लावून तोंडाचा वारा घालून किंवा एखादा भाता घेऊन जर फुंकून काढलीं तर तीं अधिक चांगलीं निघतात. त्याचप्रमाणें नीतिवचन व विनोदवचन यांत ज्ञानशक्ति जरी सारखीच असली तरी निव्वळ नीतिवचनापेक्षां किंवा तर्कवादापेक्षां विनोदवचनाचे योगानें मानवी मनावरचीं अज्ञानाचीं किंवा दुराग्रहाचीं कोळिष्टकें अधिक जलद नाहीशीं होतात. खोटें बोलणें हें पाप आहे असें नुसतें व इतक्याच शब्दांनीं सांगितल्यापेक्षां खोटें बोलणाराची फजिती करून दाखविणाऱ्या एखाद्या विनोदी शब्दप्रबंधानें तेंच काम अधिक चांगल्या रीतीनें होतें. तात्पर्य, सुभाषितांत व विनोदांत शहाणपणाचा अंश असतोच; मात्र तो व्यक्त होण्याची व त्याच्या उपयोगाची तऱ्हा मात्र वेगळी असते, इतकेंच काय तें. मॅक्स ऑरेल नांवाचा एक फ्रेंच विनोदी ग्रंथकार ह्मणतो—

The Humourists are the wise men of the world, because the most forcible way to impart truth is to do it according to a principle laid down by Horace—through a laugh, “*Ridentem dicere verum quid ve'at.*” Many a sermon would be remembered if the preacher had not sent his hearers to sleep by his prosy delivery but had kept them cheerful and attentive by the introduction of a little wholesome humour.

आतां ही तऱ्हा वेगळी असली ह्मणून सुभाषितावर नीतीचा किंवा तारतम्याचा मुळीच ताबा असूं नये असें मात्र नाही.

उलट असेही ह्मणतां येईल कीं, सुभाषिताचा उद्देश नैहमीं ज्ञान देण्याचाच असला पाहिजे, व हास्यविनोदानें तारतम्याचे कक्षांतच वागलें पाहिजे. ह्मणजे एका दृष्टीनें सुभाषितास स्वतंत्रता अधिक तितकेंच दुसऱ्या दृष्टीनें बंधनही अधिक. इंग्लिश ग्रंथकर्ता अँडिसन यानें सुभाषिताचा जो वंशवृक्ष दिलेला आहे, त्यामध्ये सुभाषितास सत्याचा दूरचा संबंधी परंतु तारतम्याचें औरस अपत्य असें ठरविलें आहे. व अर्थात् सुभाषितानें व विनोदानें आपल्या या दोन वडील आप्तांच्या योग्यतेस कमीपणा आणणारें असें कांहींच करतां कामा नये.

(Wherever you meet with anything like humour see if it is remotely allied to truth and lenially descended from good sense; if not you may conclude it to be counterfeit.—Addison.)

(८५) हास्यविनोद हा चांगला खरा. तथापि त्याचा उपयोग व्यवहारांत मिठासारखा किंवा साखरेसारखाच करावयाचा असतो. अन्नासारखा करावयाचा नसतो. मीठ किंवा साखर हे पदार्थ अन्नाला रुचि येण्याकरितां व फक्त रुचि येण्यास अवश्य तितकेंच उपयोगांत आणावयाचे असतात. गोड आंब्याच्या रसांत व आंबट आंब्याच्या लोणच्यांत—दोन्हींतही रुचि येण्याकरितां मीठ घालतात. परंतु तें जास्ती झालें असतां ते दोन्ही पदार्थ निरनिराऱ्या रुचीचे असूनही फुकट जातात. पक्कानांतही साखर प्रमाणाबाहेर पडली असतां त्याचा नाश होतो. हेंच उदाहरण सुभाषिताच्या किंवा विनोदाच्या उपयोगाकडेही लागतें. भगवच्चिंतन हें जसें येतां जातां, बसतां उठतां व आहारनिद्रादि सर्व व्यवहार करितांना विहित ह्मणून सांगितलें आहे, तसा विनोद हा सर्वच काळीं विहित होत नाहीं. याचें पाहिलें कारण असें कीं, व्यवहारांत आपणास शेंकडों माणसांशीं प्रसंग असतो

व शेंकडो माणसें निरनिराळ्या स्वभावाचीं असतात, इतकेंच नव्हे, तर सर्वकाल सर्वांची मनोवृत्ति एकसारखीच ह्मणजे हास्य-विनोद करण्यास प्रवण अशी नसते. दुसरें असें कीं, प्रतिक्षणीं अस्सल व शिष्टसंमत अशा सुभाषिताचा व विनोदाचा व्यवहार करूं शकूं इतके आपण व लोक कोणीही बुद्धिमान् नसतां. उठल्या बसल्या कोट्या करणाऱ्या मनुष्याच्या कोट्यामुळे हंसूं न येतां त्या कोट्या करणारांचेच हंसूं येईल. सुभाषित हें स्त्रियांच्या कटाक्षांसारखें होय. दिवसभर कटाक्षप्रयोग करणाऱ्या स्त्रीच्या कटाक्षांच्या गोडीचें वर्णन कोणी करणार नाहीं. त्याचप्रमाणें दिवसभर कोट्या करणाऱ्या मनुष्यांस कोटीबाज हें नांव न मिळतां त्याला मूर्ख किंवा फाजील असेंच लोक ह्मणतील. दुसरे पक्षीं हेंही खरें आहे कीं, विनोदाला थोडी बहुत सवलत इतर गोष्टींहून अधिक थावी लागते, ह्मणजे प्रत्येक वेळीं कोटी घेऊन तिची छानी करीत बसणें हें बरोबर नाहीं. तिच्या औचित्याचा स्थूलमानानेंच विचार करावा लागतो. ज्याप्रमाणें एखाद्या नवीन झाडास पालवी येत असतां तें सरळ वाढावें, वांकडें फुटूं नये ह्मणून जरा आजूबाजूस जाणारी प्रत्येक मंजरी किंवा प्रत्येक दळ जर आपण खुडूं लागलों, तर तें झाड बहुधा मुळींच वाढणार नाहीं; त्याच-प्रमाणें कोटीबाज मनुष्यास निखालस कैर्चांत ठेवणेंही बरोबर नाहीं. कोटी ह्मणजेच जर बोलून चालून पदार्थांचें विकृतस्वरूप-दर्शन किंवा अद्भुत कल्पनांचा विलास होय, तर तर्कवादाच्या ताजव्यांत तंतोतंत बसणारी किंवा औचित्याच्या कसोटीवर अगदीं शंभर नंबर लागणारी कोटी कितीही बुद्धिमान् व विनोदी मनुष्य असला तरी त्याच्या डोक्यांतून निघणें संभवत नाहीं.

(८६) हास्यविनोदाची सर्वमान्यता सिद्ध करण्यास एक अत्युत्तम प्रमाण असें आहे कीं, जगांत बहुधा असा एकही मनुष्य आढळत नाहीं कीं ज्यानें केव्हांना केव्हां तरी एखादी दुसरी कोटी केली नाहीं, किंवा जो एखादें विनोदवचन बोलला

नाहीं. मनुष्यें जितके वेळां हास्यविनोद करितांना दृष्टीस पडावा तितका पडत नाहीं, याचें मुख्य कारण हास्यविनोद हा वाईट अगर वज्य होय असें त्याचें मत असतें हें नव्हे, तर जितके वेळां त्यास हास्यविनोद करावासा वाटतो तितके वेळां तो करण्याची त्याचे अंगीं शक्ति नसते, हेंच होय. हास्यविनोदाचे बाबतींत पुष्कळ वेळां इसापनीतीतील कोल्हा आणि द्राक्षें ही गोष्ट लागू पडण्यासारखी असते. ह्मणजे हास्यविनोदास नांवें ठेवणारे लोक त्याची निंदा करून किंवा नाकें मुरडून फक्त आपली तद्विषयक अपात्रता किंवा असामर्थ्य झाकूं पाहतात. निशाकालच्ये चंद्रोदयाप्रमाणें, मनांत खरोखर हास्यरसाचा उदय झाला असतां, कित्येक जातीचीं मुखकमलें त्याचे योगानें प्रफुल्लित होऊं शकणार नाहींत एवढ्याच विचारानें, कोणीं आपले ओंठ दाबून धरतील व हास्यरसचंद्राचा सुधावर्षाव होऊं देणार नाहींत इतकीं फाजील विचारी माणसें जगांत फारच काचित् सांपडतील. मात्र जी गोष्ट आपल्यास येत नाहीं तिची महती होईल तितकी कमी करूं पाहणें हा मनुष्यस्वभावाचा निसर्गसिद्धच दोष आहे. लिहिण्याबोल्यांत किंवा प्रत्यक्ष व्यवहारांत जेव्हां विनोदाकडे पाहून कोणी नाक मुरडीत आहे असें आपणास दिसेल तेव्हां वरील विवेचनांतील तत्त्व लक्षांत घेऊन त्या नाक मुरडण्याची खरी मीमांसा ह्मणजे हेतुसंशोधन प्रत्येकानें आपले ठिकाणीं करून पाहावें. कोटी करितां येत असून केवळ औचित्य विचारामुळेच ती न करणाऱ्यापेक्षां, कोटी न साधली तरी ती करण्याचा प्रयत्न करून स्वतःस हास्यास्पद करून घेणाऱ्यांची संख्या निःसंशय अधिक भरेल. कारण कोटी ही एक चमत्कारिक स्वभावाची स्त्री आहे. तिच्या प्रेमाला मागणी घालणाराचा ती बहुधा अव्हेरच करिते; व जे तिजविषयीं उदासीनता दाखवितात, त्यांवरच ती अनुरक्त झालेली दिसते. कोणताही लहान मोठा समाज घ्या, त्यांत बहुधा प्रत्येक मनुष्य कोटी करून किंवा हास्यविनोद करून एकंदर

वाग्व्यवहारास तजेला आणण्याचा प्रयत्न थोडाबहुत तरी करीत असतोच. आपल्या वाक्चतुर्याचें ज्याला त्याला कौतुकच वाटत असतें. एका ग्रंथकर्त्यानें असें झटलें आहे कीं, आपल्या देवावर खुष आहे असा, व आपण केलेल्या कोटीवर किंवा विनोदवचनावर खुष नाही असा,—हे दोन्ही प्रकारचे मनुष्य जगांत विरळा. या विधानाचा अर्थ उघडच आहे. मनुष्य कितीही भाग्यशाली असूं द्या, त्याला कितीही संतति संपत्ति व सुख असूं द्या, त्याचें ह्मणून समाधान व्हावयाचेंच नाही. परंतु मनुष्याची कोटी कितीही अनुचित किंवा पाणचट अगर नीरस असूं द्या तिचें त्याला “ वः, आपण काय सुरेख बोललों ” असें कौतुकच वाटत असतें. तात्पर्य, अशा रीतीनें निसर्गसिद्ध मनुष्यमात्रास प्रिय व आनंददायी जो हास्यविनोद त्याची स्वरी योग्यता ओळखून त्याचा योग्य प्रसार होईल, असा प्रयत्न करणें हें प्रत्येक प्रगतिप्रिय मनुष्याचें कर्तव्य होय.

(८७) देशभाषा व हास्यविनोद.—मराठी भाषेच्या स्थित्यंतरास प्रथम सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी सुरुवात झाली. व तेवढ्या काळांत तिच्या वृद्धीसाठीं व सुधारणेसाठीं बरेच परिश्रम झालेले आहेत. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपल्या ‘निबंधमाले’च्या पहिल्या अंकांत लिहिल्याप्रमाणें “ स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी भाषेची फारच ह्यगय होत गेली. ” ही गोष्ट त्यावेळीं खरी होती. परंतु तें लज्जास्पद अज्ञान व तो दुरभिमान हीं दोन्हीही अलीकडे नाहोशी होत जाऊन, मराठी भाषेस दिवसेंदिवस चांगलें स्वरूप येत आहे. व पुढें मागें तिचा उत्कर्ष खचित होणार अशा-विषयींची सुचिन्हें जीं आज दिसतात तीं पाहण्यास शास्त्रीबोवांना ईश्वरानें आयुष्य दिलें असतें तर त्यांना किती तरी आनंद झाला असता ! मराठी भाषेविषयीं तिच्या पुत्रांची उपेक्षा दिवसेंदिवस निःसंशय कमी होत चालली आहे. व एका पक्षां इंद्रजीप्रभृति

परभाषांच्या कच ख्यांतून जशी ती पूर्णपणे मोकळी होऊं लागली अहे तशीच दुसऱ्यापक्षां त्या परभाषांचे ज्ञानभांडारांताल सर्वसाधारण अशी विचारसंपत्ति व अनुकरणयोग्य भाषापद्धति. या आपल्याशा करण्याचें तिचें सामर्थ्य दिवसेंदिवस वाढत चाललें आहे. पैकीं विचारसंपत्तीसंबंधानें पाहतां हल्लीं फारच फरक दिसून येईल. इंग्रजी तत्त्वज्ञान व शास्त्रविद्या यांचा प्रसार शिक्षणशालांचीं पुस्तके, वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके यांचे द्वारे मध्यम प्रतीहूनही खालच्या लोकांपर्यंत थोडथोडा जाऊन पोचला आहे; आणि विचारवृद्धीमुळे शब्दवृद्धीही इतकी झाली आहे कीं, पूर्वीचे मराठी कोश अगदीं अपूर्णसे वाटूं लागून त्यांचे जागीं आज तागायतच्या भाषाप्रचारास अनुसरून असणारे नवे कोश करण्याचा स्वभाषाभक्तांचा उपक्रम सुरू आहे; व या नवीन कोशांचे सहाय्यानें, परभाषासंसर्गामुळे आलेले दूषणही मराठी भाषेतून समूळ नाहीसें होईल अशी आशा वाटत आहे. दुसरी गोष्ट भाषापद्धतीविषयीची. या बाजूनें पाहतां परभाषासंसर्गापासून मराठीस एक प्रकारचा फायदाच झाला आहे. ही गोष्ट खुद्द शास्त्रीबोवांसारख्या विद्वान् स्वभाषाभिमामी बाणेदार लेखकांनैच कवूल केलेली आहे. 'भाषादूषण' या विषयावरील आपल्या निबंधांत त्यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, कांहीं विवाक्षित मर्यादेपर्यंत मराठी लेखकांनीं इंग्रजी भाषेचें अनुकरण करणें क्षम्य आहे, इतकेंच नव्हे तर अवश्यही आहे. ही जी त्यांनीं मर्यादा घातली, ती केवळ कांहीं प्रकारच्या शब्दप्रयोगांपुरतीच होती. परंतु भाषापद्धतीचे इतर कांहीं प्रकार असे असतात कीं, ते शब्दापेक्षां अर्थाशीच विशेष संबद्ध असल्यानें, एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत ते घेण्यास सोईचे असतात. इतकेंच नव्हे तर, ते घेण्यानें प्रसंगविशेषीं उपकृत भाषेस ऐश्वर्यही अधिक येतें. ज्याप्रमाणें अँग्लोसॅक्सन भाषा ग्रीक व लॅटिन भाषांचे संपर्कांनै अधिक प्रौढ, ऐश्वर्यसंपन्न व वैचित्र्यपूर्ण झाली, त्याचप्रमाणें कांहीं

कांहीं बाबतींत मराठी भाषाही आरबी व परशी या प्रिय सख्यांच्या सहयोगाने पूर्वी नटली, व अलीकडे इंग्रजीच्या सहवासानेही तिची अर्थप्रकाशनाची शक्ति व रचनावैचित्र्याची शोभा वाढू लागली आहे.

(८८) इंग्रजीच्या सहवासाने ज्या निरनिराळ्या भाषापद्धति मराठीमध्ये आलेल्या आहेत, त्यांपैकी हास्यरसात्मक लेखपद्धति ही विशेष महत्त्वाची आहे. हिचा प्रसार अद्यापि फार दाला आहे असें नाही. तथापि तो यापुढे फार होईल असा रंग दिसत आहे. ही लेखपद्धति आपणांत पूर्वी मुळांच नव्हती असें आमचे धरणे नाही. परंतु एकंदर वाङ्मयाचा विस्तार पाहिला तर त्यांतील हास्यरसपर लेख धणजे खंडीस रति या मानाने भरतील. सुमारे तीस वर्षांपूर्वी लिहितांना रा. विष्णुशास्त्री यांनी या बाबतींतील आढावा घेतला तो येथे दिला असतां, शास्त्री-बोवांच्या वेळेपासून या प्रकारच्या लेखपद्धतीची वाढ किती झाली हें कळून येईल. हा आढावा शास्त्रीबोवांच्या ' भाषापद्धति ' या निबंधांत दिलेला आहे. ते लिहितात :—“ वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगाने आमच्या भाषेत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतो. एक विनोदाचा, विनोदात्मक लेखांची पद्धति पूर्वी मराठी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघड आहे. तशीच ती संस्कृतांतही विशेष धणण्यासारखी नाही, हें तद्भाषाभिज्ञांस माहित असेलच. त्या भाषेत इतकी नोटके आहेत ; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका मृच्छकटिकांत मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे. पण त्यांतील विनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो, तर ही वरील रीत इंग्रजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रे सुरु होऊन त्यांचा जसा फैलाव होत चालला व जनमनोरंजन हें त्यांचे तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रधा वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टीविषयी व लोकप्रसिद्ध मनुष्यां

अनुलक्षून लिहिलेला मजकूर लोकांस मनोवेधक होत गेल्यानें तो मार्भिक रीतीनें लिहिण्याची रीत पडली. त्याचप्रमाणे ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथांचे गुणावगुण लोकांस बरेच चांगले कळू लागले आहेत. व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्याहून अधिक वाढत चालला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक होत जाईल, हें उघड आहे. आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम ह्मणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोणकोणता दिसण्यांत आला तो सांगतो. एक येथील 'ज्ञानप्रकाशां' तील 'पिशाच' या सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमी महत्त्वाचा नसे तरी आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळे तीं पुष्कळ वाचकांस अन्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यांतील रोख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयासंबंधानेंच तीं प्रायः लिहिलीं असत. दुसरा मासला वर-ध्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदां माजी 'लोककल्याणेच्छूं' त असा दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तींस अनुलक्षून 'कल्याणेच्छूं' त 'गोल्या घुबड' या सहीचीं दोन पत्रें व 'ज्ञानप्रकाशां' त 'पढतमूर्ख' या सहीचें एक पत्र, अशीं सुमारे चार पांच वर्षांपूर्वीं तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होती. तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होती कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांचे तोंडीं त्याशिवाय दुसरा विषयच नाहीसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तींचे चरित्र गाऊं लागला. तसेंच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपर्णां कळून आले कीं, पुण्याचे पाणी कांहीं निराळेच आहे. वनजंबूक-न्यायानें आपण पूर्वीं जी विचित्र लीला केली, ती या पुण्यपत्तनांत सपली जाणार नाही; येथे मोठ्यामोठ्यांचीही मति कुंठित होते. असे. ग्रंथावरील टीकेत द्यायाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्यापि पुष्कळसा

दृष्टीस पडूं लागला नाही. यापूर्वी वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशी पुस्तके दोनच होत. एक माजी 'शालापत्रक' व दुसरे 'विविधज्ञानविस्तार'. या दोहोंपैकी पहिल्यांतील 'घाशी-राम कांतवाला' वरील टीका, ही आझाला वरील विनोदात्मक टीकेचे एक चांगले उदाहरण वाटते. व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलही कांहीं टीका आहेत. "

(८९) वरील उताऱ्यावरून हे लक्षांत येईल कीं, शास्त्री-बोवांचें मराठी भाषेतील हास्यरसात्मक लेखांचें निरीक्षण इतकें अत्यंत बारीक दृष्टीने झालें आहे कीं, कधीं काळीं आलेल्या तुरळक लेखांची संख्याही त्यांनीं लक्षांत ठेविली होती. यास्तव अशा जबरदस्त वाचकांनें वर्णन केलेली हास्यरसात्मक भाषापद्धतीची स्थिति यथार्थ आहे असें गृहित धरून चालण्यास कांहीं हरकत नाही. अशा लेखांची योग्यता जर शास्त्रीबोवांनीं ध्वनित केल्याप्रमाणे इतकी अधिक आहे कीं दर आठवड्यास किंबहुना दररोज वर्तमानपत्रद्वारां अनेक लेख प्रसिद्ध होत असतां पांच वर्षांचे अवधींत फक्त दोन तीनच लेख हास्यरसात्मक असल्यामुळे कांहीं दिवसपर्यंत ज्याचे त्याचे तांडीं होऊन राहिले होते, व फक्त त्याच लेखांनीं कित्येक महापुरुषांस पुण्याचें पाणी काय आहे हें कळविलें, तर असे लेख वारंवार प्रसिद्ध होत नाहीत, ही गोष्ट खेद मानण्यासारखी आहे यांत काय संशय ? दुसरे पक्षी पाहतां, इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका वगैरे देशांत या लेखांचा व अर्थात् भाषणांचाही प्रसार अत्यंत फैलावला असून, त्या त्या देशांत अशा भाषापद्धतीस कायमचें उच्चस्थान मिळून राहिलें आहे. इंग्रजी लेखांचा रसास्वाद इंग्रजी भाषा जाणणारांस मिळूं शकतो. परंतु तो निवळ मराठी वाचकांस मिळूं शकत नाही, व त्याच-प्रमाणे अशा लेखांनीं जनमनोरंजन व तद्द्वारां ज्ञानप्रसार किती प्रचंड होत असेल याचीही कल्पना येणार नाही. त्यांतून प्रस्तुतचा काळ लोकसत्ताप्राप्त्याचा असून, हिंदुस्थानांत जरी

आज स्वराज्य नाही तरी पुढें मागें स्वराज्य होणें हें मुद्रां लोक-सत्तावृद्धीवर अत्यंत अवलंबून आहे. लोकसत्ता वाढण्यास ज्ञानवृद्धि झाली पाहिजे, व जनमनोरंजन हें ज्ञानवृद्धीचें मुख्य साधन आहे. लेख चटकदार असल्याशिवाय साधारण प्रतीच्या मनुष्यास तो चित्ताकर्षक होत नाही, व लेख चटकदार होण्यास त्यांत बहुधा हास्यरस असला पाहिजे.

(९०) वरील अनेक कारणांमुळे हास्यरसात्मक लेखांचे प्रसारास थोडेंसे चलन मिळावें या हेतूने हा विषय हातीं घेतला होता. पण या विषयाचें जें विवेचन आम्हीं केलें आहे तें, ज्या लोकांचे मनोरंजनाकरितां व तद्द्वारां शिक्षणांकरितां हास्यरसात्मक लेखांची प्रवृत्ति करावयाची आहे त्या जनसमूहास उद्देशून केलेलें नसून, ज्यांचें कर्तव्य अगर ज्यांचा अधिकार अशा प्रकारचे लेख लिहिण्याचा आहे त्यांसच उद्देशून केलेलें आहे हें उघड दिसून येईल.

